

ACTA
UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS

FACULTAS PHILOSOPHICA
PSYCHOLOGICA 34 - 2005

ACTA
UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS

FACULTAS PHILOSOPHICA
PSYCHOLOGICA 34

VARIA PSYCHOLOGICA X

Univerzita Palackého v Olomouci
Olomouc 2005

1. vydání

© Eva Reiterová, 2005

ISBN 80-244-1060-5

ISSN 1214-3251

Seznam příspěvků do sborníku AUPO VARIA PSYCHOLOGICA X r. 2005:

<i>Alena Plháková</i> Teorie kognitivního vývoje	7
<i>Emil Šiška, Jaroslav Opavský</i> The influence of administration of the stroop colour-word test on autonomous modulation of heart activity in subjects with different personality traits.	23
<i>Panajotis Cakirpaloglu</i> Hodnoty v sociálně psychologických teoriích	35
<i>Bohumila Baštecká, Eva Reiterová</i> Současné potřeby a Abraham Maslow	63
<i>Soňa Lemrová, Zdeněk Vtípil</i> Scheinův systém kariérových kotev a jeho využití	89
<i>Eva Reiterová</i> Počátky matematického myšlení v lidské společnosti	105
<i>Lucia Lacková, Irena Sobotková</i> Primární rodina a resiliencia osobnosti.	115
<i>Hana Wiedermannová</i> Osobnostní charakteristiky jedinců s kardiovaskulárním onemocněním	139
<i>Simona Cakirpaloglu</i> Přehled vybraných výzkumů z oblasti konformity.	149

<i>Dana Štěrbová</i>	
Základní poznatky o sexualitě, sexuální výchově a programech pro rozvoj sexuality u osob s mentálním postižením – možnosti v přípravě profesionálů a rodičů	155
<i>Momčilo Simonovič</i>	
Osobnostní vlastnosti žáků středních škol	165
<i>Denisa Otipková</i>	
Řešení otázky psychohygieny u rodičů dětí s postižením	187
Seznam autorů sborníku	197

TEORIE KOGNITIVNÍHO VÝVOJE

Alena Plháková

1 Piagetova teorie kognitivního vývoje

Švýcarský psycholog Jean Piaget (1896–1980) se projevoval jako zvědavý, pilný a mimořádně bystré dítě. V deseti letech publikoval svou první vědeckou práci – popis bílého vrabce (albína), kterého pozoroval v místním parku. Studium biologie na Univerzitě v Neuchâtelu ukončil v 18 letech a o tři roky později zde získal doktorát z přírodních věd. Do svých 21 let uveřejnil víc než dvacet článků z oblasti zoologie. Stručně řečeno, u Piageta se během dětství a mládí projevovale předčasná intelektuální vyspělost.

Zájmy mladého Piageta se neomezovale na biologii. Zabýval se také sociologií, náboženstvím a filozofií. Z filozofie ho zaujala zejména epistemologie, tedy kritické studium lidského poznání. Piaget byl přesvědčen, že některé biologické principy by mohly pomoci při objasňování epistemologických problémů. Ke studiu psychologie ho přivedlo hledání vzájemných vztahů mezi biologií a epistemologií. Po získání doktorátu Piaget ze Švýcarska odcestoval a ve snaze získat psychologické vzdělání navštívil řadu evropských laboratoří, klinik a univerzit. Nějakou dobu pracoval v laboratoři Alfreda Bineta v Paříži, kde prováděl inteligenční testy s francouzskými dětmi. Fascinovaly ho zejména chyby, kterých se děti při řešení testových položek dopouštěly. Piaget se domníval, že právě z nich by mohl získat poučení o dětském myšlení a mentálních procesech. Kladl si za cíl pochopit, jak děti různého věku získávají znalosti o okolním světě, což se stalo stěžejním námětem jeho vědecké práce.

Později Piaget velmi detailně zaznamenával mentální vývoj svých tří dětí – Jacquelyny, Lucienne a Laurenta. (Stejně postupoval při studiu psychického vývoje Alfred Binet, který podrobně sledoval intelektový vývoj svých dvou dcer Madeleine a Alice). Hlavní Piagetovou výzkumnou metodou bylo tedy dlouhodobé pečlivé pozorování. Od roku 1929 působil na univerzitě v Ženevě. Vstával brzy, zpravidla ve čtyři hodiny ráno, a napsal nejméně čtyři publikovatelné stránky. Dopoledne učil a odpoledne chodil na dlouhé procházky do hor, při kterých přemýšlel o svých současných studiích a výzkumech. Večer četl. Tento režim dodržoval asi 50 let. Rozsah jeho spisů je obrovský. Zemřel v Ženevě ve věku 85 let (Sprinthal a kol., 1994).

Piaget byl přesvědčen, že intelektuální vývoj je přímým pokračováním vrozeného biologického vývoje. Je zřejmé, že při vytváření teorie kognitivního vývoje vycházel ze svého raného studia přírodních věd, které ho natrvalo ovlivnilo. Podle Piageta je dítě po narození vybaveno řadou psychomotorických reakcí, jež jsou strukturálním východiskem pro rozvoj poznávacích procesů. Biologické danosti vnucují vyvíjejícímu se dítěti invariantní

směr vývoje. To ovšem neznamená, že dítě je pouze pasivní „výslednicí“ vnitřních vlivů. Naopak, poměrně aktivně přezkoumává okolní svět, přičemž využívá těch myšlenkových a behaviorálních struktur, která má v daném vývojovém momentu k dispozici. Piaget se tedy nedomníval, že je vývoj inteligence při narození jednoznačně předurčen. Podle jeho názoru je tento vývoj funkcí aktivity dítěte v průběhu jednotlivých etap ontogeneze.

Terminologie, kterou Piaget používá, je rovněž ovlivněna jeho biologickým vzděláním. Klíčovými pojmy jeho koncepce jsou inteligence, asimilace, akomodace a rovnováha. V knize „Psychologie inteligence“ Piaget dospěl k následujícímu vymezení inteligence:

„Každé chování, ať jde o akt, který se projevuje navenek nebo který je zvnitřněn v myšlení, vždy se jeví jako přizpůsobení nebo lépe řečeno jako nové přizpůsobení. Jedinec jedná tehdy, když pocítuje potřebu, tj. když je přechodně porušena rovnováha mezi prostředím a organismem a činnost směřuje k obnově rovnováhy, tj. k opětovnému přizpůsobení organismu... Inteligence je formou rovnováhy, k níž směřují všechny struktury, počínaje elementárními senzomotorickými mechanismy, vnímáním, zvykem atd.“ (Piaget, 1999, s. 17, 19).

Mezi nižšími typy poznávacích a motorických struktur a mezi vyššími formami myšlení existuje funkcionální souvislost, která nijak nevyklučuje jejich odlišnost či různorodost. Např. vnímání je poznávací struktura značně odlišná od usuzování. Tyto struktury jsou stupňovitě uspořádané a ve vývoji na sebe zákonitě navazují, takže každá další zajišťuje širší a stálejší rovnováhu pochodům, které se projevují už ve struktuře předcházející. *Inteligence je obecným označením pro vyšší formy organizace nebo rovnováhy poznávacích struktur.* Piaget ji nepovažuje za stabilní schopnost.

„Inteligence je v podstatě soustavou živých a účinných operací. Je nejvyvinutějším duševním přizpůsobením, tj. nutným nástrojem styku mezi subjektem a universem, jakmile tento styk přestane být bezprostřední a chvilkový a změní se v rozsáhlé a trvalé vztahy. Na druhé straně však náš způsob formulace otázky nám nedovoluje vymezit počátky inteligence. Inteligence je dosažený cíl, její počátky splývají s prameny senzomotorické adaptace vůbec a dále za nimi s prameny vlastní biologické adaptace“ (Piaget, 1999, s. 19–20).

K určování „duševní úrovně“ měl Piaget skeptický postoj:

„Testy inteligence sice poskytly v hrubých rysech, co se od nich očekávalo: rychlý a praktický odhad globální úrovně jedince. Měří však jen 'výkon' a nezasahují tvořivé operace samy. Jak to velmi dobře vystihl Piéron, takto pojatá inteligence v podstatě vyjadřuje hodnotící soud o komplexním chování“ (Piaget, 1999, s. 144).

V procesu adaptace získává dítě prostřednictvím vyvíjejících se poznávacích struktur řadu poznatků o vnějším světě, které jsou organizovány do tzv. **schémat**, jejichž obsahem mohou být motorické návyky i nové informace. Tato schémata se během vývoje ustavičně obohacují a upřesňují, takže přizpůsobení dítěte ve vztahu k vnějšmu světu se postupně zdokonaluje. Uplatňují se přitom dva hlavní procesy. Prvním z nich je tzv. **asimilace**. Setká-li se dítě s novým objektem nebo událostí, snaží se s nimi zacházet nebo je pochopit ve smyslu již existujícího schématu. Druhým procesem je **akomodace**. Nepostačuje-li

staré schéma k tomu, aby pojalo novou událost, pak dítě schéma modifikuje. Duševní akomodace je tedy přizpůsobení schémat okolnímu světu (Piaget, 1999).

Oba procesy fungují už od útlého věku. Novorozenec cucá nejprve vše, co se dotkne jeho pusinky (asimilace), ale po několika měsících zkušenosti porozumí, že něco může být cucáno (prsty, matčiny prsy) a něco ne (tuhý papírek) – to je akomodace (Dočkalová, Sobotková, 1994, s. 22).

1.1 Etapy kognitivního vývoje

Podle Piageta probíhá kognitivní vývoj ve čtyřech etapách, jejichž pořadí je zákonité a neměnné.

1.1.1 Stadium senzomotorické inteligence (od narození do 2 let)

Kognitivní aktivita během této etapy je primárně založena na bezprostřední zkušenosti zprostředkované smysly v průběhu aktivní interakce dítěte s okolním prostředím. Ve stadiu senzomotorické inteligence se dítě učí rozumět okolnímu světu prostřednictvím fyzikální manipulace s různými předměty, čímž získává poznatky o jejich vlastnostech a vzájemných vztazích a učí se s nimi zacházet. Nové poznatky získává tím, že různé předměty strká do úst, okusuje, strká do nich, shazuje je atd.

V této etapě dítě nemá k dispozici řeč, kterou by mohlo označovat své zkušenosti nebo je symbolizovat. Je bezvýhradně odkázáno na svou bezprostřední zkušenost. Děti vidí a cítí, co se děje, ale nemají možnost své zkušenosti kategorizovat. Jejich reakce jsou téměř úplně determinovány danou situací nebo jejich vnitřním stavem. Tak např. hladové dítě se domáhá jídla hlasitým křikem. Nerozumí, když mu matka říká: „Počkej minutku, právě ti ohřívám láhev“. Nedisponuje mentální reprezentací toho, co je to „minutka“ a co po ní bude následovat. V této etapě není mezi dítětem a prostředím žádná vymezená oblast. Jak říká Piaget, „senzomotorická inteligence je inteligence prožívaná, a vůbec ne reflexivní“ (Piaget, 1999, s. 116). Mentální organizace existuje v primitivní, „syrové“ podobě, takže kvalita zkušenosti je neobyčejně významná. Každý zážitek má povahu první životní zkušenosti, takže by se dalo říct, že během senzomotorické fáze dítě prožívá jednu „peak experience“ za druhou (Sprinthall a kol., s. 106).

Asi v polovině prvního roku života se u dítěte objevuje schopnost delší dobu vizuálně sledovat pohybující se objekt. Toto senzomotorické schéma je vývojovým předchůdcem tzv. *objektní stálosti*, která se vyvíjí mezi prvním a druhým rokem života. Dítě, které si osvojilo princip objektní stálosti, chápe, že určité předměty existují, i když je momentálně svými smysly neregistruje. Vznik objektní stálosti evidentně souvisí s vývojem paměti. Dítě je schopné „podržet“ v mysli představu nepřítomného objektu. Už pro ně neplatí „to, co nevidím, neexistuje“. Děti si v tomto věku velmi rády hrají na schovávanou, čímž jakoby si princip stálosti objektu ověřovaly.

Podle Piageta se symbolické psychické funkce objevují teprve ke konci senzomotorické periody. V současnosti je známo, že se začínají vyvíjet po dosažení objektní stálosti, tedy

o něco dříve než předpokládal Piaget. Děti mezi prvním a druhým rokem života jsou schopné uchovávat informace v paměti, relativně dobře rozumí řeči a reagují na ni, i když v tom hrají významnou roli neverbální signály. Mnohé objekty označují slovy (verbálními znaky), byť je mnohdy vyslovují velmi nedokonale.

1.1.2 Předoperační stadium (přibližně od 2 do 7 let)

Piaget rozdělil toto stadium na údobí *symbolického* a *předpojmového* myšlení (od 2 do 4 let) a na etapu myšlení *názorného* (od 4 do 7 let). V prvním z těchto údobí dochází k velkému rozvoji symbolické funkce, což je schopnost vytvářet a využívat zástupné mentální reprezentace objektů a aktivit. V elementární podobě se projevuje tím, že dítě při hře používá různé předměty jako náhradu za jiné (např. lžička může představovat auto nebo raketu). Existují také symbolické činnosti – uspávání panenky nebo medvídky. Piaget v této souvislosti rozlišil symboly a znaky:

„Symbol se zakládá na vztahu podobnosti mezi označující a označovanou skutečností, kdežto znak je ‚libovolný‘ a musí se vytvářet dohodou. Vytvoření znaku tedy předpokládá život ve společnosti, kdežto symbol si může vypracovat už jedinec sám (např. ve hře malých dětí)... Dítě se učí řeči, tj. soustavě kolektivních znaků a současně si tvoří symboly, tj. soustavu individuálních označujících prostředků... Je pochopitelné, proč si dítě osvojuje řeč ve stejné době, kdy si vytváří symbol. Je tomu tak proto, že užívání znaků i symbolů se zakládá na schopnosti představovat si něco prostřednictvím něčeho jiného, a tato schopnost je zcela nová a neznámá senzomotorickému chování (Piaget, 1999, s. 119-120).

Pojmy, které užívá dítě mladší čtyř let, se značně liší od dobře vyvinutých pojmů starších dětí a dospělých. Pojem slouží k označení určité třídy objektů či jevů. Formování pojmů je složitý myšlenkový proces, jehož podstatou je třídění, srovnávání a zobecňování, tedy poměrně složité myšlenkové operace. Dítě ve věku dvou či tří let používá tzv. **předpojmy**. Pes je pro něho především pes, který běhá doma na dvoře, slimák je to, co vidělo venku na zahradě. Uvidí-li venku na procházce jiného slimáka, je přesvědčeno, že je to ten „jeho“, který se objevil na jiném místě.

Při popisu etapy *názorného* myšlení (od 4 do 7 let) Piaget zdůrazňuje spíše nedostatky v myšlení dítěte než jeho přednosti či pokroky. Domnívá se, že předškoláci nejsou schopni provádět logické myšlenkové operace. Svými originálními přirozenými experimenty Piaget upozornil na to, že děti v předškolním věku selhávají v tzv. konzervačních úlohách, z nichž je pravděpodobně nejznámější posouzení počtu korálků ve sklenicích různého tvaru.

„Dvě skleničky A a A₂ stejného tvaru a týchž rozměrů jsou naplněny stejným počtem korálků. Dítě se přesvědčuje, že v obou skleničkách je stejně korálků, protože je do nich samo vkládá, např. tak, že vhodí jednou rukou korálek do A pokaždé, když spustilo druhou rukou jiný korálek do A₂. Pak ponecháme sklenici A jako kontrolu a přesypeme A₂ do sklenice B odlišného tvaru. Děti od 4 do 5 let v tomto případě usuzují, že množství korálků se změnilo, ačkoliv si jsou jisty, že nic nebylo ubráno ani přidáno. Je-li sklenice B úzká a vysoká, řeknou, že „korálků je víc než dřív“, protože „je to vyšší“, nebo je jich méně, protože „je to tenčí“, ale v obou případech budou shodně tvrdit, že se celek nezachoval“ (Piaget, 1999, s. 123).

Piaget i jeho žáci a následovníci vytvořili různé varianty úloh tohoto typu. Zkoumala se konzervace neboli invariance množství, objemu, délky, váhy a počtu. Piaget vysvětluje chyby, kterých se předškolní děti při řešení těchto úloh dopouštějí, tím, že se jejich názorné myšlení zakládá na bezprostředním vztahu s vnímáním. Proces asimilace zde převládá nad akomodací. Názorné myšlení jakoby napodobovalo obrysy skutečnosti. Dítě usuzuje podle toho, co vnímá, a percipované fenomény nijak nekoriguje jinými poznatky. Tedy „je-li to vyšší, je toho více“. V jednom experimentu mělo dítě za úkol poskládat proti šesti červeným kostkám dalších šest modrých kostek. Poté stačilo jednu řadu kostek roztáhnout do délky nebo ji shrnout na hromádku, a dítě odmítlo uznat, že červených a modrých kostek je stejný počet. Dětskému myšlení chybí zvrátnost, je jednosměrné. Děti si neuvědomují, že problém je možné rozluštit návratem k výchozímu bodu, tedy např. tím, že nasypou korálky zpět do širší sklenice nebo tuto operaci provedou ve své mysli. Jejich myšlení dále chybí reciprocita, tj. schopnost rozpoznat, že změny v jedné dimenzi mohou být kompenzovány změnami v jiné dimenzi (Piaget, 1999, s. 125).

Podle Piageta je pro myšlení dětí předškolního věku dále charakteristický *egocentrismus*, jehož podstatou je neschopnost chápat, nebo dokonce vnímat určité jevy z hlediska druhých lidí.

V jednom z experimentů mělo dítě k dispozici lepenkovou maketu pohoří, postavenou na čtvercovém stolku. Z několika velmi jednoduchých nákrešů vybíralo ty, které odpovídaly možným perspektivám. Dítě přitom sedělo u jedné strany stolu, dívalo se, jak panenka mění polohu a mělo nalézat nákresy, které odpovídají „zornému poli“ panenky. Ukázalo se, že děti předškolního věku jsou vždy ovládány hlediskem, které zaujímají v okamžiku, kdy vybírají nákreš, a to i tehdy, když předtím celý stůl obešly a seznámily se tak s pohledem na horu z různých perspektiv (Piaget, 1999, s. 127–128).

Pokud dítě v tomto věku vysvětluje pohyby řek, mraků či lodí, pak „modeluje“ kauzalitu podle svých vlastních aktivit. Soudí, že tyto pohyby sledují nějaké cíle, že mají určitou vnitřní sílu. Podle dětí se „řeka se rozběhla, aby přeskočila kameny“, „mraky si hrají s větrem na honičku“ atd. Piaget dále tvrdil, že tzv. *egocentrická řeč* (monology pro- vázející nejrůznější aktivity dítěte) je u předškoláků tak častá proto, že velká část jejich řečových projevů není pro ostatní dostatečně srozumitelná, pochopitelná nebo sociální v tom smyslu, že by jim předávala nějaké informace. Krátce řečeno, v Piagetově teorii jsou předškoláci vykresleni jako nekompetentní, což je zřejmě způsobeno přílišnou orientací na chyby, kterých se dopouštějí, a na jejich rozbor.

Piagetovi kritici upozorňují na to, že mentální struktury v předoperačním stadiu jsou vysoce intuitivní, uvolněné a imaginativní. To, že se kognitivní procesy zdají být nelogické, ještě neznamená, že jsou inferiorní. Výzkum kreativity dokazuje, že intuice a volné asociace jsou významným aspektem tvořivého řešení problému. Dovolují nám prolomit omezení daná realitou. Flavell zdůrazňuje, že zatímco senzomotorické učení je pomalé, konkrétní a vázané na bezprostřední zkušenosti, předoperační učení je oslnivě rychlé a pohyblivé. Dětské nápady a představy zde nahrazují konkrétní zkušenosti. Dětská fantazie může v mžiku obsáhnout minulost, přítomnost i budoucnost. Největším pokrokem

je dosažená úroveň komunikace, která dětem umožňuje sdílet nové poznatky s druhými lidmi (Flavell, 1994).

1.1.3 Stadium konkrétních operací (od 7 do 11 let)

Podle Piageta dochází v tomto stadiu k velké reorganizaci mentálních struktur. Dítě začíná uvažovat jako mladý „logický pozitivista“, který chápe funkční vztahy mezi objekty vnějšího světa. Změny v jejich vnějším uspořádání ho již nemohou zmást. Dítě v tomto údobí používá myšlenkové operace – může například v mysli „vrátit“ tekutinu z jedné sklenice do druhé – a chápe, že množství je stejné, i když sklenice mají různou výšku a šířku. Dítě tedy rozumí recipročním vztahům, takže konzervační úlohy mu už nedělají problémy. Vývoj myšlení mu umožňuje nacházet logické vztahy mezi třídami objektů a řadit je do kategorií podle úrovně obecnosti. Předložíme-li dítěti tohoto věku obrázek pěti ledňáčků a čtyř vrbců a zeptáme se ho, zda je na něm víc ptáků nebo ledňáčků, pak správně odpoví, že je tam víc ptáků. (Dítě v předoperačním stadiu by pravděpodobně řeklo, že je tam víc ledňáčků). Konkrétní operace také dítěti umožňují třídít objekty z hlediska určitých dimenzí, např. délky či váhy.

Fantazie a realita je v mladším školním věku striktně oddělena. Dítě je velmi realistické a věcné, takže je pro něj poměrně obtížné oddělit obecné hypotézy od konkrétních faktů. Logické myšlení uplatňuje zejména tehdy, může-li uvažovat o konkrétních, názorných objektech. Provádění abstraktních myšlenkových operací se mu zatím nedaří. (V našich poměrech se drasticky projevil rozpor mezi intelektuálními možnostmi dítěte a požadavky vnějšího prostředí v době, kdy se na základní škole experimentovalo s výukou množin, která kladla značné nároky na úroveň abstraktního myšlení).

1.1.4 Stadium formálních operací (od 11-12 let až do konce adolescence)

Další strukturální změnu ve vývoji myšlení představuje stadium formálních operací. Podle Piageta se

„formální myšlení rozvíjí během adolescence. V protikladu k dítěti adolescent uvažuje nezávisle na přítomnosti a vytváří si teorie o všem možném, přičemž si zvláště libuje v úvahách neaktuálních. Dítě naopak uvažuje, jen když právě jedná, a nevytváří si teorie. Reflexivní myšlení, charakteristické pro adolescenta, začíná v 11–12 letech od okamžiku, kdy subjekt se stává schopným usuzovat hypoteticko-deduktivně, tj. o prostých předpokladech, nesouvisících nutně se skutečností nebo s jeho domněnkami, přičemž se spoléhá na důslednost samotného usuzování, nikoli na soulad závěrů se zkušeností“ (Piaget, 1999, s. 139).

Dospívající jsou schopni řešit problémy, které zahrnují větší počet faktorů. Děti v předchozí vývojové etapě dokázaly třídít objekty z hlediska jediné dimenze, zatímco adolescenti berou v úvahu několik dimenzí současně. Prvky dané situace umí všemožně kombinovat. Nedělá jim potíže přemýšlet o „neviditelných silách“ a řešit problémy, v nichž takovéto síly působí (např. chápou, že kladka násobí působící sílu nebo že rozpadem atomů určitých prvků vzniká obrovské množství energie). Při řešení problémů dovedou

systematicky uvažovat, vyvozovat hypotézy a soustavně je ověřovat. Jazyk, který Piaget používá při popisu formálních operací, se příliš neliší od způsobu vyjadřování současné kognitivní psychologie:

„Konkrétní operace se týká přímo skutečnosti, je to mentální operace „prvního stupně“, zatímco formální operace v mysli reflektují operace prvního stupně, spočívají tedy v operování s operacemi. Operace 'na druhou' tedy dospívající provádí ze znaky či s představami“ (Piaget, 1999, s. 140).

Piaget zdůrazňoval, že formální operace vyrůstají z konkrétních operací. Z tohoto hlediska není formální logika přiměřeným popisem celého živého myšlení.

1.2 Kritika Piagetovy teorie

Postupně se ukázalo, že výsledky výzkumů některé aspekty Piagetovy teorie nepotvrzují. Brainerd (1978) uvádí přehled studií, které shodně vedly k závěru, že se některé myšlenkové operace objevují dříve, než předpokládal Piaget (např. provádění jednoduchých úsudků, některé abstraktní logické procesy) a že jiné se zase vyvíjejí později (např. konzervace objemu). Také některá „schémata“ se neprojevují tak, jak je popsal Piaget. Řeč předškolních dětí nelze považovat za extrémně egocentrickou. Naopak se zdá, že schopnost dorozumívat se s druhými lidmi je u nich mimořádně rozvinutá. Jak už bylo řečeno, Piaget nadměrně zdůrazňoval nedostatečnou kognitivní kompetenci dětí tohoto věku a opomenul jejich obrovský tvůrčí, hravý i komunikativní potenciál.

Další námitky se týkají biologických východisek Piagetovy teorie (např. konceptu ekvilibria coby hnací síly kognitivního vývoje) a nedocení významu sociálních, zejména rodinných zkušeností. Piagetův předpoklad existence vrozených biologických programů, které se postupně v předem daném sledu rozvíjejí, se nicméně potvrdil v oblasti osvojování si mateřského jazyka. Stále se množí důkazy o tom, že schopnost řeči je daná biologicky. Poutavě o této problematice pojednává Denise Cumminsová v knize „Záhady experimentální psychologie“:

„Jeden z překvapujících závěrů vplynuvších z výzkumu zní, že schopnost řeči je daná biologicky, tj. že se lidé dokážou naučit řeči proto, ...že náš mozek je k řeči speciálně uzpůsoben. K tomuto závěru jako první dospěl Noam Chomsky, proslulý lingvista Massachusettského institutu technologie, a prezentoval jej v dnes již slavné kritice Skinnerova behaviorismu. Chomsky postuloval existenci tzv. ústrojí osvojení si řeči neboli „duševního orgánu“ usnadňujícího nabytí prvních řečových dovedností. Z tohoto hlediska se lidé neučí řeč stejným způsobem, jakým se učíme, řekněme, tenis nebo zeměpis. ...řeč či řečová schopnost se dostavuje svým vlastním tempem, pokud jsou přítomny jisté okolní podmínky. Je to podobné, jako když se ptáci učí létat. Ptačí matka neučí své potomstvo dovednosti létání. Pokud jsou okolní podmínky v pořádku, schopnost letu se dostaví, jakmile se tělo ptáčet vyvine na patřičnou úroveň“ (Cumminsová, 1998, s. 136).

Přesnější by bylo říct, že se děti učí mluvit podobně jako ptáci zpívat. K osvojení si mateřského jazyka dítě potřebuje naslouchat „zpěvu“ příslušníků svého druhu.

Chomského teorie staví na podobnosti strukturálních prvků různých jazyků. Genetická predispozice k rychlému osvojení mateřského jazyka se projevuje především v podobnosti základních pravidel syntaxe. Dalším argumentem pro podporu této teorie je to, že u dětí mezi druhým a pátým rokem života probíhá nesmírně rychlý jazykový vývoj, aniž by je někdo mateřskému jazyku systematicky učil. Slovní zásoba i znalost gramatické struktury jazyka se v předškolním věku prudce rozvíjí. Zatímco průměrné dvouleté dítě chápe význam 200–300 slov, průměrné pětileté dítě zná asi 2000 slov. Cummingsová uvádí, že nabytí řečových schopností se řídí biologickými hodinami. Pokud člověk nenabude přirozených řečových schopností do puberty, už se mu to nikdy nepodaří (Cummingsová, 1998, s. 138).

Další obligátní námitkou proti Piagetově teorii je to, že zachycuje pouze krátký úsek života a nezabývá se tím, co se děje po dosažení stadia formálních operací. Piaget chápe toto stadium jako konečný bod kognitivního vývoje, což představuje určité omezení. Podle názoru Roberta Sternberga (1986) se klasická Piagetova teorie vůbec nezabývá jedinci s výjimečnou úrovní kognitivních schopností či tvořivými osobnostmi.

1.3 „Konstruktivní kritika“ Patricie Arlinové

Patricia Arlinová se pokusila překonat výše uvedený nedostatek Piagetovy koncepce zavedením stadia **postformálních operací**, které považuje za pokročilejší etapu kognitivního vývoje. Podle Arlinové se v této etapě objevuje schopnost nacházet originální řešení problému (často na základě širokého rozhledu), formulovat „produktivní otázky“, hledat na ně odpovědi a získávat nové vhledy. Arlinová zdůrazňuje, že toto stadium představuje rozšíření, nikoliv odmítnutí Piagetovy teorie. Schopnost abstraktně myslet představuje platformu, z níž vyrůstá schopnost vyhledávat a řešit komplikované problémy (Arlin, 1986).

Ve svých dalších pracích Arlinová upřesnila, které specifické kognitivní elementy se ve stadiu postformálních operací vyvíjejí. Patří k nim a) komplementarita, b) odhalení asymetrie, c) otevřenost ke změně, d) nové vymezení hranic e) intuitivní posouzení důležitosti dané informace a f) preference kreativních a originálních metod řešení problémů (Arlin, 1990).

Komplementaritu Arlinová definuje jako schopnost spojovat nesouvisející nebo dokonce protikladné myšlenky v nový celek. **Odhalení asymetrie** je proces téměř protikladný komplementaritě. Zatímco většina pozorovatelů bude přijímat určitou myšlenku či řešení problému jako správné a přesné, originálně uvažující jedinec si všimne často drobné nesrovnalosti. Tuto schopnost charakterizuje známý pohádkovým příběh o malém dítěti, které jediné vidí, že král je nahý. **Otevřenost ke změně** znamená, že si člověk uchová kognitivní flexibilitu (pružnost). Hledání nových poznatků lze přirovnat k procesu sukcesivní aproximace. Flexibilní jedinec, který udělá určitý objev, se neuzavře novým teoriím a jejich praktickému ověřování. Při **redefinici hranic** se lidé snaží pozměnit nebo upřesnit existující teorii, což je u originálních myslitelů poměrně běžné. Člověk s dobrou **intuicí** je ten, který

i při přezkoumávání detailů vede v patrnosti širší hledisko. Je opakem člověka, který „pro stromy nevidí les“. *Preference kreativních a originálních postupů* spočívá v tom, že si člověk osvojí určitý jedinečný způsob exploraace problémů a průběžných řešení. Příkladem mohou být fiktivní postavy detektivů (Sherlock Holmes, slečna Marplová, Columbo a další).

Patricie Arlinová se zabývá elementy nebo fragmenty postformálních kognitivních operací, které se vynořují v údobí adolescence a mladší dospělosti a plně se rozvíjejí teprve v dalších etapách životního cyklu. Důležitou roli přitom hraje solidní vzdělání. Arlinová cituje Pasteura, který řekl, že nové objevy nejsou dílem náhody, ale přicházejí do „připravené mysli“ (Arlin, 1986).

2 Kontextový (sociokulturní přístup) ke kognitivnímu vývoji – Lev S. Vygotskij

Ruský psycholog Lev S. Vygotskij (1896–1934) navázal ve svém díle především na rané práce Jeana Piageta. Ve srovnání s ním se více zabýval praktickými aplikacemi svých úvah, což bylo zřejmě dáno jeho učitelským povoláním. Ve 20. letech začal spolupracovat s talentovaným vědcem Alexandrem R. Lurijou (1902–1977). V té době byla obrovská část ruské rolnické populace negramotná. Nová Leninova vláda se pokusila tuto situaci změnit. Na vytvoření vzdělávacích metod pro výuku negramotných rolníků se podíleli také Vygotskij a Lurija, kteří chtěli rolníky nejen naučit číst, ale především čtenému rozumět (Blanck, 1990). Za Stalina upadl Vygotskij v nemilost. Nepřinesl dostatečnou úlitbu teorii odrazu, nepřijal Pavlovovu tezi, že podstatou duševní činnosti jsou podmíněné reflexy, i když se snažil vstřebat Pavlovovo dílo v míře co největší. Jeho dílo bylo od počátku 30. let téměř až do konce let 50. v Sovětském Svazu zakázáno (Nakonečný, 1995, s. 121).

2.1 Myšlení a řeč

Vygotskij byl přesvědčen, že u dospělých je významným nástrojem či prostředkem myšlení tzv. **vnitřní řeč**, která se liší od vnější řeči především tím, že je zkrácená a fragmentární. Význam složitých myšlenek může být zachycen v několika málo slovech. Nejvýznamnější složkou vnitřní řeči jsou přísudky.

„Docházíme takto k závěru, že myšlenka se bezprostředně neshoduje s řečovým výrazem. Myšlenka se neskládá z jednotlivých slov tak, jako řeč. Jestliže chci tlumočit myšlenku, že jsem dnes viděl, jak chlapec v modré bundě běžel po ulici bos, nevidím před sebou zvlášť chlapce, zvlášť bundu, zvlášť to, že je modrá, zvlášť to, že chlapec nemá boty, a zvlášť to, že běží. Vidím to vše najednou v jednom myšlenkovém aktu, ale v řeči to rozčleňuji na jednotlivá slova. Myšlenka představuje vždy jistý celek, svým rozsahem mnohem větší, než je jednotlivé slovo. Rečník rozvíjí často během několika minut jednu a touž myšlenku. Tato myšlenka je obsažena v jeho mozku jako celek a nevzniká nijak postupně, po jednotkách, tak, jak se rozvíjí jeho řeč. *To, co je v mysli obsaženo simultánně, rozvíjí se v řeči sukcesivně.* Myšlenku by bylo možno porovnat s visícím mrakem, z něhož padá déšť slov. Proto přechod od myšlení k řeči je v podstatě složitým procesem rozčlenění myšlenky a její reprodukce pomocí slov“... (Vygotskij, 1970, s. 288).

V knize „Myšlení a řeč“¹ (1970) se Vygotskij zabývá vznikem vnitřní řeči, kterému předchází poměrně složitý vývoj. Lidská řeč má dvě základní funkce: slouží k dorozumívání a je také nástrojem myšlení. Dítě si nejprve osvojuje *řeč sociální*, která slouží především sdělování a sociálnímu styku. Myšlení je během prvních dvou let života neverbální (v Paigetově terminologii senzomotorické). Mezi myšlením a řečí v tomto údobí neexistuje žádný vztah. Spolu s rozvojem jazyka se myšlení a řeč začínají prolínat, přičemž nejobvyklejším projevem tohoto procesu je to, že dítě označuje různé objekty jejich názvy (znaky). Ze sociální řeči se postupně vyděluje dětská *samomluva*, která však v této fázi ještě neslouží k usměrňování myšlení a činnosti dítěte.

V další etapě vývoje se dětské monology mění na tzv. *egocentrickou řeč*, která už slouží k řízení myšlení a chování. Když dítě v předškolním věku něco dělá, často si o tom samo se sebou povídá. Vygotskij na rozdíl od Paigeta považoval počátky egocentrické řeči za vývojový pokrok, protože jejím prostřednictvím může dítě ovlivňovat své myšlení i chování. V díle „Myšlení a řeč“ popisuje své přirozené experimenty s dětmi předškolního věku, kterým ztížil volné kreslení tím, že neměly k dispozici potřebnou pastelku, papír nebo barvu. Dítě, které narazilo na ztížení, se snažilo situaci promyslet, k čemuž využívalo hlasitou egocentrickou řeč: „Kde je pastelka, teď potřebuji modrou; nevádi, nakreslím to červenou a namočím do vody, ztmavne to a bude to jako modré“ (Vygotskij, 1970, s. 66). Tato řečová produkce je jasně projevem myšlení.

Čtvrtou vývojovou etapu označuje Vygotskij jako „*vrůstání*“ – tedy zvnitřňování. Během tohoto stadia se vnější egocentrická řeč mění na skrytou a zkrácenou vnitřní řeč, jejíž hlavní složkou jsou přísudky. Ostatní složky řeči dítě často zkracuje a vynechává. Např.: „Kde je pastelka? Potřebuji modrou. Použiji červenou, přidám vodu“. Egocentrická řeč je tedy přechodnou formou mezi řečí vnější a vnitřní. Hlasité myšlení dítěte předškolního věku se postupně transformuje ve vnitřní řeč, která je nástrojem myšlení. Celé schéma má tedy následující podobu: *sociální řeč - monology - egocentrická řeč - vnitřní řeč*. Vedle vnitřní řeči existuje i nadále řeč sociální, která slouží k dorozumívání a sociálnímu styku.

Výše uvedený vývojový proces výstižně shrnula Marková:

„Pro Vygotského byl výchozím bodem vývoje řeči a myšlení dialog. U každého dítěte je řeč zpočátku vnější v tom smyslu, že dítě mluví proto, že chce oslovit druhé lidi. Teprve když dobře ovládá externí řeč, může začít rozmlouvat samo se sebou. Jinak řečeno, dítě může začít vést monology teprve tehdy, když se u něj rozvinula schopnost povídat si s druhými lidmi. Monologická či internalizovaná řeč není egocentrická v tom smyslu, jak to předpokládal Paiget. Svým původem je to sociální řeč, která dospěla do vyššího vývojového stadia, do stadia schopnosti rozmlouvat se sebou samým“ (Marková, 1990, s. 10).

¹ Nakladatelství Portál vydalo v roce 2004 pod názvem „Psychologie myšlení a řeči“ výbor z Vygotského knihy „Myšlení a řeč“, které uspořádal, úvodním slovem a komentáři opatřil Jan Průcha. Domnívám se, že tento dobře míněný pokus zpřístupnit nesnadný Vygotského text širšímu okruhu čtenářů poněkud narušuje plynulost původního díla a vede k vytržení řady úvah ze širšího kontextu.

2.2 Vliv sociokulturního kontextu na kognitivní vývoj

Podle Vygotského se sofistikované myšlení jedince rozvíjí na základě interakcí s druhými lidmi. Dospělí dětem velmi často pomáhají při řešení určitých problémů, např. sestavují s nimi obrázky z kostek, pomáhají jim spočítat, kolikrát se ještě vyspí než budou Vánoce atd. Při těchto interakcích probíhá myšlení, na kterém se podílejí „dvě hlavy“. Dítě by bez pomoci nebylo schopné vyřešit celou řadu problémů, ale s rodičovskou podporou dělá pokroky. Kognitivní vývoj tedy postupuje kupředu především proto, že dítě žije ve světě, který mu poskytuje prospěšnou pomoc. Skutečně významné vývojové interakce probíhají při řešení úloh, které dítě nedokáže řešit samostatně, ale s malou pomocí a podporou je může zvládnout. Tyto úkoly spadají do oblasti, kterou Vygotskij označil jako **zónu proximálního vývoje**. Je to sféra aktivit, jejichž obtížnost mírně přesahuje úroveň autonomního fungování dítěte. Jedná se tedy o aktuálně se vyvíjející oblast myšlení a chování. Kompetentní a citlivě reagující osoby poskytují v potřebném rozsahu pokyny, návody a pomoc. Díky tomu volí dítě postup, který vede k adekvátnímu vyřešení úkolu (Vygotskij, 1976).

Pro dítě je však velmi důležité, aby se ujistilo o možnosti autonomního fungování. Každý rodič předškoláka zná větu: „Já sám“. Existují ovšem úkoly, které by malé dítě při sebevětší pomoci a podpoře zvládnout nedokázalo. Citliví vychovatelé děti nikdy nepodněcují k řešení příliš obtížných úkolů. Ve skutečnosti je varují nebo chrání před chováním, které přesahuje hranice jejich kompetence. Sedne-li si malý chlapec na sedadlo pro řidiče a přemlouvá otce, aby ho učil řídit, pak otec synka ze sedadla prostě odnese (Pressley, McCormick, 1995).

Interakce, při nichž dospělí pomáhají dětem zvládat kognitivní úkoly, probíhají dlouhá léta, prakticky po celé dětství a mládí. Dětem pomáhají nejen rodiče, ale také učitelé při výuce počátečního čtení, psaní a počítání, trenéři ve sportu či taneční mistři v tanečních. Dítě tyto aktivity postupně zvnitřňuje. Interpersonální myšlenkové procesy se tak postupně stávají intrapersonálními. Podpurné interakce s druhými lidmi podněcují vývoj tak dlouho, dokud není dosaženo autonomního fungování. Pravděpodobně nejčastěji citovanou satí z Vygotského děl je jeho shrnutí výše uvedeného vývojového procesu:

„Každá psychická funkce se v kulturním vývoji dítěte objevuje na scéně dvakrát, ve dvou plánech – nejprve v sociálním, potom v psychologickém, ponejprv mezi lidmi jako kategorie interpsychická, potom v nitru dítěte jako kategorie intrapsychická. To platí stejně o záměrné pozornosti, o logické paměti, jako o vytváření pojmů, jako o vývoji vůle. Právem můžeme považovat tuto tezi za zákon v plném smyslu tohoto slova, ale samo sebou se rozumí, že přechod zvnějšku dovnitř transformuje samotný proces, mění jeho strukturu a funkci. Za všemi vyššími funkcemi a jejich vztahy stojí z genetického hlediska sociální vztahy, reálné vztahy lidí“ (Vygotskij, 1976, s. 121).

2.3 Pedagogické aspekty Vygotského teorie

Vygotskij byl přesvědčen, že učení se bez porozumění je bezcenné a neplodné. K tomuto závěru dospěl mimo jiné na základě výuky negramotných rolníků v Uzbekistánu, kterým s oblibou dával tuto otázku: „Všichni medvědi na Sibiři jsou bílí. Můj přítel Ivan

byl na Sibíři a viděl tam medvěda. Jaké barvy byl ten medvěd?“ Často dostával odpovědi, které odpovídaly etapě konkrétního myšlení. Např. „Nikdy jsem nebyl na Sibíři, takže nevím“ nebo „Ivan je tvůj přítel, zeptej se ho“. Rolníci zjevně nepochopili, že se jedná o abstraktní problém.

Vygotskij na základě své teorie i učitelské praxe vyslovil několik důležitých pedagogických principů.

1. Efektivní vyučování probíhá těsně za hranicí současné vývojové úrovně žáka.
2. Dítě se musí na výuce aktivně podílet, ne ji pouze pasivně přijímat.
3. Hlavní složkou výchovy a vzdělávání jsou sociální interakce s rodiči, učiteli a vrstevníky.
4. Součástí studia by měly být myšlenkově podnětné diskuse s ostatními.

Memorování považoval Vygotskij za slepou uličku, dokonce ho označil jako „fosilizaci“. Učení bez usuzování hraničí s podvodem, protože vytváří mýtus, že zde probíhá vzdělávání. Vygotskij byl tak zaujat dynamickým procesem kognitivního řešení problémů, že považoval standardizované IQ testy za pouhá měřítka statického a „fosilního“ vědění. Urychlování psychického vývoje, které neodpovídá možnostem žáků, nepokládal za užitečné. Doporučoval spíše pomalou a důkladně promyšlenou posloupnost instrukcí (Sprinthall a kol., 1994).

Vygotskij se dále zabýval vzájemným vztahem mezi poznáním a afekty. Sarkasmus, nepřátelské dotazování či zesměšňování studentů kvůli jejich omylům považoval za nesmírně destruktivní. Vyučování by podle jeho názoru mělo probíhat v uvolněné atmosféře, v níž učitel žákům projevuje uznání za jejich přemýšlivé příspěvky. Zóna proximální růstu má významné afektivní komponenty. Stojí-li člověk na prahu nějakého nového poznání, prožívá zpravidla příjemné a vzrušující pocity. Pozitivní zážitky vznikají tehdy, když se podaří fragmenty pojmů a myšlenek propojit v nějaký smysluplný celek. Takového průniku, pokroky a vhledy jsou velmi významné pro sebepojetí žáka. Vnitřní motivace ke studiu pramení z radosti, která provází učení a řešení problému. Vyučování v zóně proximálního růstu je vhodným rámcem pro vznik takovéto motivace (Sprinthall a kol., 1994).

Mezi Piagetovou a Vygotského teorií existuje řada podobností, ale také mnoho významných rozdílů. Východiska Piagetovy teorie jsou biologická, zatímco Vygotskij připisuje velký význam vlivům sociálního prostředí. Nepovažuje žáka za jakéhosi Robinsona Crusoea, který osaměle dělá své objevy. Každé dítě ve skutečnosti sdílí své poznávání s jinými lidmi (Davydov, 1994).

Přirovnání k Robinsonu Crusoeovi není úplně přesné. V původním spise Daniela Defoea totiž Robinson ustavičně rozmlouvá z Bohem, který zde zřejmě reprezentuje externalizovanou představu rodiče. S „pomocí boží“ dokázal Robinson objevit řadu užitečných věcí a přežít.

3 Kognitivní vývojová teorie Robbie Case

Navzdory všem kritickým výhradám představuje Piagetova teorie významný intelektuální podnět, který vedl ke vzniku alternativních koncepcí kognitivního vývoje, jež se pokoušely Piagetovu teorii překonat či zdokonalit. K takovýmto koncepcím patří neo-piagetánská vývojová teorie Robbie Case, která vychází z poznatků kognitivní psychologie o procesech zpracování informací v lidské mysli.

Case podobně jako Piaget tvrdí, že existují čtyři rozlišitelné etapy kognitivního vývoje, které probíhají v invariantním pořadí. Toto pořadí je neměnné proto, že každá vývojová etapa reflektuje diferenciaci, koordinaci a konsolidaci schémat, která se vytvořila v předcházející fázi. Menší, původně oddělená schémata se postupně kombinují do větších a efektivnějších celků. Koordinace mezi rozsáhlejšími schématy se stále zdokonaluje, čímž se zvyšuje úroveň výkonu. Tak např. čtyřleté dítě dovede znázornit lidskou postavu několika čarami, které vystihují povšechné obrysy lidské bytosti. O pár měsíců starší dítě kreslí postavu diferencovanější, a to zpravidla na nějakém pozadí. Kresby šestiletých dětí jsou dvojrozměrné, obsahují řadu detailů a také pozadí je širší a propracovanější. Vývoj kresby je příkladem postupující diferenciaci a koordinace psychických funkcí (Case, 1985).

Jak a proč však dochází ke zlepšování kreslířských schopností? Case se domnívá, že se diferencují a integrují jenom ta schémata, která dítě dlouhou dobu prakticky procvičuje. Praxe vede k automatizaci činností, které dítě dříve realizovalo se značným úsilím a vypětím pozornosti. Zatímco čtyřleté dítě vynaloží na nakreslení schématu lidské postavy veškerou dostupnou mentální energii, starší dítě provádí stejnou aktivitu automaticky. Tím se uvolňuje část kapacity pracovní (krátkodobé) paměti, takže je možné věnovat pozornost některým detailům a kresbě pozadí. Funkční kapacita krátkodobé paměti se s rostoucí automatizací určitých dovedností zvyšuje, což obecně vede ke zlepšování myšlení. Podle Case je právě tento proces klíčovou determinantou zvyšující se kognitivní kompetence. K funkčnímu zvyšování kapacity krátkodobé paměti přispívají tyto faktory:

1. **Automatizace**, k níž vede opakované provádění různých činností. Uvolněnou kapacitu krátkodobé paměti je možné efektivně využívat zejména ke koordinaci většího počtu procesů a k jejich integraci ve vědomí. (Také využití počítačů pravděpodobně umožňuje částečné uvolnění mentální kapacity a následné zlepšení intelektuálních výkonů).
2. Zdokonalující se schopnost **přenášet pozornost** od jednoho informačního zdroje ke druhému, zaměřovat ji na důležité informace a bezvýznamné „vstupy“ ignorovat.
3. **Rozvoj dlouhodobé paměti**. Postupně se zlepšuje její organizace, jednotky informací (anglicky „chunks“) se zvětšují. U předškoláka, který se zabývá verbálním materiálem, představuje takovou jednotku jedno písmeno. U dospívajících obsahují „chunks“ celá slova a fráze (Case, 1985).

Kapacita pracovní paměti se zvyšuje nejen v důsledku zdokonalování různých funkcí, ale podílí se na ní také neurologické dozrávání. Stanovit podíl biologických a funkčních aspektů vývoje je nesmírně obtížné, protože se vzájemně prolínají. Case připisuje větší význam rozvoji funkční kapacity. Tím se liší od některých klasických neo-piagetánských teorií, např. Pascual-Leoneho (1970), která zdůrazňuje dozrávání biologických struktur.

4 Teorie Jerome Brunera

Slavný pedagogický psycholog Jerome Bruner (nar. 1916) vyšel při koncipování své teorie vzájemného vztahu vývoje myšlení a řeči z kognitivně-gestaltistické pozice. Podle jeho názoru si děti postupně osvojují tři soustavy mentálních reprezentací – **akční, ikonickou a symbolickou** – které využívají při **transformací informací**, tedy při učení a myšlení. Dospělí využívají všechny typy mentálních reprezentací. U dětí by měl rodič či učitel přizpůsobit předávání nových poznatků jejich úrovni porozumění. Pedagogům se někdy vyučování nedaří proto, že zvolený způsob prezentace neodpovídá úrovni „transformace informací“, které děti dosáhly (Sprinthall a kol. 1994, s. 245–246)².

5 Závěr

Každý z výše uvedených myslitelů přispěl zásadním způsobem k pochopení vývoje dětského myšlení. V současné době tuto problematiku intenzivně zkoumají vývojově orientovaní kognitivní psychologové, kteří chápou dítě jako malého badatele, který si prostřednictvím vnitřních konstruktů vytváří obraz o světě i o svém místě v něm (Sedláková, 2002, s. 240). Aktuálním úkolem psychologie je integrovat koncepce různých teoretiků a psychologických směrů v ucelenou teorii kognitivního vývoje a pokusit se o její propojení s psychologickými znalostmi o vývoji emocí, motivů a vůle.

Literatura

- ARLIN, P. K. Problem finding and young adult cognition. In MINES, R., KITCHENER, K. eds. *Adult cognitive development*. New York: Preager, 1986
- ARLIN, P. K. Wisdom: The art of problem finding. In STERNBERG, R. J. ed., *Wisdom: Its nature, origins and development*. New York, Cambridge University Press, 1990, s. 230–243
- BLANCK, G. Vygotsky: The man and his cause. In MOLL, L. C. ed. *Vygotsky and education*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990
- BRAINERD, C. J. *Piaget's theory of intelligence*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1978
- CASE, R. *Intellectual development: Birth to adulthood*. Orlando: Academic Press, 1985
- CUMMINSOVÁ, D. *Záhady experimentální psychologie*. Praha: Portál, 1998
- DAVYDOV, V. V. Soviet studies in mathematics education: Vol. 2: Types of generalization in instruction. In SPRINTHALL, N., SPRINTHALL, R., OJA, S. *Educational psychology*. New York: McGraw-Hill, 1994
- DOČKALOVÁ, V., SOBOTKOVÁ, I. *Vybrané kapitoly z psychologie pro učitele (I. díl)*. Olomouc: Vydavatelství UP, 1994
- FONTANA, D. *Psychologie ve školní praxi*. Praha: Portál, 1997
- FLAVELL, J. H. Cognitive development. In SPRINTHALL, N., SPRINTHALL, R., OJA, S. *Educational psychology*. New York: McGraw-Hill, 1994

² Podrobnější informace o Brunerově teorii lze najít v knize „Psychologie ve školní praxi“ od Davida Fontany (1997, s. 148–151).

- MARKOVA, I. Introduction. In MARKOVA, I., FOPPA, K. eds. *The dynamics of dialogue*. New York: Springer-Verlag, 1990, s. 1-22
- NAKONEČNÝ, M. *Průvodce dějinami psychologie*. Praha: SPN, 1995
- PASCUAL-LEONE, J. *A mathematical model for the transition rule in Piaget's developmental stages*. *Acta Psychologica*, 32, 1970, s. 301-345
- PIAGET, J. *Psychologie inteligence*. Praha: Portál, 1999
- PRESSLEY, M., MCCORMICK, CH. *Advanced educational psychology*. New York: Harper Collins College Publishers, 1995
- SEDLÁKOVÁ, M. Kognitivní hnutí v americké psychologii. In HOSKOVEC, J., NAKONEČNÝ, M., SEDLÁKOVÁ, M. *Psychologie XX. století*. Praha: Karolinum, 2002, s. 210-280
- SPRINTHALL, N., SPRINTHALL, R., OJA, S. *Educational psychology*. New York: McGraw-Hill, 1994
- STERNBERG, R. J. A triarchic theory of intellectual giftedness. In STERNBERG, R. J., DAVIDSON, J. E. eds. *Conceptions of giftedness*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986, s. 223-243
- VYGOTSKIJ, L. S. *Myšlení a řeč*. Praha: SPN, 1970
- VYGOTSKIJ, L. S. *Psychologie myšlení a řeči*. Praha: Portál, 2004
- VYGOTSKIJ, L. S. *Vývoj vyšších psychických funkcí*. Praha: SPN, 1976

Souhrn

Autorka v dané teoretické studii shrnuje některé významné teorie kognitivního vývoje včetně jejich kritického zhodnocení. Zabývá se Piagetovu teorií, sociokulturní koncepcí Vygotského a Caseho kognitivní vývojovou teorií. Zmiňuje se také o práci Jerome Brunera a Patricie Arlinové, která se pokusila rozšířit Piagetovu teorii. Arlinová přidala k Paigetovým stadiím kognitivního vývoje etapu „postformálních operací“. Souhrn Vygotského teorie obsahuje mimo jiné vztah myšlení a řeči, zónu proximálního růstu a některá pedagogická doporučení.

Summary

In this theoretical study the author summarises some important theories of cognitive development including their critical evaluation. The author concerns with Piaget's theory, with Vygotsky's sociocultural conception and with Case's cognitive development theory. There is also mentioned the work of Jerome Bruner and Patricia Arlin, which tried to extend Piaget's theory. Arlin added to Piaget's stages of cognitive development the period of „postformal operations“. The summary of Vygotsky's theory includes the relationship between thinking and speech, the zone of proximal growth and some pedagogical recommendations.

THE INFLUENCE OF ADMINISTRATION OF THE STROOP COLOUR-WORD TEST ON AUTONOMOUS MODULATION OF HEART ACTIVITY IN SUBJECTS WITH DIFFERENT PERSONALITY TRAITS

Emil Šiška, Jaroslav Opavský

Introduction

In order to make real progress in the understanding of human in health and disease, it is necessary to consider the biological, psychological as well as the social aspects of his existence – we talk about the so-called bio-psycho-social concept of human (Engel, 1977; Kagan, Levi, 1975; Štěrbová, v tisku). It is often emphasised that in the process of etiopathogenesis of many psychosomatic disorders we can find an important role of relatively well identified risk factors (e. g. smoking or high level of cholesterol), but also the impact of acute or chronic stress. Apart from the fact that stress research is subject to some ambiguities and disputes, the majority of researchers agree with the statement that autonomous nervous system (ANS) activity plays one of the key roles in the human complex stress response. The wide range of methods for evaluation of ANS activity, currently in practice in different medical areas, can also be used in psychophysiological research or in the practice of clinical psychology.

Examination of ANS

There is a number of studies, dealing with the analysis of functions of the ANS and its subsystems. Many of these studies take into account their specific (i.e. organ related) functions, but the diagnosis of the malfunctions of the ANS is relatively neglected in everyday practice. This is despite the indisputable fact that, on the basis of analysis of the ANS dysfunction, we can – for example – evaluate the autonomous neuropathy in patients with diabetes mellitus or assess the risk of sudden cardiac arrest in individuals

with cardiovascular disorders. These and many other findings have resulted in an intensive search for suitable methods of assessing the autonomous regulation of the internal organs. Besides procedures used in clinical practice for a long time (e.g. pupillometry, estimation of serum catecholamine levels or changes in the electrodermal activity, evaluation of the cardiovascular autonomous functions via “classical” methods, i.e. according to changes in heart rate and blood pressure in standardised examinations – see Ewing et al., 1985), we can find relatively new methods of psychophysiological diagnostics. One of the most promising procedures is spectral analysis of heart rate variability (SA HRV).

The basic principle of spectral analysis of heart rate variability

SA HRV represents a relatively new, non-invasive method that can provide important information on the specific efferent regulatory influences of the sympathetic and the parasympathetic systems and on the relation between the psychological and the physiological processes. A fact, observed by physiologists in the nineteenth century, is utilised here: heart rate demonstrates certain changes even under resting conditions because it periodically slows down and speeds up – it is frequency-wise modulated. These changes occur as a result of respiration (we talk about so-called **respiratory sinus arrhythmia, RSA**) as well as under physical and mental load, and vary at different times of the day.

HRV is well-expressed in healthy, young people and tends to decrease gradually in the course of life. When age dependent, it may be also reduced by higher physical load, mental stress, and by different pathological conditions, such as autonomous neuropathy or heart diseases.

The **basic principle of SA HRV** consists of the interpretation of series of so-called **R-R intervals** (i.e. intervals between consecutive heartbeats) and the conversion of this information into a spectral picture within the range from 0.0 to 0.40 Hz. A short-term analysis (usually five minutes) enables differentiation of three main spectral components:

1. **VLF** (“very low frequency”) – range 0.02 to 0.05 Hz;
2. **LF** (“low frequency”) – range 0.05 up to 0.15 Hz with a mean frequency approximately 0.10 Hz;
3. **HF** (“high frequency”) component between 0.15 and 0.40 Hz with mean around a respiratory frequency of 0,25–0.30 Hz (see also Fig. 1).

In addition to assessing short-term records, SA HRV can be also used for analyses involving longer series of R-R intervals (e.g. 24-hour intervals). Thus we can differentiate one more component, **ULF** (“ultra low frequency”) in the range 0.0–0.003 Hz. It is to be borne in mind that different authors can define the above-stated frequency limits with small differences. SA HRV most often evaluates spectral performance in ms² (millisecond).

Physiological correlates of particular frequency components

Spectral performance within HF range is linked, according to many researchers, exclusively with efferent activity of the parasympathetic (vagal) system. It is well documented that one of its main components (frequency around 0.25–0.30 Hz) is represented by the so-called respiratory sinus arrhythmia, a non-invasive index of parasympathetic control of heart rate.

LF component (so-called Mayer's pressure wave) is considered by some authors (Pagani et al., 1991) as a non-invasive clinical indicator of sympathetic modulation of heart activity. Other authors, however, presume some level of vagal activity here as well and it seems that supporters of this opinion are in the majority (Task Force, 1996). This component is mostly influenced by baro-receptive sympathetic activity and corresponds with retarded changes in blood pressure variability.

For the purpose of a detailed evaluation of the relation between sympathetic and parasympathetic modulation of cardiac activity, the **LF/HF ratio** was proposed, and is used as an indicator of sympathetic activity or its predominance. Some authors, however, deny its general validity or they recommend to use it only in certain situations (Eckberg, 1997). It is presumed that its validity increases with reciprocal changes in sympathetic and parasympathetic activities, e.g. in the orthostatic test, which is then adopted in routine examination procedure (Opavský, Salinger, 1995). Other related studies describe the usage of further ratios (e.g. **VLF/HF**).

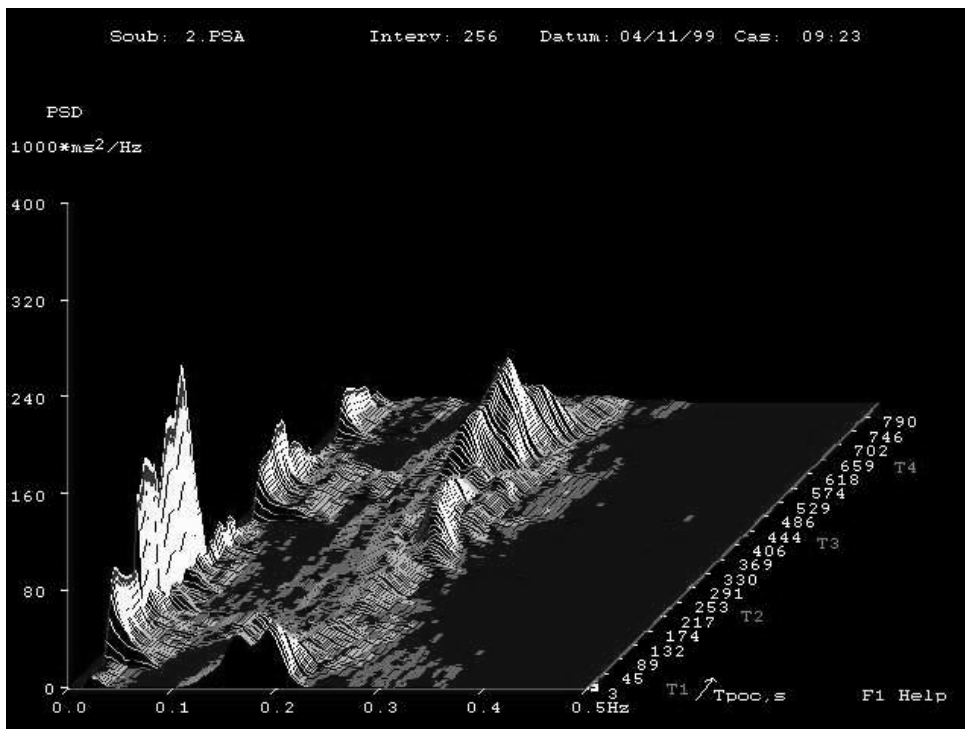
Spectral performance of VLF component is a relatively unexplored territory and is usually correlated to the thermoregulatory sympathetic activity of the vascular system, the level of circulating catecholamines or the oscillation in the renin-angiotensin system (Berntson et al., 1997). Physiological correlates of the ULF component await detailed evaluation.

With regard to the financial demands of the universal monitoring systems, various methods and ways of continuous scanning of R–R intervals are being developed. The group of researchers at the Faculty of Physical Culture in Olomouc has developed a system which allows scanning and telemetric transmission of signals typical for the entire length of the R–R intervals of an ECG record (Salinger et al., 1998). The obtained data is registered in a personal computer and processed by means of corresponding software which involves measurement of R–R intervals, filtration of artefacts or arrhythmia, calculation of frequency spectrum using the fast Fourier's transformation, statistical evaluation and saving data (Salinger et al., 1994).

Practical application of SA HRV

The analysis of heart rate variability is most frequently applied in **the diagnosis of autonomic neuropathy**, a disorder with high incidence e.g. in people with diabetes mellitus. Gradually, it became evident that SA HRV can be also applied in other areas as well, such as psychology (e.g. evaluation of stress level to which a person is exposed, or effect of

Fig. 1 Three-dimensional image of power spectral density (PSD), acquired by means of VariaPulse system, in different intervals (T1-T4) – according to Salinger et al. (1994)

relaxation techniques), psychiatry (comparing patients from different diagnostic groups, evaluation of the effects of medication) or psychophysiology. Especially in relation to the last mentioned domain, it should be emphasised that SA HRV has a great advantage over other methods, as it assists in evaluating both the sympathetic activity (rising with mental load) and the vagal activity (which is usually reduced under stressful conditions). SA HRV thus bears the potential to contribute to our understanding of the fine ANS regulatory mechanisms under natural as well as experimental conditions.

Description of our research

In our clinical practice we often work with individuals suffering from various kinds of **psychosomatic disorders** whose etiopathogenesis was probably strongly influenced by psychosocial stress. That was the reason why we have decided to verify a procedure, which

would allow us to evaluate the heart activity in reaction to a standardised mental load. Our intention was to combine the evaluation of SA HRV with suitable psychological questionnaires, which could lead into a more profound study of personality, and in reducing limitations of strictly psychological or strictly biological (physiological) approaches. The basic scheme of our research procedure is as follows:

The examined person undergoes an introductory interview and then (s)he is asked to fill out several psychological questionnaires (at present we use Freiburg Personality Inventory, Eight States Questionnaire, STAI – questionnaire measuring anxiety, and Bortner's extended scale directed to the so-called type A behaviour). After an orthostatic test (record of heart rate in recumbent, standing and recumbent position again), and relaxation phase (in sitting position – **Pre-stress**), the person is exposed to an experimental stressor (**Stroop colour-word test**) and then (s)he relaxes again (**Post-stress**). Heart rate is recorded in all these intervals and the method of spectral analysis is used for the evaluation of heart rate variability.

Participants

Participants were 86 healthy persons (43 male and 43 female) with the mean age 21,9 years (17,9 – 29,4; S.D. = 2,21). In the time of our research none of the subjects was cured by medicaments, which could influence reactivity of ANS (e.g. β -blockers). The conditions of examination were strictly standardised – quiet room, constant temperature, the same daily time etc. Before the beginning of examination each person gave an informed consent with the participation in our research.

Results

Findings, which have been obtained so far, might be summed up as follows:

A. It was demonstrated that during the performance of the Stroop colour-word test, the autonomous modulation of heart activity exhibits changes, which are indicative of evident decrease in parasympathetic activity and an increase in sympathetic activity. We can observe e.g. reduction of spectral performance of HF component in absolute as well as relative measuring units, increase in the values of VLF/HF and LF/HF ratios etc. The LF/HF ratio is considered as an index of the so-called sympathovagal balance and its increase is understood as a demonstration of a shift of the autonomous efferent stimulation towards the sympathetic predominance. The VLF/HF ratio can be seen – on the basis of our results – as a marker of stressful conditions (see Tab. 1 and Fig. 2-4). The statistical significance was estimated by means of Friedman ANOVA for repeated measures and differences between particular situations (Pre-stress: Stroop etc.) were evaluated with the help of Wilcoxon matched pairs test and Bonferroni adjustment, which is accomplished by dividing the alpha level (set to 0,05) by the number of tests being performing (in this case $0,05 : 3 = 0,017$). Any test that results in a p-value of less than 0,017 would be considered statistically significant (Reiterová, 2003, 2004).

Tab. 1 Changes of parameters of SA HRV in selected intervals (medians)

Parameter	Pre-stress : Stroop	p	Stroop : Post-stress	p
PowerVLF	236,64 : 339,28		339,28 : 282,65	
PowerLF	726,93 : 972,00		972,00 : 979,42	
PowerHF	793,03 : 419,27	*	419,27 : 715,08	*
Rel. PowerVLF	12,77 : 18,51	*	18,51 : 13,25	*
Rel. PowerLF	41,44 : 52,40	*	52,40 : 46,90	
Rel. PowerHF	36,59 : 24,00	*	24,00 : 32,15	*
Rat. VLF/HF	0,36 : 0,79	*	0,79 : 0,38	*
Rat. LF/HF	1,23 : 2,21	*	2,21 : 1,74	
RRInter	0,844 : 0,712	*	0,712 : 0,861	*

Notes:

*: significant differences

PowerVLF - spectral power in very low frequency band [ms^2]

PowerLF - spectral power in low frequency band [ms^2]

PowerHF - spectral power in high frequency band [ms^2]

Rel. Pow. VLF - relative spectral power in very low frequency band [%]

Rel. Pow. LF - relative spectral power in low frequency band [%]

Rel. Pow. HF - relative spectral power in high frequency band [%]

Rat. VLF/HF - ratio PowerVLF: PowerHF [-]

Rat. LF/HF - ratio PowerLF: PowerHF [-]

RRInter - the mean value of R-R intervals (intervals between consecutive heartbeats) [ms]

Fig. 2 Differences of heart rate in selected intervals

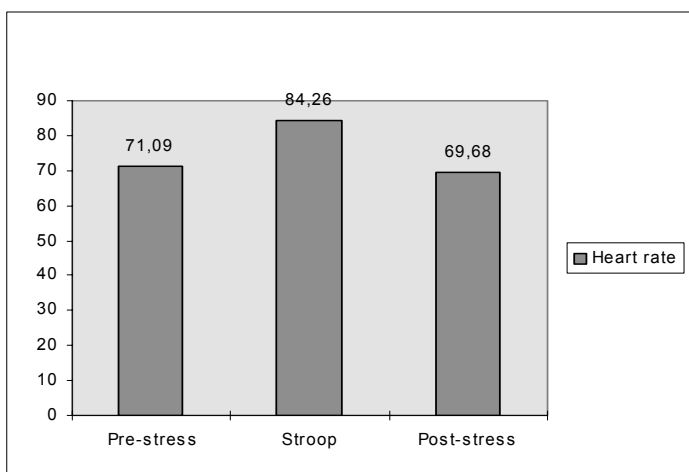
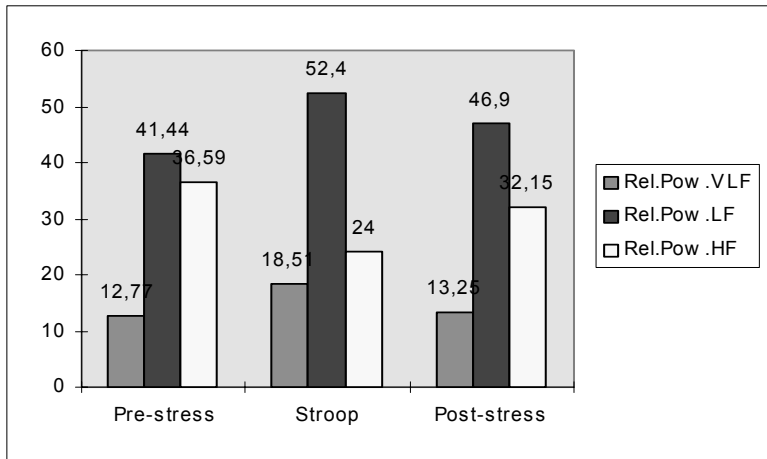

Fig. 3 Differences of Rel. PowerVLF, Rel. PowerLF and Rel. PowerHF in selected intervals

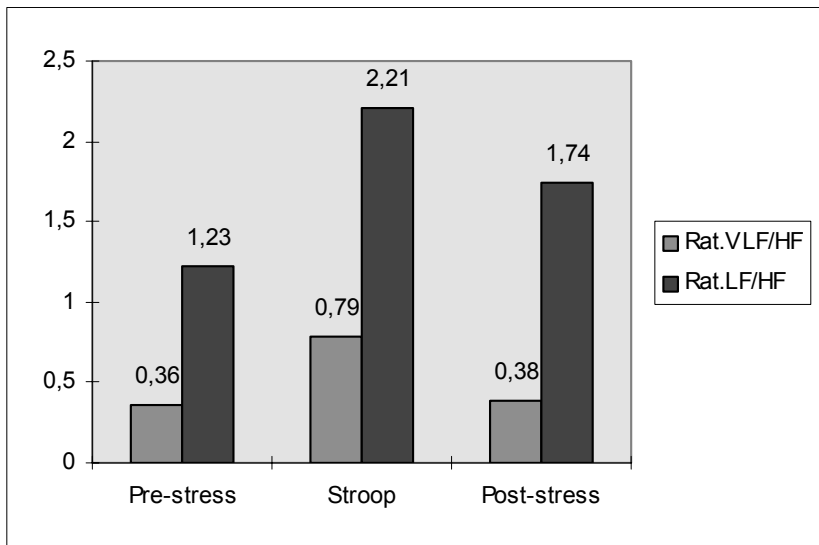
Notes:

Rel. Pow. VLF – relative spectral power in very low frequency band (0,02–0,05 Hz)

Rel. Pow. LF – relative spectral power in low frequency band (0,05–0,15 Hz)

Rel. Pow. HF – relative spectral power in high frequency band (0,15–0,40 Hz)

Fig. 4 – Differences of Rat.VLF/HF and Rat.LF/HF in selected intervals

Notes:

Rat. VLF/HF – one of the indicators of the sympathetic activity

Rat. LF/HF – index of so-called sympathovagal balance

B. The applied method of experimental stressor (Stroop colour-word test) enables dynamic evaluation of pre-stress, stress as well as post-stress phases, which means that the ANS response is remarkably different in selected intervals. The SA HRV method is, at the same time, sufficiently sensitive to detect fine changes in the circulatory system, especially when we evaluate periodic changes in heart rate, which are significantly influenced by the actual functional condition of the ANS. Another significant finding is the relatively fast regression of the induced changes after completion of the Stroop test, from which we can deduce that the habituation to the used experimental stressor is relatively short-term.

C. It was confirmed that combination of suitable psychological questionnaires with physiological approach enlarges the possibility of psychophysiological study of the personality, especially in the model (experimental) stress situations. Such approach can improve our understanding of the physiological correlates of the human complex stress response. We, therefore, assume the described procedure to be helpful in overcoming some “blind spots” in the approach of particular scientific disciplines to the study of human.

D. As far as the particular questionnaires are concerned, the **Freiburg Personality Inventory** seems to contribute highly in our examination scheme. We found out that the scales Nervousness (fpi-1), Extroversion (fpi-e) and partially also Emotional lability (fpi-n) were suitable for identifying persons whose ANS reactivity may show some less positive signs. Persons with increased level of nervousness are characterised by such changes in SA HRV parameters that relate to an increased sympathetic tone (increased pulse rate, increase in VLF/HF ratio etc.). This situation remains constant not only during the stress phase, but also during the pre-stress and the post-stress ones. Such individuals should be provided with a suitable consultancy or therapeutic assistance because they can be in a situation of a greater risk of psychosomatic disorders.

In the case of extroversion scale, it was discovered that individuals with prevailing extroversion are characterised by some changes in the SA HRV parameters relating to relatively lower sympathetic activity and an augmented vagal activity (e.g. lower values of VLF/HF ratio etc.). This finding indicates that extroverts may be characterised – in relation to the management of external stressful situations – by potentially higher levels of resistance which might be regarded as a positive or health-protective factor.

In reference to the scale of emotional lability, some our findings are complementary to the above-stated data, while others are rather surprising (e.g. lower level of LF/HF ratio in people describing themselves as emotionally unstable).

For the **Eight States Questionnaire**, we focused on three of its scales – stress, fatigue and the so-called arousal. For the scale of stress, we did not prove any significant differences in the character of changes of SA HRV parameters between subjects with low or high scores and the rest of examined subjects (some possible causes see Šiška et al., 1998). On the other hand, for the fatigue and arousal scales, it was demonstrated that persons

describing increased arousal or fatigue (in the post-stress phase) are characterised by some features of ANS activity typical for increased psychophysiological irritability.

As far as the relation between SA HRV parameters and the levels of actual anxiety (according to **STAI**) is concerned, the assumption of close links between increased state anxiety level and ANS reactivity has been proven in our examinations. The relation between anxiety as a personality trait and an autonomous modulation of heart activity is, however, less transparent. We have obtained also inconsistent results in examining the relation of the so-called type A behaviour, assessed by means of the **Bortner's scale**, and individual changes of SA HRV parameters. These findings confirm complexity of relations between personality traits and ANS reactivity in different situations, and they show the necessity of further research.

Conclusion

This paper describes some possibilities of adopting the latest methods of the autonomous nervous system examination in the field of psychophysiological research. We think that the procedure proposed here may serve e.g. for the purpose of screening persons with high (or up to pathological) reactivity to stress stimuli, examining influences of psychosocial load on humans, in planning adequate therapeutic procedures or evaluating their effect (e.g. "re-tuning" the body and mind with the help of hypnosis or suitable relaxation techniques). We suppose that our approach could play a useful role in the prevention of psychosomatic disorders.

References

- Berntson, G. G., Bigger, J. T. Jr., Eckberg, D. L., Grossman, P., Kaufmann, P. G., Malik, M., Nagaraja, H. N., Porges, S. W., Saul, J. P., Stone, P. H., van der Molen, M. W. (1997). Heart rate variability: Origins, methods, and interpretive caveats. *Psychophysiology*, 34, 623-648.
- Eckberg, D. L. (1997). Sympathovagal balance. A critical appraisal. *Circulation*, 96, 3224-3232.
- Engel, G. L. (1977). The need for a new medical model: A challenge for biomedicine. *Science*, 196, 129-136.
- Ewing, D. J., Martyn, C. N., Young, R. J., Clarke, B. F. (1985). The value of cardiovascular autonomic function tests: 10 years experience in diabetes. *Diabetes Care*, 8, 491-498.
- Kagan, A., Levi, L. (1975). Health and environment – psychosocial stimuli. A review. In *Society, Stress and Disease, Vol. II – Childhood and Adolescence*. London: Oxford University Press.
- Opavský, J., Salinger, J. (1995). Vyšetřovací metody funkcí autonomní nervové soustavy – přehled pro potřeby klinické praxe. *Noninvasive Cardiology*, 4, 139-153.
- Pagani, M., Rimoldi, O., Pizzinelli, P., Furlan, R., Crivellaro, W., Liberati, D., Cerutti, S., Malliani, A. (1991). Assessment of the neural control of the circulation during psychological stress. *Journal of Autonomic Nervous System*, 35, 33-41.
- Reiterová, E. (2003). *Základy statistiky pro studenty psychologie*. Olomouc: VUP.
- Reiterová, E. (2004). *Základy psychometrie*. Olomouc: VUP

- Salinger, J., Opavský, J., Bůla, J., Vychodil, R., Novotný, J., Vaverka, F. (1994). Programové vybavení měřicího systému, typ TF-2, určené pro spektrální analýzu variací R-R intervalů v kardiologii. *Lékař a technika*, 25, 58-62.
- Salinger, J., Opavský, J., Stejskal, P., Vychodil, R., Olšák, S., Janura, M. (1998). The evaluation of heart rate variability in physical exercise by using the telemetric VariaPulse TF3 system. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis (Gymnica)*, 28, 13-23.
- Šiška, E., Opavský, J., Opavská, H (1998). Vliv experimentálního stresu na autonomní regulaci srdeční činnosti. *Československá psychologie*, 42, 314-327.
- Štěrbová, D. Základní poznatky o sexualitě, sexuální výchově a programech pro rozvoj sexuality u osob s mentálním postižením - možnosti v přípravě profesionálů a rodičů (v tisku).
- Task Force of the European Society of Cardiology and the North American Society of Pacing and Electrophysiology (1996). Heart rate variability. Standards of measurement, physiological interpretation, and clinical use. *Circulation*, 93, 1043-1065.

Souhrn

Máme-li skutečně porozumět člověku ve zdraví i nemoci, je třeba, abychom vycházeli z tzv. bio-psycho-sociální koncepce. V procesu etiopatogeneze řady psychosomatických onemocnění lze nalézt významný podíl stresu, přičemž v komplexní stresové odpovědi hraje důležitou roli i autonomní nervový systém (ANS), jehož aktivitu lze hodnotit více způsoby. Jednu z velmi slibných cest představuje spektrální analýza variability srdeční frekvence, relativně nová a neinvazivní metoda, která poskytuje důležité informace o specifických eferentních regulačních vlivech sympatického a parasympatického systému. Kombinace vhodných psychologických dotazníků s vyšetřením funkcí ANS významně rozšiřuje možnosti psychofyziologického studia osobnosti, vyhledávání jedinců s patologickou reaktivitou na stresující psychosociální podněty, plánování vhodných terapeutických postupů atd.

Klíčová slova

stres, variabilita srdeční frekvence, psychofyziologický výzkum

Summary

In order to make progress in our understanding on human in health and disease, it is necessary to take into consideration bio-psycho-social concept of human. In the process of etiopathogenesis of many psychosomatic malfunctions we can find the important participation of stress. The autonomous nervous system, which activity can be assessed by different ways, undoubtedly plays very important role in the human complex stress response. One of the most promising methods of evaluating the autonomous cardiac functions represents the spectral analysis of heart rate variability, relatively new and non-invasive procedure that can provide significant information on specific efferent regulatory influences of the sympathetic and parasympathetic systems. We suppose that combination of

suitable psychological questionnaires with the latest methods of the autonomous nervous system examination enlarges our possibilities of psychophysiological study of personality, enables searching for people with abnormal or pathological reactivity to stressful psychosocial stimuli, planning of adequate therapeutic procedures etc.

Key words

stress, heart rate variability, psychophysiological research

HODNOTY V SOCIÁLNĚ PSYCHOLOGICKÝCH TEORIÍCH

Panajotis Cakirpaloglu

Do doby před druhou světovou válkou nebyl v psychologii zaznamenán dostatečný zájem o teoretické a metodologické otázky týkající se problematiky hodnot. Dlouhotrvající konzervativní názor mezi psychology, vyjadřující přesvědčení, že normativní aspekty života nelze zařadit do předmětu psychologie považovanou za především přírodní vědeckou disciplínu, byl jeden z důvodů nedostatku tohoto zájmu. Dalším důvodem je dominace positivismu a pragmatismu, které na přelomu 19. a 20. století, určovaly vývoj nových vědeckých disciplín, zejména psychoanalýzy a introspektivní psychologie. Organismus byl považován za energetický systém, který naplňuje především funkce adaptace a reprodukce; názor nesporně ovlivněn Darwinovou evoluční teorií. V taktových akademických podmínkách zůstal vliv kultury a sociálních činitelů na okrajích teoretických úvah o osobnosti. Postihlo to i psychoanalýzu, což bylo zřejmé v jejím konzervativismu trvajícím na učení o biologické determinaci osobnostního vývoje.

Podobný stav k hodnotám panoval i v jiných psychologických školách. Empiricky zaměřeni psychologové, především klasičtí introspekcionisté, američtí behavioristé a ti, kteří vycházeli z faktorové analýzy, každý z vlastních koncepčních důvodů, vynechali hodnoty z vlastních výzkumů. Paradoxní je také, že navzdory deklarované ignoranci vůči hodnotám, výše uvedené psychologické školy svým způsobem vytvořily určitý prostor pro vzrůstající psychologický zájem o problematiku hodnot. K tomuto procesu také napomohla silně se vyvíjející sociální psychologie, jakož i nově vznikající koncepce osobnosti, zejména neopsychoanalýza, existenciální a humanistická psychologie.

Rychle se vyvíjející antropologie a sociologie poukazovaly na kulturní a sociální rozdíly mezi příslušníky jednotlivých zkoumaných skupin včetně vlivů sociálních činitelů na výchovu a vývoj jedince. Časem se množily stále kritičtější tóny na adresu psychoanalýzy s výzvou, aby přehodnotila některé z vlastních koncepcí a umožnila přijetí nových poznatků, což předpokládalo její případnou revizi. Mezi nejvýznamnějšími psychology tzv. sociální psychoanalýzy patřili A. Adler, K. Horneyová, E. Erikson, H. Sullivan, E. Fromm, H. Marcuse a I. Caruso, kteří zdůrazňovali především význam sociálních činitelů

pro vývoj jedince, jeho interakce se skupinou, pojetí člověka v jeho tvůrčí a svobodné aktivitě a vliv hodnot v procesu osobnostních a sociálních změn. Tímto se sociální varianta psychoanalýzy v souladu s pojetím existenciální filosofie a psychologie stala humanistickou koncepcí o člověku, který určuje vlastní postavení ve světě a je především motivován vlastními morálními hodnotami a cíly, čímž plně zodpovídá za vlastní existenci a všestranný a optimální vývoj.

Sociálně psychologické koncepte o hodnotách je možno rozdělit do dvou teoretických proudů: sociální psychoanalýza (Adler a Horneyová) a antropologicko humanistická koncepte (Fromm, Marcuse a Caruso). Následující text je věnován psychologickému přístupu k hodnotám z hlediska obou koncepcí.

Sociální psychoanalýza

Společné pro sociálně revidovanou psychoanalýzu je optimističtější přístup k člověku, zdůrazňování vědomých činitelů a zvláště pojetí o jedinci, jehož sociální chování je ovlivněno vnitřní motivací a systémem hodnot v souladu se sociálními faktory.

Pojem hodnoty v individuální psychologii

Alfred Adler (1870–1937) je považován za hlavního představitele sociálně psychologické koncepte osobnosti. Byl ovlivněn učením sofistů, F. Nietzscheho, Ch. Darwina a S. Freuda. Spolu s Freudem a několika jinými vynikajícími osobnostmi (O. Rank, C. G. Jung, S. Ferenci, W. Reich aj.) založil psychoanalytickou společnost, avšak později se s Freudem rozešel a vyvinul vlastní, humanistickou koncepci osobnosti. Později se stal jedním z hlavních odpůrců psychoanalýzy, především kvůli jejímu biologickému zaměření a zanedbávání společenských činitelů osobnosti. Adler prosazoval názor, že individuální problémy jsou produkty společnosti, nikoliv vnitřních determinant osobnosti. V jeho učení dominuje koncepte o komplexu méněcennosti, kterou považoval za základní pro vývoj jedince a za hybnou sílu individuálního úsilí k dokonalosti. Adlerova sociologická orientace revidovala význam vnitřních potřeb jako dynamických činitelů psychického života, čímž byly položeny základy pro novou psychoanalytickou koncepci, jejímž nejvýznamnějším představitelem je K. Horneyová. Adler je jeden ze zakladatelů sociální psychologie.

Osobnost Adler definuje jako ucelený systém s „jedinečnou konfigurací motivů, rysů, zájmů a hodnot“, (Hall and Lindzey, 1983, s.164). Člověk je sociální bytost, jejíž podstatou je potenciál pro všestranný, kultivovaný vývoj osobnosti. Rámec individuálního vývoje určují kulturní a sociální činitelé, se kterými je jedinec ve vztahu dynamické interakce. Působení a osobnost jedince lze pochopit jen z hlediska této dynamiky, všechny ostatní koncepte jsou méně dostatečné.

V Adlerově učení charakter představuje rámec hodnotového systému jedince. Určuje ho jako „*duševní stav nebo způsob, kterým se člověk chová ke svému okolí; je to hlavní linie, podél které se uskutečňuje jeho potřeba uznání ve vztahu s jeho sociálními pocity*, (Adler,

1984a, s. 165). V souladu s dosažením superiority, ústředním pojmem svého učení, Adler prohlašuje, že charakterové vlastnosti jsou manifestace, tj. „*vnější formy, kterými jsou pro-sazované individuální tendence...*“ k dosažení moci, (1984a, s. 165). Přesněji řečeno, jedná se o charakteristiky nebo „*automatizované dovednosti, které společně tvoří...*“ a artikulují způsob života každého jedince, (1984a, s. 165).

Adler nepopírá vlivy dědičnosti a prostředí na vývoj charakteru, avšak popírá názory o determinaci charakterových vlastností těmito faktory. K tomuto prohlašuje, že souhlasí s tvrzením těch autorů, „*kterí zdůrazňují, že se charakterové rysy člověka dají pozorovat už v období batolat*“, přičemž se nesmí zapomenout na nebezpečí tvoření mylných závěrů o tom, že by charakter byl vrozen (1984a, s. 41). Podstatná část charakteru se vyvíjí v raném dětství, avšak na tento proces lze působit během celého života. Rozhodující vliv na tento proces má podle Adlera samotný jedinec a jeho vlastní, kreativní úsilí.

Individuální činy lze pochopit jen za pomoci analýzy sociálních vztahů, protože člověk je sociální bytost. Adlerovo učení o charakteru vychází z fenomenologické analýzy vztahu člověka se společností. Občasnou kolizí tohoto vztahu, která se projevuje v podobě sociálně patologických anomálií, je nejvíce postižen charakter jedince. Jestliže člověk cítí normy společenství jako něco vnuceného začíná pak vyvíjet charakteropatii. Jedná se o specifický typ charakterové poruchy, která mění přirozenou altruistickou povahu jedince v patologickou potřebu získat moc. Učením v oblasti charakterologie Adler ovlivnil vývoj speciálních terapeutických přístupů k léčbě charakterových potíží, čímž se např. zabývá berlínský terapeut Fritz Künkel.

K hodnotám Adler přistupuje z pozic idealistického pozitivismu a zavádí pojem *fiktivních finálních cílů*. Cíle jedince lze považovat za projevy nebo konkrétní artikulace jeho hodnot. Lidé se chovají pod vlivem vlastních myšlenek, které jsou často jen subjektivní, bez reálné existujícího korelátu.¹ Ideje jsou *subjektivní příčinou psychologických dějů*, jenž determinují aktuální chování jedince v *očekávání budoucího východiska*, nikoliv pak podle minulých zážitků, (1984b, s.165).

Určení životního cíle jedince souvisí s pocitem méněcennosti. Méněcennost, nejistota a bezmocnost působí motivující hledáním způsobu, jak tyto stavy překonat. Tendence k dosažení moci, jako klíčový pojem v Adlerově učení, se stává univerzální hodnotou a životním cílem každého jedince. Jak uvádí v *Poznání člověka*, „... *jasné určení linie moci opakovaně poukazuje na to, že se duševní život může vyvíjet jen tehdy, byl-li předem stanoven (takový) cíl*“, (1984a, s. 72). Každý člověk se snaží získat postavení ve svém sociálním okolí a opakovaně dokazovat vlastní moc, což je produktem podmínek moderní kompetitivní společnosti určující také obsah etických norem, zejména jejich sociální projev. Etika západní civilizace je, podle Adlera, založena na protikladech, např. biologické a sociální rozdíly mezi muži a ženami, což určuje pozitivní hodnocení všeho, co odpovídá mužské identitě (síla, vítězství atd.) a za nehodnotné se považují ženské charakteristiky (posluš-

¹ „Ten zafixovaný řídicí bod našeho zaměření, bez reálné existence, je bezpodmínečně rozhodující pro psychický život... bez ohledu na krajní výsledek, ...který se vůbec nemusí dosáhnout“. Adler, A.: O nervozom karakteru. Matica Srpska, Beograd, 1984, p. 62.

nost, otroctví, podřízenost atd.)² Hodnocení a sociabilní chování představují produkty socializace a jsou ve funkci dosažení moci jedince.

V učení o hodnotách se Adler řídí principy kulturního utilitarismu: *hodnotné je to, co se považuje za společensky prospěšné*, přičemž morálka, výchova, zákony apod. mají stejný cíl. Jedná se o naplnění společenských požadavků a etika, právo nebo víra jako „*nezbytné prostředky k zachování lidského rodu musí být v souladu s ideou společenské komunity*“, (1984a, s. 49). Podobnou roli mají i nejvyšší hodnoty jako spravedlnost, spolehlivost, upřímnost atd., které „*v podstatě nepředstavují nic jiného, nežli splnění požadavků vzešlých ze společenského života lidí*“, (1984a, s. 49). Adler takto relativizoval pojem individuálního charakteru, o kterém explicitně prohlásil, že „*jen z pozice společnosti lze určit to co nazýváme dobrým či špatným charakterem*“, (1984a, s. 84), jakož i kritérium pro určení charakterových rysů, protože „*ideální obraz, podle kterého měříme jedince, je stvořen v souladu s jeho obecnou hodnotou a ziskem*“, (1984a, s. 49).

Jistý optimismus v Adlerově učení vyplývá z teleologického přístupu k člověku. Adler je přesvědčen, že individuum je schopno se myšlenkově a citově pozvednout nad vlastní potíže, jestliže má cíl a anticipuje úspěšný výsledek svého úsilí. Tvrzením, že jedinec „*bez představ o cíli ztrácí veškerý smysl*“, se Adler staví proti determinismu v instinktivní a behavioristické koncepci, kterým nelze objasnit příčiny individuální akce, (1984a, s. 9). Adler považuje za nesmyslné vysvětlovat charakter nebo osud člověka na základě jeho pudů nebo reakcí. „*Veškeré poznatky o celém systému individuálních reflexů spolu se všemi determinujícími podmínkami jsou nedostačující k tomu, abychom určili i nejbližší důsledky jeho pohybů...*“, zdůrazňuje ve své *Individuální psychologii* a považuje za správné v tomto úkolu zaměřit se na určení stanoveného cíle jedince. Pouhá spekulace o vztahu individuálního činu s možnou duševní konsekvencí, kterou nabízí deterministický přístup, je nedostatečná k porozumění člověku „*...dokud nepoznáme linii jeho života určenou jedním cílem*“, (1984c, s. 55).

Cíle jedince se tvoří souběžně s vývojem životního stylu. Nejdůležitější pro tento proces je zkušenost dítěte s okolním světem v prvních letech života (1984a, s. 40)³. Na určení individuálních cílů působí kultura a jiné společenské okolnosti. Takto se cíle stávají ústředním a stabilním prvkem, kolem kterých se vyvíjí složitá struktura zájmů a tendencí směřující k realizaci tzv. ideálu osobnosti.

Pojmem fiktivních cílů Adler také vysvětluje dynamiku různých neurotických a psychotických stavů. O vztahu fiktivních cílů k neurózám ve studii *O nervózním charakteru* Adler

² „Vše co je dobré v naší kultuře nese některé z mužských rysů, kdežto se jako ženské označuje vše co je bez hodnoty a je ho třeba odhodit“. Adler, A.: *Poznávání človeka*. Matica Srpska, Beograd, 1984, p.139.

³ „Cíl o kterém musíme uvažovat, že k němu míří veškeré expresivní pohyby jednoho člověka, je tvořen pod vlivy a zážitky, které dítě přijímá z okolního světa. Ideál, cíl člověka se jeví už v prvních měsících jeho života. Už tehdy budou hrát roli pocity, na které dítě odpovídá s radostí nebo s nechutí“. Adler, A.: *Poznávání človeka*. Matica Srpska, Beograd, 1984, p. 40.

píše: „...neurózy všeho druhu, tj. veškeré jejich symptomy jsou pod vlivem fiktivního finálního cíle, dokonce tento cíl jako by určoval i jejich základní podobu“, (1984b, s. 8). Podobně Adler vysvětluje dynamiku psychóz. Např. schizofrenii považuje za únik ze zodpovědnosti kvůli slabosti jedince, za akci, rozhodnutí či volbu jedince, nikoliv za reakce osobnosti. K tomu K. Horneyová kriticky upozorňuje na nutnost rozlišovat pojmy idealizace a ideálů, přičemž idealizovaná představa o sobě (*idealized self image*) a o vlastních tendencích je charakterizována jako dynamické pozadí psychopatologických jevů (neuróz a psychóz) a faktor regrese osobnosti na rozdíl od *autentických ideálů osobnosti*, které jsou hnací silou růstu a seberealizace jedince (Horney, 1966, s. 81).

Analýza individuálních cílů přináší údaje o směru a smyslu psychických potíží, čímž ji Adler zařazuje do svého diagnostického a terapeutického programu. Jedná se o přístup založený na otevřené spolupráci mezi pacientem a terapeutem, protože jako každý jiný člověk i neurotik buduje vlastní osobnost, za což nese plnou zodpovědnost. Adlerův postoj k otázce individuální zodpovědnosti se vztahuje na jakoukoliv oblast lidské existence. „Každý neurotik má částečnou pravdu v tom, že je traumatizován a frustrován...“, tvrdí Adler a pokračuje, že se jedná jen o aktuální existenční stav a prožívání takového jedince, přičemž nelze přehlédnout, že takový člověk je plně zodpovědný za vlastní duševní stav vzhledem tomu, že „... mohl i jinak budovat vlastní život“, (1984c, s. 40).

Ve všech Adlerových dilech jsou, explicitně či implicitně, přítomné hodnoty. Ústředním osobnostním prvkem je pojem *kreativního já*, jehož základ tvoří hodnoty. Kreativní já zaručuje jedinečnost osobnosti a umožňuje realizace jejího životního stylu. Učením o kreativním já včetně koncepce o sebeurčení osobnosti lze považovat Adlera za předchůdce humanistické psychologie. Jeho učení představuje teoretický základ pro řadu nastávajících analytiků v rámci americké psychologické školy (Fromm, Sullivan, Horney).

Sociálně kulturní koncepce hodnot

Karen Horneyová (1885–1952) je považována za jednoho z hlavních představitelů sociologické orientace v psychoanalýze. Zamítla Freudovo instinktivistické učení o osobnosti zdůrazňováním významu sociálních a především kulturních činitelů a revidovala většinu z podstatných stanovisek a pojmů ortodoxní psychoanalýzy. Mimo jiné kriticky analyzovala teorii libida, Oidipův komplex, pojmy úzkost a narcismus, původ destruktivních tendencí, jakož i otázky morálního vývoje osobnosti.⁴ Část kritiky se týkala psychologie žen, přesněji Freudova tvrzení, že *anatomie je osudem*, což v případě ženské psychiky znamenalo, že nedostatek penisu představuje klíčový činitel pro vývoj méněcenné osobnosti ženy. Horneyová razantně popírá tuto tezi tvrzením, že pro ženu jsou důležitější *kvalita citových vztahů a touha po něze a lásce* místo spekulací o celoživotní závislosti a méněcennosti kvůli vrozenému *kastračnímu nedostatku*. Tímto humanistickým přístupem Horneyová

⁴ Klasickou příručkou kritiky Freudovy teorie a jednou z neznámějších publikací K. Horneyové je studie *Nové cesty v psychoanalýze* (New Ways in Psychoanalysis).

pobudila zájem o morální dimenze a hodnotové vlastnosti ženské psychiky. Zároveň ne skrývala odpor k projevům mužského šovinismu pramenících z Freudova stanoviska, že *ženám chybí superego*.

Za klíč k porozumění osobnosti Horneyová považuje studium interpersonálních vztahů. Tímto se distancuje od Freudova biologického a mechanistického přístupu, což je častým předmětem jejího kritického posuzování klasické psychoanalytické teorie. Dynamickou determinantou chování jedince se stávají interpersonální vztahy, jejichž studium připravuje půdu pro vývoj humanistických koncepcí jedinečnosti, seberealizace, cílevědomého chování a holismu. Interpersonální orientace Karen Horneyové se podobá Adlerově učení, avšak mezi oběma koncepcemi existuje zřetelný rozdíl. Základní premisa koncepce Horneyové je tvrzení, že *lidská energie je zaměřena k zdravému růstu*, na rozdíl od Adlera, který své učení zaměřuje na pocity méněcennosti, tj. tendence k překonání inferiorních stavů. Dalším rozdílem mezi dvěma autory je aplikace holistického přístupu ke studiu osobnosti: Adler se snažil vnímat osobnost jako celek, avšak nedosáhl tohoto cíle, protože osobnost nepřestal považovat za méněcennou existenci s kompenzačními tendencemi k moci, tedy jako součást celku. Horneyové přístup k osobnosti je komplexnější a člověka vnímá jako integrovaný celek a produkt dynamické interakce s ostatními členy společnosti. Lidskou přirozenost Horneyová označuje jako konstruktivní, avšak v situacích s nepřekonatelnými, frustrujícími překážkami se jedinec staví proti tendencím přirozeného růstu a vyvíjí destruktivitu. Destruktivita je vždy výsledkem nezdařené zkušenosti jedince při interakci s jeho kulturním prostředím. Jestliže zablokování přirozeného vývoje osobnosti trvá déle, nežli je to jedinec schopen amortizovat, dochází k aktivaci bludného kruhu od úzkosti přes konflikty až k neurotizaci osobnosti.

Přístup Horneyové k lidským hodnotám vyplývá z analýzy neurotických potíží, ve které má význam hodnotová integrita jako faktor duševního zdraví jedince. Horneyová kritizuje Freudovo úsilí vytvořit vědu o osobnosti „*bez vědy o lidských hodnotách*“ a jeho zdrženlivost od „*jakéhokoliv posuzování hodnot a abstinence morálního ohodnocení*“.⁵ Z hlediska psychoterapie nelze vytvořit vědeckou koncepci o neurózách vyloučením morálních činitelů osobnosti: pro individuální štěstí a duševní zdraví je důležitá morální integrita jedince a její poškození, podle Horneyové, je zdrojem individuálních konfliktů. Morální potíže narušují duševní rovnováhu a stávají se součástí nejčastějších duševních poruch. Ve studii *Naše vnitřní konflikty* se Horneyová k této otázce vyjadřuje, že: „... *konflikty jsou ve vztahu s názory, přesvědčeními a morálními hodnotami, takže jejich rozpoznání předpokládá, že máme vyvinuté vlastní pojetí o hodnotách*“, (Horney, 1966, s. 28). V této myšlence je obsaženo i kritérium rozlišení zdravé od duševně narušené osobnosti: jedná se o schopnost jedince uvědomovat si vlastní hodnoty a být morálně zodpovědný za vlastní vědomé činy.

⁵ „Morální hodnoty byly pro Freuda nezvanými hosty v říši vědy. V souladu s vlastním přesvědčením usiloval vyvinout psychologii bez morálních názorů. Věřím, že jeho pokus o zachování vědeckosti, v souladu s přírodními vědami, je jedním z nejdůležitějších důvodů, proč Freudova teorie a terapie byly založeny na omezených, příliš úzkých názorech“. Horney, K.: *Naši unutrašnji konflikti*. Psiha, Titograd, 1966, p.38.

Tímto se mění i cíl psychoanalytické terapie, která už nemůže zůstat jen nástrojem pro odstraňování různých fobií, depresí a obsesí, nýbrž se musí stát mnohem „ambicióznější ...“ a zaměřit se na „...dosazení takových změn v osobnosti, které zabrání potížím, aby se znova objevily, (1965, s. 129). Podle Horneyové tento cíl „lze dosáhnout analýzou charakteru“, z čeho vyplývá, že se analýza morálních aspektů osobnosti musí stát nedělitelnou součástí psychoterapeutické praxe ve spojení s výzkumem vlivu kulturních činitelů, (1965, s. 129). Výzkum charakteru se musí zaměřit na vztahy jedince se sociálním okolím a také na procesy uvnitř kolektivu, o kterých Horneyová tvrdí, že by v případě duševních potíží, měly být také morálně narušeny.⁶

Teoretické názory K. Horneyové o hodnotách se vztahují jednak na neurotického, ale také i na duševně zdravého jedince. Morální normy, ideály a hodnoty vnímá jako „míru pocitů a chování, které samotná osoba považuje za vzácné a závazné“, a jsou umístěny v ego, částečně i v superego, (1965, s. 170). Horneyová rozlišuje hodnoty od tzv. *quasi hodnot*, kdy osoba předstírá, že jedná podle nějaké z hodnot, avšak jedná se jen o formální souhlas, nikoliv o plně akceptovanou hodnotu. O úvahách Horneyové o hodnotách lze diskutovat z hlediska různých oblastí, které jsou spojené s její kritickou revizí klasické psychoanalytické teorie.

a) *Teorie libida, kultura a hodnoty*. Pojem *libido* v klasické psychoanalytické teorii má centrální postavení mezi všemi ostatními pudy, které ovlivňují vývoj osobnosti a její aktuální prožívání. Je to sexuální energie umožňující realizaci základních životních funkcí organismu a psychiky. Freuda obviňovali za pansexualismus kvůli jeho snaze prosadit význam sexuality do všech oblastí lidského života, včetně kultury, vědy a umění. Avšak tento pokus nebyl příliš přesvědčivý, nejvíce kvůli tomu, že sublimace jako proces sociální přeměny „*pregenitálních potřeb v nesexuální postoje*“ nestačil k objasnění různých činů nebo postojů, jejichž vztah k sexualitě nebyl jednoznačně prokazatelný, (1965, s. 53). Horneyová například uvádí, že se „*lakomost, sobectví, vzdorovitost nebo jiné charakterové vlastnosti a hodnoty, potom umělecké sklony, iracionální nepřátelství a úzkost*“ vyhybají sexuálními potřebami, takže jestli se Freud rozhodl trvat na svém stanovisku, potom měl, podle jejích slov, „*rozšířit pojem sexuality*“, (1965, s. 32). Jak je známo, Freud navzdory kritikám nadále pokračoval ve všestranné aplikaci pojmu *libido*, přičemž kulturní vývoj vnímal v souvislosti s úspěchem potlačovat sexuální potřeby. Horneyová k tomuto přístupu varuje, že není bezpečné v situaci omezených možností sublimace nepřiměřeně používat mechanismus potlačování, protože osoba se může ocitnout v neurotických potížích a na společenské úrovni také může dojít k nárůstu počtu neurotiků, (1970, s. 174). Dále v *Neurotické osobnosti naší doby* také uvádí, že „*neurózy jsou cena, která se musí zaplatit za vývoj kultury*“, tvrzení, které se vztahuje na kulturní vývoj Západu ve XX. století, avšak tento model nemusí být jedinou možností kulturního vývoje. Situace je odlišná

⁶ „...druh lidských vztahů, ve kterém dítě vyrůstá jeví se jako nejadekvátnější faktor prostředí v procesu formování jeho charakteru. Ve vztahu k neurózám to znamená, že konfliktní tendence jako jejich podstata jsou určeny poruchami v lidských vztazích.“ Horney, K.: *Novi putevi psihoanalize*. Kosmos, Beograd, 1965, p. 53.

např. v kulturách Asie nebo arabského světa, kde se v kulturním a osobnostním vývoji prolínají vlivy, podmínky a hodnoty zcela jiné nežli soutěživost, touha po úspěšnosti nebo cokoliv z jejich derivátů.

Prostředí působí na vývoj osobnosti prostřednictvím interpersonálních vztahů, přičemž někdy proces socializace a tvoření hodnot bývá zatížen nezdravými tendencemi a všepřítomným soupeřením. Soupeření mezi lidmi je dominantní hodnotou v mnoha kapitalistických společnostech a podle Horneyové se jedná o obecnou, sociálně legalizovanou formu chování, která reguluje všechny aspekty života člověka.⁷ Různé deriváty soupeření, jako např. přitažlivost, popularita a jiné sociální tendence se mohou stát hodnotami a vést k narušení interpersonálních vztahů jedince, zejména k poškození jeho citových vazeb, např. přátelství, lásky atd.

Kompetice je univerzální tendence působící na jedince od narození a určující jeho sociální postavení uvnitř primárních skupin. Podle Horneyové jsou rodiče nejsilnějším *agensem* společnosti, který během výchovy dítěte na něj přenáší sociálně přijatelné normy, mezi nimi i soupeření. „Dítě bývá naočkováno tímto virem od samého začátku“, tvrdí Horneyová, z čeho se později může vyvinout rivalita „*mezi otcem a synem, matkou a dcerou jakož i mezi sourozenci*“, (1970, s. 175). Je to další důkaz o kulturním původu zmíněných konfliktů, což je v rozporu s Freudovým názorem, který tvrdí, že v rozporu mezi otcem a synem se jedná o biologickou determinaci konfliktu.

Nárůst interpersonálních konfliktů v moderní době podporují tzv. *kulturní kontradikce*, kterých je, podle Horneyové, několik druhů:

První kontradikce vyplývá ze společenského favorizování úspěchu a soupeření, což je v protikladu s křesťanskou etikou, která proklamuje hodnoty bratrské lásky a humanismu formou spolupráce a vzájemné pomoci mezi lidmi. „Vše nás usměřuje k tomu...“, zdůrazňuje Horneyová, „... abychom toužili po úspěchu, což předpokládá, že se musíme prosazovat a zároveň být agresivní vůči ostatním, popřípadě je odstranit z cesty. Zároveň jsme hluboce ovlivněni ideály křesťanství, které kážou, že je sobecké chtít cokoliv pro sebe a že je třeba být skromný a pokorný“ a upozorňuje, že v této situaci jsou dvě východiska: buď se přiklonit k jedné ze dvou tendencí, nebo se ocitnout v konfliktu dvou protikladných tendencí, (1970, s. 176).

Další kulturní protiklad pramení ze vztahu mezi potřebami a frustracemi, které jsou výsledkem nedostatečného uspokojování potřeb. Problém je, že v tržní společnosti se vše podřizuje zisku za pomoci ekonomické propagandy, která stimuluje aktuální a zároveň tvoří nové potřeby. Mnoho lidí, zejména ze středních a nižších sociálních vrstev, není schopno uspokojit řadu svých potřeb ani zabránit vlastnímu vystavení vlivům tržní reklamy.

⁷ „Moderní kultura je ekonomicky opřena o princip individuálního soupeření. Osamělý jedinec musí nejprve bojovat s jinými jednotlivci ze stejné skupiny, potlačovat je...Co je výhodou pro jednoho se stává nevýhodou pro jiného. Psychickým výsledkem této situace je difúzní, nepřátelské napětí mezi lidmi. Každý je reálným nebo potenciálním soupeřem každého“. Horney, K.: *Neurotična ličnost našeg doba*. Grafički závod. Titograd, 1970, p. 175.

Dlouhodobá nerovnováha mezi potřebou a uspokojením může mít za následek vytváření psychického napětí a různých psychosociálních problémů, upozorňuje Horneyová.

Poslední z kulturních kontradikcí vyplývá z proklamované svobody v současných demokraciích a „všech jejích omezeních“. Každý člověk může rozhodovat o vlastním životě podle svých představ, má před sebou „životní šanci“, kterou snadno využije jen za pomoci vlastní snahy a energického usilování. Většina lidí si však uvědomuje, že mýtus o svobodě je pouhou proklamací moderních politických hnutí, což v aktuálních společenských podmínkách není dostatečné k realizaci jejich snů. Svoboda se někdy stává i negativním faktorem zatěžujícím osobnost a může vést k demoralizaci, alienaci a k vážnějším patologickým dopadům, čemuž se převážně věnoval E. Fromm.

K problému odcizení lidské bytosti Horneyová přistupuje z hlediska morální dezintegrace osobnosti, která je, podle ní, přímým důsledkem negativních vlivů kulturních a společenských faktorů a zmíněných kontradikcí. „Člověk se, ve velké míře, stal pouhým kolečkem ve složitém systému společenství...“ píše Horneyová v *Našich vnitřních konfliktech* a upozorňuje, že to vede k univerzálnímu výskytu alienace u lidí, jehož nejhorší výsledek je „úpadek lidských hodnot“, (1966, s. 105). Mravní otupělost jedince a hodnotové vakuum v jeho osobnosti jsou výsledkem četných civilizačních protikladů, kterým jsou lidé neustále vystaveni. Život v podmínkách neřešených konfliktů neustále čerpá energii z osobnostních zdrojů, jehož výsledkem je snížení pocitu sebevědomí a rozštěpení morálních pocitů a postojů vůči sobě a lidem okolo. „Rozkol v morálních hodnotách vede k poškození morální integrity osobnosti a neurotizaci osobnosti“, uzavírá Horneyová polemiku o tomto problému, (1966, s. 126).

b) *Neuróza a hodnoty*. I o původu a podstaty neuróz se Horneyová rozchází s učením Freuda. Uznává za zatěžující okolnost to, že v době, kdy Freud vyvíjel vlastní koncepci o neurotických poruchách osobnosti, nebyl dostatek poznatků o vlivu kulturních činitelů na tento proces, avšak tímto nelze ospravedlnit jeho konzervativní a biologický přístup k neurózám. Jinými slovy, *konfliktní tendence u neuróz jsou primárně určeny společenskými podmínkami*, nikoliv pudovými silami, jak to učil Freud. Co se týče významu sociálních činitelů, Freud omezoval jejich vliv na tvoření neurotických potíží: prostředí je schopno jen do určité míry modifikovat to, co je instinktivním procesem předem dáno, včetně neuróz.

I v otázkách o určení podstaty neurotických potíží se Horneyová rozchází s názory klasické psychoanalýzy. Její hlavní zájem u neuróz se vztahuje na problematiku charakterových změn v osobnosti, které vnímá jako hlavní poruchu místo zkoumání jejich symptomů. Analýza charakteru je prioritou psychodiagnostického šetření neuróz především proto, že „*deformace osobnosti jsou stále přítomným problémem u neuróz...*“ a také, že „*...charakter a ne symptomy působí na lidské chování*“, (1970, s. 30).

Podstatou neurotických potíží jsou nepříznivé zkušenosti jedince se sociálním okolím. Dominující společenské principy regulující interpersonální vztahy jsou ekonomické soutěžení a sociální nerovnost. Tyto faktory se promítají do každodenního života lidí, působí a zatěžují jejich psychiku, zvyšují pocit nejistoty a zanechávají trvalé následky.

V podmínkách ubývání tradičních vazeb mezi lidmi a úpadku náboženských norem chování dochází k zvýšení pocitů nejistoty a k emocionální izolaci jedinců. Dochází k progresivnímu vymizení tzv. autentičnosti osobnosti, kterou postupně zaplňují tendence a rysy quasi osobnosti. Neurotizující osobnost se stále víc bude snažit prosazovat normy prosociálního chování, v jehož pozadí je touha vyzdvihnout sama sebe. V tomto smyslu Horneyová upozorňuje na časté morální pokrytectví u neurotiků, kteří pod vlivem touhy *být někým* a pod vlivem silného nátlaku společnosti předstírají, že upřednostňují sociálně přijatelné hodnoty, např. nesobeckví, ušlechtilost, čestnost, zdrženlivost, rozumnost, láska k jiným apod. Bez kulturního nátlaku by se neurotik netvářil, že je nesobecký, avšak je známo, že egocentrismus je jedním z hlavních neurotických rysů, zdůrazňuje Horneyová.

Neurotická osobnost volí různé postupy, jak snížit úzkost a pocity nejistoty. Horneyová uvádí seznam deseti neurotických způsobů překonání takových stavů, které lze shrnout do třech psychologických orientací vůči lidem: orientace k lidem, orientace proti lidem a orientace od lidí. Tyto tři psychologické strategie interpersonálního chování jsou charakteristické jak pro zdravou, tak pro neurotickou osobnost. Na rozdíl od zdravého jedince, který je schopen integrovat tyto tři orientace jako podstatu plnohodnotného a zdravého vztahu s ostatními lidmi, neurotik dává přednost jedné z nich a časem ji předimenzuje jako jediný zprostředkující model vlastního sociálního chování. Každou ze třech orientací charakterizuje skupina neurotických rysů, které jsou dynamickým zdrojem a také cílem aktuálního chování jedince.

Základními hodnotami neurotické orientace *k lidem* jsou podle Horneyové sympatie, důvěrnost a láska. Taková osoba je zaměřena na „dobré skutky, soucit, ušlechtilost, nesobeckost a vlídnost, přičemž se vyhýbá namyšlenosti, ambicím, bezohlednosti a moci“, (1966, s. 49).

Neurotickou orientaci *proti lidem* charakterizují tendence bojovnosti, dominance a úspěchu. Tento typ neurotika preferuje „*silu kamuflovanou důstojností*“ a dominuje u něj potřeba dosažení „*jakéhokoli úspěchu, prestiže nebo uznání*“, aby na sebe mohl upozornit, (1966, s. 56). Takový jedinec často zdůrazňuje vlastní intelektuální schopnosti, avšak pouhým intelektualizováním předstírá opatrnost a nutnost plánování akcí. V jeho sebehodnocení dominuje představa o tom, že je „*silný, čestný a realistický*“, (1966, s. 59).

V neurotické tendenci *od lidí* se za nejvyšší hodnotu považuje vlastní nezávislost, kterou lze získat vzdalováním se od lidí a obecnou izolací od sociálního okolí. Za potřebou nezávislosti se u tohoto typu neurózy skrývají negativní tendence a potřeby vyhnout se povinností a jakýmkoliv formám nátlaku a omezování. V emocionální sféře jsou zřejmé tendence omezit vlastní citové investice a popřít jakoukoliv emoci.

Hlavní charakteristikou neurotické osobnosti je omezená schopnost rozpoznávat konflikty a defekt při volbě správného řešení. Horneyová mluví o neurotické obraně proti rozpoznání konfliktů, kterou charakterizuje zvýšený cynismus a pohrdání s morálními hodnotami. „*Funkce cynismu je v negaci morálních hodnot, čímž se neurotik zbavuje povinnosti vlastnit představu o tom, v čem by měl věřit*“, tvrdí Horneyová a zdůrazňuje, že u všech neuróz lze zjistit „*hlubokou nejasnost*“ ve vztahu k morálním hodnotám, (1966, s. 108).

c) *Hodnoty a učení o ženské psychice*. Jak už bylo uvedeno, jedna z otázek, ve které se Horneyová neshodla s Freudem, je postavení ženy v klasické psychoanalytické teorii. Tezi o údajných méněcenných pocitech u žen Freud, podle Horneyové zdůvodňoval např. dominujícím přáním každé ženy *porodit mužské dítě*, nebo *pocity štěstí během těhotenství*, potom výskytem *ambiciózních tendencí u žen* apod. Freud také přeháněl, když tvrdil, že u ženy „neexistuje skoro žádný charakterový rys, o kterém by se nemohlo předpokládat, že v jeho podstatě není *penis - závist*“ a dokonce se odvážil tvrdit, že morální vlastností u žen jsou nedostatečně vyvinuté kvůli jinému průběhu při řešení Oidipova komplexu v porovnání s průběhem u chlapců, (1965, s. 73).

Tento postoj vyvolal bouřlivou kritiku a dodnes je stálým předmětem teoretických spekulací a experimentálního ověřování.⁸ Závěry nejčastěji popírají Freudovo prohlášení, že muži jsou na tom lépe, když se jedná o vývoj smyslu pro morálku, a spíše potvrzují opak, že „vše ukazuje na to, že ženy jsou morálně lépe vyvinutější nežli muži“.

Vlastní kritiku k této otázce Horneyová podporuje Adlerovou tezí o vlivu kulturních činitelů na osvojování dominujících hodnot každého jedince včetně žen, přičemž *touha být mužem* je často výrazem potřeby získat „*kvality a privilegia, které naše kultura považuje za mužské*“, (1965, s. 76). Takto se jako nejčistější pro ženu západní kultury podle Horneyové jeví hodnoty síly, odvahy, nezávislosti, úspěšnosti, sexuální svobody, právo volit partnera atd. Dalším důvodem, proč se Freudova spekulace o ženské závistí kvůli penisu zdá logicky protikladnou a nepravdivou je, že by taková tendence musela být vytěsněná, tedy nevědomá a nepřístupná takovým úsilím, které mají za cíl získat nějakou ze zmíněných hodnot, což je záležitostí vědomí.

Co se týče základních hodnot u žen mimo těch, o kterých byla řeč a které vyplývají ze sociální kompetice, Horneyová uvádí *iniciativnost, odvážnost, talent, erotickou přitažlivost, schopnost vládnout situacím, nezávislost* atd. Tyto hodnoty umožňují ženám nárůst pocitu sebejistoty a psychickou stabilitu, zejména v době transformace jejich role od patriarchální podřízenosti k emancipaci a rovnocennému postavení s muži.

Antropologicko humanistické koncepce psychoanalýzy

Tři teoretické systémy, humanistická psychoanalýza E. Fromma, teorie o nerepresivní společnosti H. Marcuseho a personalistická psychoanalýza I. Caruseho integrovaly do vlastního učení gnoseologické principy marxistické antropologie a humanistického

⁸ Jednu z nejnovějších analýz týkajících se rozdílů v morálních dimenzích osobnosti provedla Dr. June Tangney z George Mason University v USA. Její výzkum ukázal, že „vývoj superego zahrnuje vývoj emocí jakož jsou např. pocity viny a studu, které obvykle usměrňují lidi k morálnímu chování“. Porovnáním 12 nezávislých studií Dr. Tangney zjistila, že u žen se významně častěji vyskytly pocity viny a studu nežli u mužů. Jejím závěrem je, že „nelze prokázat morální dominanci mužů, nýbrž naopak, ženy lépe řídí vlastní pocity zlosti a upřednostňují chudé, nemocné a neschopné“. In: „*Was Freud right? Maybe, maybe not*“. Monitor of American Psychological Association, Vol. 28, N. 10, Oct. 1977, p. 28

existencialismu, čímž se významně podílely na současném vývoji podstaty a obsahu psychoanalytického učení o lidských hodnotách.

Humanistická psychoanalýza a hodnoty

Významným představitelem sociálně analytického směru v psychologii je Erich Fromm (1900–1980). Frommovo učení integruje psychoanalytickou koncepci s filozofií marxismu, zejména části teorie, které analyzují společenské faktory a jejich vliv na člověka v současné civilizaci. Ačkoliv sebe považuje za představitele „*dialektického humanismu*“, (Hall and Lindzey, 1983, s. 173), Frommovým primárním zájmem je izolovaný jednatel a jeho úsilí překonat lidské strádání v moderní civilizaci. Tato Frommova orientace ho jako teoretika a badatele zařazuje do skupiny humanistických psychologů.

Frommova teorie osobnosti, jejíž osnovu tvoří analýza společenských činitelů, představuje ucelenou sociálně psychologickou teorii hodnot. Fromm je považován za jednoho z nejvýznamnějších představitelů v oblasti psychologie hodnot, jehož humanistická etika je vybudovaná na axiologickém postoji, že „*hodnoty existují uvnitř člověka a lidská bytost je tou nejvyšší hodnotou*“, (Fromm, 1977, s. 16). Zdroje k etickému chování Fromm nalézají v lidské přirozenosti, jejímž předpokladem je nutnost odhalení lidských potenciálů pro dobré činy a produktivní růst. Humanistická etika by, podle Fromma, měla představovat výsledek pozitivního vlivu psychoanalytické teorie, což je v budoucnu jako vědecký cíl reálně očekávané. Tento úkol je zatížen okolností, že v důsledku snahy napodobit model přírodních disciplin, psychoanalýza oddělila problémy týkající se etických aspektů lidského života od psychologie a tímto se dopustila nenávratného omylu. V tomto smyslu Fromm, podobně jako Horneyová, zdůrazňuje, že psychoanalýza vykročila špatným směrem, když „*zanedbala skutečnost, že lidskou osobnost nelze pochopit bez toho aby byla vnímána ve své totalitě, včetně potřeby nalézt odpověď na otázku o smyslu vlastní existence a také o normách podle kterých je třeba žít*“, (1977, s. 15). Tuto chybu může napravit humanistická etika, jejímž základním úkolem je návrat k duševní a fyzické integritě člověka v souladu se základním lidským cílem *stát se člověkem*, být sebou.

Fromm rozlišuje humanistickou od autoritární etiky. Humanistická etika je „*aplikovaná věda o umění života, jejímž základem je teoretická koncepce o člověku*“, (1977, s. 23). Jejím základním principem je pojem dobra, který souvisí se stupněm realizace lidských možností. Jen člověk, který plně zodpovídá za svůj život, jehož nejvyšší ctností je lidská existence, je schopen vydat se cestou seberealizace. Protikladným existenčním stavem je zlo anebo vše co omezuje růst lidských možností. Produkty existenční nezodpovědnosti jsou destrukce a neřest, které rozpoutávají bludný kruh neadekvátních lidských činů a jejich důsledků. Destruktivita spolu s neřestí narušují interpersonální vztahy člověka, blokují přirozený vývoj jeho lidských potenciálů a často končí narušením jeho duševního zdraví.

Autoritární etika je, podle Fromma, protikladem humanistické etiky. Rozdíly mezi autoritární a humanistickou etikou lze posuzovat z hlediska formálních a materiálních

kritérií. Z *formálního* hlediska se jako zdroj etických norem a pravidel chování v autoritární etice považuje tzv. iracionální autorita, která jediná rozhoduje, co bude považováno za dobro nebo zlo. K tomuto Fromm ve studii *Men for Himself* upozorňuje na nutnost rozlišení racionální autority od autoritářství. Racionální autorita vzrůstá na reálných schopnostech jednotlivce, který kompetentně řeší stávající problémy. Racionální autorita je vystavena stálým korekcím v podobě vnějšího hodnocení a kritiky, jeho chování je měnitelné a jeho sociální postavení relativní. Humanistická etika, podle Fromma, není protikladem pojmu racionální autority, protože i sama prosazuje princip, že jediným tvůrcem a subjektem etických norem je samotný člověk.

Kategorie dobra a zla v autoritární etice jsou z hlediska *materiálního kritéria* stanoveny dle sobeckých zájmů autority navzdory potřebám a zájmům ostatních, podřízených členů skupiny. Psychologickým regulátorem autoritární etiky je, podle Fromma, *strach z autority*. Bezpodmínečný respekt vůči autoritě, jehož základem je strach, se nejčastěji projevuje jako *pokora*. Takto se pokora stává nejvyšší ctností, jejímž opakem je neposlušnost, k jejímu potlačení je používán mechanismus legislativních nařízení a trest.

Fromm považuje *etiku lidského rozumu* za alternativu autoritární morálky. Rozum je jediným zdrojem hodnot, jehož produktem jsou pravidla a cíle chování související s potřebou štěstí a důstojnosti. Racionálními procesy lze odhalit lidskou přirozenost včetně podstaty dobra a zla. Kritérium dobra v humanistické etice určuje *blahobyť* jedince, který je považován za nejvyšší existenční hodnotu a cíl. Dosažení blahobytu rovněž prosazuje humanistické krédo, že „*nic není vzácnějšího ani čestnějšího nežli samotná lidská existence*“, což znamená žít produktivně a solidárně s ostatními členy společnosti, (1977, s. 21). Vývoj vlastních možností v souladu se zákony lidské přirozenosti tvoří podstatu existence a lidskou odpověď na biologickou povinnost „*být živý*“ (to be alive), (1977, s. 24).

Hodnoty se jeví jako klíčové pojmy ve všech aspektech teoretického učení E. Fromma, ve kterých uplatňoval axiologický postoj, že člověk je tím nejvyšším dobrem a také to, že zdroje hodnot se nacházejí uvnitř jednotlivce. Jeho zájem o morální a etické otázky byl vodítkem a inspirací především pro teorii o lidské přirozenosti, problému odcizení a sociálním charakteru, jejímu vztahu k hodnotám bude věnován následující prostor.

Lidská přirozenost a hodnoty

Koncepce o lidské přirozenosti jsou stavěné na odpovědi k základní etické otázce: zda je člověk ve své podstatě dobrý či zlý? Jak už bylo zmíněno, kolem této otázky se vykrystalizovaly dvě hlavní koncepce o lidské přirozenosti:

- *člověk je dobrý a všechny jeho negativní vlastnosti jsou výsledkem narušeného vývoje jeho pozitivních potenciálů;*
- *člověk je v podstatě zlý a proto se během života musí vystavit přísným pravidlům a mravním normám chování, které neumožní výskyt nežádoucích důsledků této přirozenosti.*

V podstatě se jedná o dvě protikladné koncepce, jejichž pojetí o lidské přirozenosti byla již vyjádřena ve zmíněných učeních humanistické a autoritární etiky. Frommovo učení o lidské přirozenosti představuje jeden z nejdůležitějších teoretických přínosů v humanistické etice. Popírající učení o prapůvodním hříchu jako predispozici lidského zla, které lze nalézt v učení Starého zákona, Augustina, T. Akvinského, Lutera, Kalvina částečně i u Freuda. Fromm zakládá vlastní učení o lidské přirozenosti na zákonech života, podle kterých je „...*tendence života růst, odžít se...*“, a jestliže je tento pud blokován nebo znemožněn dojde k „...*transformaci pozitivní životní energie v životně destruktivní energii*“, (1977, s. 156). Podle Fromma je destruktivita „*výsledek neprožitého života*“ a také zdroj všech manifestací lidského zla. Nejočividnější příklad znemožnění potřeby pro produktivní růst životních možností jedince je, podle Fromma, neuróza. Neurotické symptomy jsou „*výsledkem souboje mezi patřičnými mocemi člověka a těch sil, které blokují jeho vývoj*“, (1977, s. 158).

K problému lidské přirozenosti nelze, podle Fromma, přistupovat z pozic instinktivismu a biologismu. Byl to také jeden z důvodů jeho kritiky Freudova učení, přičemž Fromm odmítl doktrínu o závaznosti imperativních norem chování pro jednotlivce, které Freud považoval za věčné a neměnitelné. Jedná se o známou aprioristickou tezi autoritárního systému myšlení, který princip neměnitelnosti rozšiřuje také na vlastní pojetí o lidské přirozenosti. Výsledkem tohoto přístupu je doktrína o státnosti lidské podstaty, jejíž sociální dimenze musí být ovládána ze strany tzv. „*vyšší autority*“. Opačnou etickou koncepcí zastupuje humanistická psychologie, podle níž je lidská bytost považována za *produkt historické evoluce* nikoliv za kreace vnější autority. Historický vývoj člověka, podle tohoto učení, podporují mechanismy a zákony, jejichž „*odhalení musí být prioritním úkolem psychologie*“, (1978, s. 34).

Frommův výklad o lidské přirozenosti se opírá o existenci několika univerzálních potřeb. Jsou to *potřeby vztahovosti, transcendentnosti, jednoty, identity a orientace ve světě*, které ovlivňují vztah jednotlivce se světem a také jeho individuální vývoj. Učení o lidské přirozenosti Fromm zakládá na analýzách náboženských a revolučních dějin, ve kterých důsledně prosazuje princip, že jakémukoliv zkoumání osobnosti musí předcházet „*dialektická analýza lidské situace*“. Porozumění lidské situaci je, podle Fromma, nezbytné „*pro uspokojivou analýzu lidské bytosti a lidské motivace*“, tj. pro nezkrácené pochopení způsobů, jakým člověk řeší vlastní potřeby, (1977, s.37).

Způsoby jak uspokojit aktuální potřeby člověka jsou různé. V souladu s humanistickou tradicí, Fromm pátral po polaritách, které umožňují existenční uspokojení. Potřeby, co se týče možností uspokojení, jsou pružné, takže není vyloučené uspokojit je i protikladnými způsoby. Volba gratifikační cesty souvisí se zkušeností člověka, jeho vývojem a osobností. Např. potřebu transcendentnosti lze uspokojit kreativitou nebo destruktivním chováním, avšak jen první způsob je důstojný lidské přirozenosti a lze ho považovat za podmínku štěstí, jinými slovy, hodnotu. Realizace potřeby, tj. hodnoty představuje podmínku duševního zdraví člověka a harmonie lidské společnosti. Potřeby jsou, podle Fromma, složité orientace, které zahrnují prvky kognice, emoce a dynamických aspektů osobnosti. Způsob, který předem dokázal vlastní účinnost v uspokojení potřeby se stává stylem chování osob-

nosti a zapojuje se do jeho systému preferovaných cílů a mechanismů chování. Systém hodnot a jejich preference, podle Fromma, určují míru duševního zdraví člověka, avšak na úrovni interpersonálních vztahů představuje faktor společenské harmonie. U některých autorů (např. Rokeach) se subjektivní *preference cílů a způsobů chování* ukázala jako vhodný metodologický prostředek pro empirický výzkum v oblasti struktury a dynamiky hodnotové orientace na individuální a skupinové úrovni.

1. První z řady základních lidských potřeb je *vztahovost*. Jedná se o důležitý existenční rozpor, který byl formován v procesu odpoutání člověka od primárního světa živočichů. Člověk se stal lidskou bytostí za cenu odpoutání sebe od primárního svazku s přírodou. Civilizační růst přinesl řadu existenčních výhod, avšak také negativní pocity izolovanosti a samoty. Prožívání pocitů izolace vůči okolnímu světu může vést ke stavům psychické dezintegrace dokonce i k fyzickému zániku člověka. Proto potřeba obnovení vztahů člověka s vlastním okolím má prioritu ve srovnání s ostatními, aktuálními potřebami. Tuto potřebu lze, podle Fromma uspokojit různými způsoby: pozitivně, tj. kreativním lidským vztahem ke svému okolí nebo negativně, tj. vytvořením určitého quasi vztahu. Podstatu pozitivní vztahovosti tvoří hodnota *altruistické lásky*, která se projevuje v podobě bezpodmínečné „*starostlivosti, zodpovědnosti, úcty a porozumění*“; (1990, s. 51). Příkladem altruistické lásky je mateřský vztah a jeho projevy zodpovědnosti a úcty k dětskému životu. Alternativou lásky je sadomasochismus, což představuje vztah ovládnání někoho nebo podřízení se někomu. Sadismus a masochismus představují, podle Fromma cesty, kterými člověk snižuje vnitřní napětí a pocit samoty v podmínkách intenzivního vývoje společenství a masového odcizení lidí. Jedná se o druh symbiotického vztahu dvou jedinců, avšak kvůli implicitní sexuální konotaci těchto pojmů Fromm k označení tohoto druhu vztahovosti alternativně používá pojem autoritářství. Každopádně, jedná se o existenční a hodnotovou orientaci zoufalých jedinců, kteří stav osamělosti a jiné doprovázející problémy kompenzují negativní volbou.

2. Další základní lidskou potřebou je *transcendentnost*. Transcendentnost lze definovat jako tendenci člověka k překonání pasivity a reprodukčního chování stavem produktivních vztahů a kreativní činnosti. Tvořivá práce je imanentní lidské přirozenosti a veškeré omezení této potřeby směřuje k vážným osobnostním a interpersonálním komplikacím. V situaci, ve které jsou možnosti lidského růstu omezené, narůstá existenční napětí, kterého se lze zbavit alternativní volbou mezi dobrým a zlým, tj. volbou mezi tendencemi *tvořivého* propojení sebe se světem nebo jeho *ničením*. Produktivita jako pozitivní hodnota umožňuje růst lidských možností a smysluplnost individuálního života. Opačnou volbou k překonání potřeby transcendentnosti je *destrukce*, jejíž narůstající tendenci Fromm považuje za individuální *únik z neprožívaného života*, (1978, s. 164). Podobně jako u sadomasochismu i v destrukci Fromm nachází projevy člověka, jehož existence je poznamenána stavem odcizenosti. Nicméně, na rozdíl od sadismu, jehož cílem je splynutí jedince s objektem, se jako dominantní tendence v destrukci jeví jeho (objekt) úplná fyzická eliminace.

3. Následující základní potřebou je *jednota* člověka s okolním světem, kterou Fromm označuje jako tendence návratu k vlastním *kořenům*. Jedná se o existenční imperativ s významnými etickými implikacemi. Historický vývoj směřoval k vysvobození, tj. osamostatnění člověka vůči přírodě a společenství. Svoboda jako pozitivní cíl rozpoutala také řadu nežádoucích jevů a všeobecný pocit izolovanosti člověka. Se všeobecným vývojem narůstaly také i rozumové schopnosti jedince, čímž si postupně uvědomoval negativní strany svobody a také nutnost soužití s ostatními lidmi. K narůstajícím schopnostem člověka a jejich významu pro uvědomování nezbytnosti vybudovat nové vztahy se svým okolím, Fromm píše: „...*Ačkoli je stupeň tohoto uvědomění variabilní, jeho existence člověka konfrontuje s problémem, který je bytostně lidský: tím, že si uvědomuje svou odlišnost od přírody a ostatních lidí, že si je vědom - ač velice temně - smrti, nemoci a stárnutí, nutně ho v porovnání s univerzem a se všemi ostatními, kdo nejsou on, přepadá pocit bezvýznamnosti a malosti...*“ (1978, s. 38). Tento pocit a míra jeho akceptování určuje volbu možného řešení problému: buď zvolit cestu optimalizace vlastních možností a následně uskutečnit potřebu návratu k opuštěným kořenům existence nebo cestu pasivní symbiózy se svým okolím, jejíž konečným výsledkem je postupné individuální odcizení. Na hledání způsobu jak vytvořit jednotu se světem působí různí činitelé, avšak jen *bratrství* s ostatními lidmi, podle Fromma, umožňuje vybudovat zdravé interpersonální vztahy. Bratrství představuje základní lidskou hodnotu, která artikuluje potřebu jednoty a je doprovázena pocity *soucití, spolupráce a solidarity*. Navzdory tomu se, v podobě negativního sjednocení, jako nejrozsáhlejší jeví *autoritářství*. Emocionální podstatou autoritární vazby a autoritárního myšlení je kombinace strachu a nenávisti vůči jiné osobě, jejímž sociálním ekvivalentem je nadvláda nebo podřízenost.

4. Další lidskou potřebou je pocit vlastní *identity*. Potřeba identity je dynamickým činitelem vývoje jedince, jehož cílem je růst individuálních možností jako předpoklad optimální seberealizace osobnosti. Otázky typu *kdo jsem a k čemu v životě směřuji* odrážejí základní existenční dilema každého člověka a zároveň jsou projevem individuálních tendencí k vybudování stabilního a společensky uznávaného systému personální legitimacy. Nicméně, proces budování vlastní identity bývá zatížen různými problémy, které narušují realizace individuálních možností. Pokud člověku není umožněna kreativní činnost a touto cestou nalezení vlastní podstaty, potom je nucen volit méně autentický způsob k uspokojení narůstající potřeby za identitou. Takovou volbou představuje *konformismus*, který Fromm považuje za jeden z nejrozšířenějších mechanismů „úniku“ jednotlivce v moderní společnosti. Jako forma totálního ztotožnění osobnosti s okolím, konformismus vede k celostní změně osobnosti včetně charakteru v souladu se sociálními požadavky a normami chování. Konformista přestává existovat jako autentická bytost a stává se tím, co od něj vnější autorita očekává. Osobnost konformisty se, podle Fromma, v podstatě příliš neliší od jiných konformistů, se kterými sdílí sociální prostředí, podobně jako záchranná barva, kterou někteří živočichové používají jako ochranu při nebezpečí.

Konformování je produktem institucionálního procesu socializace člověka, jejíž sociálně žádoucí podstatu zaručuje řada zprostředkovatelů, např. rodiče, škola, sdělovací

prostředky atd. Již v dětství dochází k potlačení autentické a spontánní zvědavosti dítěte za pomoci kombinace falešných nebo zdeformovaných odpovědí. K tomuto procesu napomáhá i systém předem určených faktů a „pravd“, jejichž memorování se v procesu školní výuky upřednostňuje zároveň s potlačením originálního myšlení. Při konformování se postupně odstraňují rozdíly mezi jednotlivcem a světem, výsledkem čehož je překonání narůstajícího pocitu samoty za cenu úplné ztráty vlastní individuality. Z původní individuality, jako neustále proklamovaným ideálem společenství zůstává pouze iluze. Pod stálým sociálním nátlakem se autonomní morálka a odpovídající způsoby myšlení, citění a chtění transformují do tzv. pseudomyšlení, pseudocitění a pseudochtění, které jsou jedinou psychologickou realitou pro nečetné morálně izolované jedince. Konečný negativní dopad konformizmu, podle Fromma lze očekávat v oblastech, které jsou základem osobnosti, tj. ve sféře hodnot a ideálního Já. Frommovo varování před konformizmem zní takto: „...*Jestliže náhražka opravdového myšlení, citění a chtění pseudoakty vede nakonec k tomu, že opravdové já je nahrazeno pseudojá ...*“, potom je morální integrita jednotlivce postižena nedostatkem vztahů k „...*ideám, hodnotám nebo alespoň k sociálním vzorům, jež mu skýtají pocit společenství a sounáležitosti...*“, (1978, s. 182).

5. Potřeba *orientace ve světě* vzrůstá z tendence překonat existenční a historické dichotomie a tímto navázat novou harmonii člověka s okolním světem. Systémy *orientace a oddanosti* jsou podstatné pro lidskou existenci, avšak na úrovni psychologických procesů determinují úsilí jednotlivců k vytvoření vlastního životního smyslu. Tento proces je, podle Fromma, možný především díky rozumu, zkušenosti a kulturnímu dědictví. Rozum se jeví jako žádoucí hodnota, která umožňuje nalezení rovnováhy mezi rozlišnými aspekty lidského života. Výsledkem racionálního chování je naplnění *potřeby úplnosti v procesu života*, (1977, s. 43). Pocity úplnosti souvisejí se systémem ideálů, nebo přesněji se subjektivním pocitem shody mezi vlastními činy a referenčním rámcem stávajících individuálních ideálů. Jedinec, podle Fromma, nemůže volit zda bude nebo nebude vlastnit ideály, nýbrž je jen schopen zúčastnit se určení podoby a obsahu ideálů. Systém individuálních ideálů napomáhá realizovat potřebu rovnováhy a harmonie s okolím a je podpořen hodnotami *rozumu, produktivity, pravdivosti a užitečnosti* (usefulness). Opačnou volbou je iracionální systém quasi prostředků a cílů, které zužují existenční možnosti člověka. Jedna z těchto quasi tendencí je, podle Fromma, *neuróza*, kterou lze považovat za neadekvátní odpověď na potřebu orientace a úplnosti, tj. za *formu náboženství*, která se od pravých (intimních) religiózních pocitů liší podle „*individuálních, společensky nestruturovaných vlastností*“, (1977, s. 44). Výrazem neurotického orientačního rámce jsou *primitivismus a iracionalita*, které prodlužují individuální závislost v iluzorním světě falešných představ a očekávání.

Problém alienace a lidské hodnoty

V současné sociálně psychologické literatuře není věnován dostatečný prostor problému alienace. Nezájem o tuto problematiku potvrzuje také nepřítomnost pojmu alienace ve všech významnějších učebnicích ze sociální psychologie. Není lehké odpovědět, proč

tomu tak je, ačkoliv se považuje, že „*důvod, kvůli kterému se sociologové a psychologové v USA vyhýbají problému alienace by mohl být stejný s důvody, kvůli kterým se vyhýbají také analýzy společenských tříd v americké společnosti*“, (Zvonarevič, 1978, s. 294). Nejnovější údaje, které jsou k dispozici v databázi Americké psychologické asociace (APA) potvrzují tento trend faktem, že v době od roku 1997 do roku 2000 nebyl publikován žádný článek, který by se přímo zabýval některým z problémů alienace, ačkoliv je ve stejné době zaznamenáno 43 odborných psychologických článků, ve kterých se okrajově objevil tento pojem.⁹ Z druhé strany pak, tento problém se bez ohledu na vztah sociální psychologie k fenoménům odcizení člověka, stal předmětem studia četných filozofů, sociologů a psychologů, mezi kterými se jako nejvýznamnější prosadili Hegel, Marx, Fromm, Friedmann a Marcuse.

Jaký je Frommův vztah vůči problému odcizení a jaká je role hodnoty v podmínkách nově nastalé svobody pro jednotlivce? Kořeny odcizení člověka hledá Fromm v rostoucímu procesu osvobození existence člověka od primárních vztahů s přírodou a lidskou společností. Proces osvobození člověka a šíření prostoru tzv. *pozitivní svobody* byl, podle Fromma, doprovázen přetrháváním prvotních vazeb se světem, čímž zároveň narůstalo nebezpečí, že nový existenční stav bude transformován do stavu *negativní svobody*. Důsledky negativní svobody jsou, podle tohoto pojetí, nejočividnější v podmínkách monopolního kapitalismu, ve kterém dochází k masovému šíření pocitů osamělosti, strachu, bezmocnosti, nejistoty. Stavby individuální izolovanosti a bezmocnosti si člověk, z různých důvodů, často neuvědomuje a snaží se je rutinou každodenních činností překrýt. K zachování iluzí o normálním životě napomáhají různé sociální aktivity, jejichž podobou jsou různé *zábavy, uzavírání známostí, cestování* a všechno co stimuluje a umožňuje maximální rozptýlení člověka. Jenže, nelze podle Fromma „*hvízdáním v temnotě přinést světlo*“, (Fromm, 1978, s. 125), čímž zdůrazňuje, že osamělost, konfuse a strach zůstávají i nadále jako nesnesitelná existenční zátěž. Nezdařený pokus překonání stavu negativní svobody k pozitivní nutí člověka k úniku, přičemž se jako hlavní společenské cesty úniku v současné době, podle Fromma, jeví „*podřízení se nějakému „fuhrerovi“, jako je tomu ve fašistických zemích, a nutková konformita, jak k ní dochází v naší demokracii*“, (1978, s. 125).

Podle Fromma se člověk v kapitalismu, ve kterém jako základní hodnoty a cíle dominují „*ekonomická aktivita, úspěšnost a materiální zisk*“, stal pouhým „*šroubem obrovského ekonomického soustrojí ..., sloužícím účelu vně sebe sama*“, (1978, s.107). Na psychologické přípravě k odcizení člověka v kapitalistických podmínkách života, se podle Frommovy analýzy, podílely doktríny z doby reformace, zejména Luteránství a Kalvinismus. Tyto náboženské koncepce ve svém učení zdůrazňovaly primárnost lidského hříchu, neužitečnost individuální vůle, duchovní individualismus a potřebu pokory a pracovitosti. Luteránství a Kalvinismus zlomily, podle Fromma, „*duchovní páteř člověka, jeho cítění, důstojnost a hrdost učení, že aktivita člověka nesmí být zaměřena jinak než k cílům mimo něj*“, (1978, s. 107). Takové zásadní transformace lidské přirozenosti a existence určily závislost lidského osudu na vnější autoritě a vývoji kapitálu.

⁹ Pro ilustraci, publikace probírající jiná témata jsou nesrovnatelně četnější, např., na téma motivace - 215 článků, hodnot - 333 článků, inteligence - 163 článků atd.

Alienaci Fromm definuje jako „*způsob prožívání, ve kterém osoba prožívá sebe jako cizí. Ona se stala odcizenou vůči sobě samotné ... a vlastním dílům. Odcizená osoba je mimo kontaktu se sebou ... a mimo kontaktu s kteroukoliv jinou osobou. Ona ... zažívá sebe jako věc ... bez produkčního vztahu se sebou a světem, který ji obklopuje*“, (Zvonarevič, 1978, s. 300). Hodnotovou dimenzi odcizení Fromm určuje v rámci vlastního učení o lidských potřebách, přičemž také používá psychoanalytické pojmy. V tom smyslu, jakékoliv odklonění od lidských potřeb představuje krok k odcizení člověka vůči vlastní osobnosti a existenci, přičemž dochází k transformaci potřeby – hodnoty v quasi hodnotu, čímž se např. místo *vztahovosti* jeví *narcismus*, místo *kreativity* – *destrukce* atd.

Z psychologických aspektů alienace Fromm analyzuje pocity osamělosti člověka, jeho nespokojenost sebou a vlastní aktivitou, fenomén nákupní horečky, statusománie, neurotickou úzkost apod.

Stav osamělosti se psychologicky jeví jako konkrétnější pocit, kterého lze snadněji rozpoznat a rozlišit nežli samotný stav odcizenosti. Lidé zaměřeni jenom na vlastní cíle jsou typickým příkladem moderní dezintegrace společnosti na atomizované jednotlivce, kteří, bez ohledu na fyzickou blízkost, žijí v psychologicky oddělených světech. „*Vše všech společenských a osobních vztazích platí zákony trhu*“, (Fromm, 1978, s. 113) zdůrazňuje Fromm, a upozorňuje na nebezpečí života v takových interpersonálních podmínkách, kde hrozí nárůst pocitu izolovanosti a bezmocnosti kvůli převládání *manipulací* a *instrumentality* s lidmi místo *bezprostřednosti* a *lidskosti*, jako základních principů humánního interpersonálního soužití.

Předpokladem odcizených interpersonálních vztahů je odcizený člověk ve vztahu k vlastní osobnosti a vlastní práci. Odcizenost vůči práci znamená nedostatek lásky a zájmu k tvůrčí činnosti, místo čeho se u této aktivity často vyskytují negativní pocity povinnosti a odporu. Tyto pocity jsou velmi často doprovázeny základním konfliktem uvnitř odcizeného jednotlivce, vyjádřený v potřebě vydělat co nejvíc bez zvláštní námahy. Instrumentalita a odcizenost se nejsilněji projevují ve vztahu člověka k výsledkům své práce a osobnosti, což Fromm explicitně zdůrazňuje takto: „*člověk prodává nejen zboží, ale i sebe, sám sebe pocituje jako zboží*“, (1978, s. 114). Přitom úspěšnost jako nejvyšší společenský cíl určuje vývoj příslušných charakteristik osobnosti, které jsou žádoucí pro dosažení úspěchu. Špičku seznamu žádoucích osobnostních charakteristik, tj. quasi hodnot *úspěšných osobností* tvoří *energičnost*, *iniciativnost*, *laskavost*, tj. vše co umožňuje dosažení nejvyššího společenského cíle. Trh neomezeně „*rozhoduje o hodnotě lidských vlastností*“ a zároveň se také stará o subjektivní pocity sebeúcty a popularity, které jsou v současné době považovány za důkaz úspěšnosti a sociální prestiže“, (1978, s. 114).

Pocity bezvýznamnosti a méněcennosti jsou výrazem nedostatku sebeúcty, což může spustit proces neurotizace osobnosti. Jako nejdůležitější z četných determinant negativního stavu odcizení Fromm zdůrazňuje:

místo člověka v procesu výroby („...dělník je od zaměstnavatele vzdálen armádou zprostředkujících byrokratů...“);

strukturální nezaměstnanost („...mnohamiliónová strukturální nezaměstnanost zvýšila pocit nejistoty...“);

spotřebitelskou kulturu („...v moderní době je interakce mezi prodávajícím a zákazníkem natolik zdeformovaná, že zákazník ztratil význam konkrétního člověka uvnitř globální statistiky profitu, která je jediným zájmem navzájem konkurujících obchodních domů...“);

ohrožení válkou („...stálá hrozba z totální jaderné války, nebo četné lokální konflikty zvyšují pocit bezmocnosti člověka...“);

metody moderní reklamy („...jako každá jiná hypnoidní sugesce, reklama působí emocionálně, aby donutila lidi podčinit se intelektuálně ...“).

Nejsubtilnější ale také i nejučinnější v procesu alienace se, podle Fromma, jeví působení reklamy. Reklama blokuje schopnosti kritického usuzování člověka zvyšující zároveň obecný pocit bezmocnosti směrem k postupně totální alienaci člověka. Jedná se o velice závažný problém, jehož implikace se vztahují i na oblast lidské etiky, protože podle Fromma, metody reklamy „...otupují schopnost našeho myšlení a jsou pro naši demokracii nebezpečnější než mnohé otevřené útoky proti ní. Ze stanoviska lidské integrity jsou nemravnější než neslušná literatura, jejíž zveřejňování je trestáno“ (1978, s. 121).

Fromm považuje západní kulturu za iracionální a v podstatě nemocnou. Zároveň odmítá statistický koncept zdraví a různé utopistické doktríny o lepším společenství, včetně Marxova učení. Podle Fromma, Marx, kterého považoval za zásadnějšího myslitele nežli Freuda, nepochopil, že lepší společenství nelze vybudovat pomocí jedinců, kteří předem neprošli procesem morální transformace.

Sociální charakter a hodnoty

Fromm rozděluje charakter na individuální a sociální. Podle jeho učení, individuální charakter představuje náhradu za specifický vývoj člověka, který je označen výraznou redukcí instinktivních činitelů v motivaci lidského chování. Jinými slovy, charakter je substitutem instinktivního nedostatku v člověku a jako specifická osobnostní složka „*motivuje chování jedince v souladu s dominujícími cíli*“ (Fromm, 1975, s. 74). Zmíněné určení charakteru implicitně obsahuje hodnotovou dimenzi, která se podílí ve složitém procesu motivace chování jedince.

Pojem sociálního charakteru je také hodnotově zabarven, jeho základní rolí je vysvětlení vztahu mezi kulturou a osobností. Pojem sociálního charakteru Fromm definuje jako „směs psychických charakteristik jednotlivce a společensko ekonomické struktury“ (1979, s. 161). Tímto učením Fromm prosazuje názor o existenci určitého jádra charakterní struktury, které společně sdílí většina členů stejné kultury. Nicméně pojem sociálního charakteru je protikladný pojmu individuálního charakteru, podle kterého je možné rozlišovat jednotlivce, tj. jejich osobnostní charakteristiky uvnitř stejné kultury. Tedy, hlavním cílem sociálního charakteru je optimální využití lidských zdrojů pro blahobyt společnosti,

protože se tento fenomén jeví hlavním zprostředkovatelem „*procesu transformace obecné psychické energie do specifické psychosociální energie*“, (Fromm, 1979, s. 75).

Na rozdíl od podobných pokusů určení vztahu mezi kulturou a osobností, např. modální přístup k pojmu tzv. bazální struktury osobnosti Lintona a Kardinera, Frommovo pojetí vnímá charakter jako strukturu, která je výsledkem interakce biologických základů osobnosti, společenským systémem a ideologií. Konečným výsledkem interakce biologických a sociálních činitelů je formování takových osobnostních vlastností člověka, které ho donutí tomu, aby si *přál dělat a myslet* podle očekávání patřičné společnosti, (1979, s. 61). Prostřednictvím sociálního charakteru se individuální energie zaměřuje na oblasti a cíle, které jsou vitální pro fungování společnosti. V koncepci o sociálním charakteru se nevyhnutelně zvyrazňuje proces socializace osobnosti, zejména formování takových vlastností, které usnadňují úspěšné fungování společnosti. V podmínkách moderní společnosti to znamená vývoj, především, sebeovládání, uspořádání a přesnosti, protože její fungování vyžaduje spolehlivé lidi, kteří se s maximální spolehlivostí a přesností budou angažovat v procesu výroby.

Mezi sociálním charakterem a společností existuje dynamická interakce a vztah vzájemného prolínání a determinace. Při této interakci se, vedle náboženských, filozofických a politických faktorů, jako nejdůležitější a zároveň nejstabilnější jeví ekonomické podmínky, jež prostřednictvím specifických způsobů výroby určují vztahy a život ve společnosti. Význam sociálního charakteru souvisí s obecnou společenskou stabilitou, neboť „*změna v jednom z činitelů implikuje změnu v druhém*“, (1979, s. 162). Společenství musí uspokojovat jednak psychologické a také materiální potřeby svých členů, aby byl zajištěn stav vnitřní sociální harmonie, avšak někdy zákonitě dochází k narušení vztahu a ke kolizi psychologických a společenských činitelů. Z hlediska společenské dynamiky sociální charakter se v stabilních společenských podmínkách považuje za regulátora společenského života, avšak při změnách společenských faktorů je jedním ze zdrojů dezintegrace společnosti, což zpětně působí na změnu psychické struktury člověka, zejména v oblasti ctností a hodnotové orientace. Hodnotovou transformaci pod vlivem společenských změn Fromm znázorňuje dynamikou charakterních změn při rozpadu tradiční střední třídy v Německu. Pod vlivem moderního způsobu produkce v poválečném Německu nastaly hluboké sociální a psychologické změny, přičemž nové hodnoty *iniciativnosti, agresivnosti, riskování* atd. postupně nahradily tradiční charakteristiky osobnosti Němce, zejména *dominující šetrnost, opatrnost, podezřívavost* atd., (1978, s. 245).

Fromm rozlišuje dva typy sociálního charakteru, *revoluční charakter*, jehož vývoj přesahuje tempo společenského vývoje a je předchůdcem sociálních změn a *inertní charakter*, který zpomaluje společenský vývoj. Revoluční charakter je výsledkem pokročilého procesu *individuace*, kterou Fromm považuje za součást a produkt lidské historie a individuálního vývoje. Lidskou historii a vývoj charakteru lze, podle Fromma, považovat za „*fylogenetický proces progresivní individuace a osvobození člověka*“, jehož výsledkem je „*možnost progresivního růstu lidských schopností včetně vývoje společnosti*“, (1978, s. 46).. Pozitivní implikace individuace se projevují ve vývoji *produktivní charakterní orientace*, nebo morálně vyzrálé osobnosti, která úspěšně vyvíjí vztahy vůči sobě a okolnímu svě-

tu a to na základě nepodmíněných, pozitivních emocionálních investic a racionálního přístupu k problémům. Negativní aspekty individuace, mezi nimiž se často vyskytují osamělost, nejistota, bezmocnost a nespokojenost vedou k morální dezintegraci lidských vztahů a k tzv. neproduktivním charakterním orientacím v podobě *vykořisťování, pasivní receptivně, shromažďování a podřízenosti tržním zákonům*.

V každé z neproduktivních orientací Fromm odhalil typické hodnotové orientace, které motivují sociální chování jednotlivce a zároveň prohlubují rozdíl mezi ním a společností.

Vykořisťování, jako charakterní orientace, hledá zdroje dobra mimo vlastní osoby a přivlastňuje je silou a rafinovaným podváděním, přičemž dominují podezřavost, cynismus, závist a žárlivost, (1977, s. 55).

Receptivní orientace, podobně jako vykořisťování, je zaměřena na zdroje stimulace a dobra mimo sebe, tj. ve svém prostředí, přičemž převládají loajalita, instrumentální altruismus, poslušnost, laskavost a ochota, s cílem získat to co je žádané.

Shromažďování, jako charakterní orientace, je protikladné předchozím dvěma, zejména ve smyslu zdroje dobra: všechno co pochází z vnějšího okolí se považuje za hrozbu, takže jistotu lze zaručit shromážděním a spořením. Nejvyššími hodnotami takového charakteru jsou řád a jistota.

Tržní orientaci Fromm určuje jako zaměření, „*kteřé je zakořeněno v pojetí sama sebe jako zboží včetně vlastních hodnot jako hodnoty trhu*“, (1977, s. 57). V podmínkách všeobecného soupeření je systém hodnot určován trhem, jimiž lze dosáhnout základní cíl – stát se úspěšným. Člověk, který sebe sama pojímá jako zboží podléhá univerzálním zákonům nabídky a poptávky a akceptuje následující hodnoty depersonalizace: přizpůsobivost, ambice, citlivost na očekávání okolí, quasi spontanita, agresivita, spolehlivost atd.

Neproduktivní charakterní orientace jako forma sociálního charakteru je Frommem považována za produkt socializace v nehumánních podmínkách vývoje člověka. Protikladem tohoto charakteru je produktivní orientace, tj. skupina vlastností, kterými jsou artikulované zásady humanistické etiky prosazující „*prioritu individuálního růstu a vývoje všech možností jako cíl, kterému jsou podřízeny všechny ostatní aktivity*“, (1977, s. 66).

Hodnoty v koncepci o nerepresivní civilizaci

Filozof a humanista Herbert Marcuse (1898–1979) v roce 1962 ve své studii *Eros a civilizace - filosofický výzkum Freuda* vyjádřil vlastní koncepci o nerepresivní civilizaci.

Výchozí stanovisko Marcuseho prosazuje, že Freudova psychoanalytická teorie obsahuje odpovědi na základní otázky ve vztahu k principům bytí a morálky. Uvnitř psychoanalýzy je možno, podle Marcuseho, odhalit principy humanistické etiky za pomoci speciálního metodologického postupu tzv. *extrapolace*, který se zaměřuje na „*analýzu skrytých obsahů Freudovy teorie*“, (Jakovljević, 1969, s. 36). Marcuse také vyjadřuje názor, že psychoanalýza je hodnotnější nežli všechny pozdější revize tohoto učení a také to, že vědecký výklad základních postulátů Freudovy teorie umožňuje pátrání a následné budo-

vání nových morálních hodnot, které mají vést k překonání ideologické krize současného člověka a pocitu nihilismu jako její nejvýraznější podoby.

V uvedené studii se Marcuse zaměřuje na fenomén odcizení a roli sublimace v procesu vývoje společnosti. Podle jeho názoru, Freud neměl úplnou pravdu, když tvrdil, že kulturní vývoj je výsledkem vytěsnění a transformace libidinózních tendencí za pomoci společensky akceptované sublimace. Nárůst neštěstí a nesvobody, podle Marcuseho, nemusí zákonitě doprovázet vývoj každého společnosti, nýbrž jen takové systémy, které jsou založeny na principech reality a nutnosti. Jinými slovy, Freudovo chápání nutnosti se, podle Marcuseho, podobá fylogenetickému vývoji společenské dominance a represe, avšak je možno předpokládat i zcela jiný model společenského vývoje, který by byl založen na spontanitě, kreativité a zdravých silách svobodných jedinců. Takže, alternativou společenských represí a dominací je, podle Marcuseho, koncepce o možnosti všestranného odstranění odcizení jedince v podmínkách a společnosti, které směřují k vývoji všeho co je v člověku podstatným, zejména jeho osobnost včetně společnosti a kultury.

Co se týče sublimace libidinózních tendencí Marcuse tvrdí, že Freud přehlédl charakteristiky historické situace, které určují míru a kvalitu reality a takto i rozdíly mezi jednotlivými kulturami v potlačení těchto tendencí. Marcuse přitom nepopírá, že určitý stupeň potlačení je fylogeneticky nutný a obsažen ve vývoji každé společnosti. Je potřeba také rozlišovat pojem nad-sublimace (*surplus-repression*) jako projev extrémního sociálního omezování pudových tendencí, což vrcholí jejím vynuceným přesunutím z prvotních životních cílů ke quasi hodnotám a k represivní morálce. Takže, idea o nerepresivní civilizaci je založena na odstranění nad-sublimací a nátlaku jakož i na trvale změně principu nutnosti a reality principy *životní spokojenosti a radosti*. Jde především o soubor „s jednou z nejpřísněji chráněných hodnot v moderní kultuře - s hodnotou produktivity“, (Marcuse, 1985, s. 140). V současné kultuře Západu člověk bývá hodnocen „dle jeho schopností vytvářet, zvyšovat a zdokonalovat věci, které jsou pro společnost užitečné“, (1985, s. 140), čímž je chráněna společenská dominance, nad-sublimace a odcizení. V často používané frázi současné doby, že se „nějaká práce musí udělat, protože je to práce“, Marcuse odhaluje důkaz o „nejvyšším stupni odcizení, úplnou ztrátu pudové a intelektuální svobody...“, tj. takovou formu potlačení „která se stala nikoliv druhotnou, nýbrž prvotní podstatou přirozenosti člověka“, (1985, s. 194). Takže, konečný cíl nerepresivních společenských vztahů představuje vysvobození *Erose*, zejména všeho co představuje podstatu člověka a afirmuje pozitivní lidské hodnoty „životní radosti, štěstí a spokojenosti“, (1985, s. 173) v souladu s nerepresivní, libidinózní, sublimovanou morálkou, která prosazuje zásady „boje proti omezení lidských schopností, proti mučivé práci, nemoci a smrti“, (1985, s. 142). Vizi o vysvobození člověka z nátlaku a odcizení je, podle Marcuseho, také možno uskutečnit v podmínkách technologického vývoje odstraněním základních existenčních potřeb, ale také za pomoci ideálů, kterým se povedlo vzdorovat a přežít během represivní historie lidstva. Jedná se, především o *tvůrčí imaginaci* a jiné formy představivosti jedince a také o kulturní kontext a podněty vycházející z orfických a narcistických mýtů, které zdůrazňují *život a štěstí* v porovnání s kulturními tendencemi, jejichž mytologickým pozadím jsou Prometheus a Faust, zejména morální směrnice prosazující pracovitost, represe a dominance. Jinými slovy, v budoucnu lze oče-

kávat propojení dvou humanismů, politicko-revolučního a technologicky-evolučního, což povede k „*odstranění teroru a svobodného pluralistického ústrojí, které bude otevřeno vůči problémům a nebude nikoho nutit*“, (1987, s.441).

Snahou k překonání antinomie mezi biologickým, psychologickým, sociologickým a kulturním v osobnosti se Markuse, podobně jako Freud, pokusil zdůraznit význam osvobození lidských tendencí „*jako posledních elementů lidské bytosti*“, (Jakovljević, 1969, s. 38). Celkově se jedná o utopickou koncepci, ve které je zvláště kritizována Marcuseho kontradiktorní teze o tom, že technologický vývoj a bohatství mohou umožnit eliminace odcizení jedince, což dementuje skutečnost a zkušenost, zdůrazňující právě opačnou tendenci, tj. že nadbytečné bohatství a expanze technického pokroku působí negativně ve smyslu zpevnování systémových dominancí a vzniku nových forem odcizení.

Personalistická psychoanalýza a hodnoty

Videňský psychoanalytik Igor A. Caruso (1914-?) přinesl do psychoanalýzy poznatky společenských věd, zejména sociologické a antropologické jakož i existencialismu a marxismu, čímž rozšířil možnosti její aplikace na četné problémy každodenního života. Základní charakteristiky personalistické psychoanalýzy, kterou Caruso určuje jako „*kapitolu, která jedná o změnách, tj. o setkání člověka se světem, s jinými lidmi a se sebou samým*“, (Caruso, 1962, s.12-13), jsou dialektika a konkrétnost a právě v těchto vlastnostech se jeho teoretická koncepce rozlišuje od učení Fromma a Marcuseho. K vlastním teoretickým faktům Caruso dochází dialektickým pátráním po jednotě protikladů, na rozdíl od Fromma a Marcuseho, kteří používali metodu logické linearitě tj. vývoj jedné teze jejím konfrontováním s ostatními tezemi. Zároveň Caruso dává přednost konkrétním zkušenostem včetně psychoanalytické praxe jako základu pro modelování vlastního učení, místo implikací, analogií a jiných forem logického usuzování, o které se převážně opírali při své práci Fromm a Marcuse.

Primární místo v učení Caruseho zaujal nový přístup ve vývoji osobnosti, který autor označuje jako problém *personalizace*. Caruso popírá platnost pojmů socializace a kultivace jako synonyma označující společenský vývoj člověka, protože tyto pojmy odrážejí pozitivistický způsob modelování člověka a přizpůsobování jeho osobnosti společenským podmínkám. Člověk je chápán jako otevřený systém, který se nachází ve stálém procesu svobodného a aktivního vývoje vlastní bytosti v rámci možností, které v určité chvíli nabízí společnost.

Zaživajíc stejnodobě sebe jako subjekt a objekt, člověk se aktivně podílí na vlastní *progresivní personalizaci*, tj. „*při konstantních symbolických setkáních se světem vyvíjejíc přitom vlastní osobnost a existenci*“, (Jakovljević, 1969, s.40). Jediná pravá cesta k progresivní personalizaci představuje proces individuálního vysvobození z konkrétních vzorců odcizení.

Podle Caruseho, jsou také různé psychické poruchy a problémy osobnosti produktem aktivní volby jedince v podmínkách možností, které společnost nabízí nikoliv pak výsled-

kem pasivního zastavení nebo regresi ve vývoji. Aktivistickou koncepcí o individuální volbě Caruso kritizuje determinismus a redukcionismus v klasické psychoanalytické teorii, přičemž zdůrazňuje, že společenské fenomény nelze zredukovat na elementární formy interpersonálních vztahů tak, že je nutno místo redukcionismu a retrospektivních obranných mechanismů zapojit do psychoanalýzy reálně existující *mechanismy interakce* mezi osobnosti a společenství. Zatímco se za pomoci obranných mechanismů a v konfrontaci se světem Já vyhýbá nebezpečím, strachům a jiným frustrujícím situacím, prostřednictvím mechanismů interakce pak člověk „*překonává předchozí etapy ve vývoji a konstantně rozšiřuje prostor vzájemné výměny mezi sebou a vnějším světem*“, (Caruso, 1969, s. 76).

Podle Caruseho různé anomálie ve vývoji osobnosti, mezi které zařazuje neurózy, kriminogenní a amorální chování jako i fenomén odcizení, představují psychopatologický odraz společnosti, ve kterém klíčovou roli hraje primární rodina jedince. V souladu s učením o progresivní personalizaci osobnosti rozpoznává Caruso v psychopatologických fenoménech „*ekonomické a ideologické protiklady v určité společenské vrstvě, které se specifickým způsobem odrážejí na psychosociálních poměrech v rodině*“, (1969, s. 110). Rodina, jako „*místo přechodu z přírody ke kultuře*“ a jako nejdůležitější rámec individuálního vývoje „*má klíčové postavení při uskutečnění životních možností jedinců*“, (1969, s. 95). Rodinná ekologie odráží společenské psychosociální vztahy a zároveň představuje faktor duševního zdraví jejich členů. V případě neuróz je nutno vnímat její etiologii, vývoj, diagnózu, prognózu a terapii ve vztahu se specifickou společenskou strukturou a její ideologií. Popíraje Frommovou tezi o neurotické společnosti Caruso zdůrazňuje, že společenskou strukturu lze definovat jen ve vztahu specifických ekonomických poměrů, avšak společenské protiklady mohou latentně či aktivně vést k neurotickým projevům u konkrétních osobností. „*Žádná objektivní situace nemá apriori neurotizující účinek...“* nýbrž jen tehdy „*...když se určitá psychogenní konstelace setká s objektivní situací*“, zdůrazňuje Caruso, (1969, s. 84). Takže, individuální neurotické potíže je třeba považovat za výsledek „*neúspěšného životního projektu osobnosti v určité společensko historické situaci*“, neúspěšného kvůli individuální volbě regresivní a kapitulantské existence a odcizení místo bojovnosti a překonání potíží cestou kreativního aktivismu, (1969, s. 85).

Významnou otázkou v teorii Caruseho představuje možnost vlivu jednotlivce ve vztahu ke společnosti jakož i fenomén odcizení. Podle něho, každá společnost nabízí optimální možnosti pro aktivní činnost osobnosti a prostor, aby „*vědomí měnilo svět a naopak*“, (1969, s. 73). Avšak člověk se stává lidskou bytostí jen v rámci společnosti, jejímž objektem je a zároveň ji vlastním prožíváním akceptuje jako součást sebe, jako subjekt. Vztah *člověk-společnost* je dialektický a stále je doprovázen určitým stupněm odcizení. Takže, jediný správný přístup problému odcizení je pojetí, které staví na jednotě protikladů, přičemž se odcizení jeví jako *nutnost a podmínka lidského vývoje*. Přitom, subjektivní pozice ve společnosti je dvojí: na jedné straně je objektem společnosti, avšak zároveň vystupuje vůči té samé společnosti jako subjekt. V tomto procesu je člověk nucen zřeknout se části vlastní společenskosti cestou objektivizace vlastních kulturních a společenských děl, tj. odcizit část sebe. Jenže, podmínkou vývoje osobnosti je opakované akceptování těchto kulturních obsahů jako část vlastní subjektivní, avšak tentokrát na vyšší úrovni

ni humánnosti, svobody a vývoje. Jestliže jsou individuální a obecný vývoj lidstva pod stálým vlivem dialektických procesů odcizení a desalienace potom je, podle Caruseho nutné, aby se „*studování sociálního odcizení konkrétní osobnosti* stalo hlavním předmětem sociálně zaměřené psychoanalýzy“, (1969, s. 122). Takže je třeba, aby psychoanalýza opustila stanovisko *etické neutrality* a jako angažující praktická disciplína se zaměřovala k vysvobození osobnosti od různých projevů odcizenosti a ideologií, které v podobě racionalizované exploatace realizují a udržují odcizení jedinců. Jinými slovy, hodnotovou funkci psychoanalýzy lze uskutečnit v případě, že se bude zaměřovat k „*demystifikaci, rozluštění a budování zodpovědnosti jedince*“ s cílem, aby osobnost realizovala a udržela suverenitu nad sebou, (1969, s. 98). Návrat člověka k sobě samotnému je reálný, jestliže se osobnosti podaří zbavit se dehumanizovaných sedimentů a tímto „*znovu obnovit osobnost v její totalitě*“, což v podstatě znamená transformace hodnot a všeobecné lidské přirozenosti, (1969, s. 138). Podle Caruseho je třeba opustit názor o psychoanalýze jako o morální směrnicí a nástroje k budování šťastných jedinců, nýbrž je třeba vnímat psychoanalýzu jako prostředek k „*prohloubení lidského vědomí...*“, a možnost k progresivní individuální humanizaci „...všeho co v něm není humánní: nehumánnost v samotném člověku, ve společenství ve kterém žije, v přírodě, která ho obklíčuje“, (1969, s. 161). Je to jediný způsob morálního a hodnotového růstu člověka na cestě k dosažení individuální suverenity jeho osobnosti.

Závěr

Vývoj psychologické teorie ve dvacátém století byl ve znamení vzrůstajícího zájmu o dynamické činitele chování jedince. Významný impuls k vědeckému bádání individuální motivace přišel jak ze strany klasické psychodynamické teorie S. Freuda tak také i z různých koncepcí o novém postavení člověka v dynamicky měnícím se světě, jejichž existenční a humanistickou osnovu dodaly příslušné filosofické směry a rapidně se vyvíjející antropologie.

Vzájemné prolínání psychoanalýzy a humanismu rozšířilo oblast lidské motivace o etické a morální dimenze, což také vedlo k významnému růstu zájmu psychologů o otázky týkající se podstaty lidských hodnot. V tomto smyslu se jako nejvýznamnější jeví humanistická a sociální transformace klasické psychoanalýzy, zejména její opuštění postulatů biologického determinismu osobnosti souběžně s postupnou evolucí myšlenky o významu individuálních hodnot v procesu modelování chování jedince. Zájmem o současnost a o budoucí cíle člověka se psychoanalýza stává eticky zaujatou praxí, která se snaží odhalit etickou podstatu lidských záměrů a umožnit jeho návrat k sobě samému. Jinými slovy, taková praxe se snaží demystifikovat realitu odcizeného jedince, což je podstatou dosažení plné emancipace vlastní osobnosti, zejména možnosti volby, vývoje a zodpovědnosti. Jedná se o prioritní cíle osobnosti, jejichž konkrétní podoba a způsob naplnění souvisí se systémem hodnot, které nastávají v procesu sociálního vývoje jedince.

Na tuto tezi humanističtí a sociálně orientovaní psychoanalytici, každý v rámci vlastního teoretického učení, dosáhli plného konsensu.

Literatura

- Adler, A.: *Poznavanje čoveka*. Matica Srpska, Beograd, 1984a.
Adler, A.: *O nervozom karakteru*. Matica Srpska, Beograd, 1984b.
Adler, A.: *Individualna psihologija*. Matica Srpska, Beograd, 1984c.
Caruso, A. I.: *Psychoanalyse pour la Personne*. Seuil, Paris, 1962.
Caruso, A.I.: *Socijalni aspekti psihoanalize*. Kultura, Beograd, 1969.
Fromm, E.: *Anatomija ljudske destruktivnosti*. Druga knjiga. Naprijed, Zagreb, 1975.
Fromm, E.: *Čovjek za sebe*. Naprijed, Zagreb, 1977.
Fromm, E.: *Bekstvo od slobode*. Nolit, Beograd, 1978.
Fromm, E.: *Imati ili biti*. Naprijed, Zagreb, 1979.
Fromm, E.: *Umeće ljubavi*. BIGZ, Beograd, 1990.
Hall, C. S., and Lindzey, G.: *Teorije ličnosti*. Nolit, Beograd, 1983.
Hornay, K.: *Naši unutrašnji konflikti*. Psiha, Titograd, 1966.
Horney, K.: *Neurotična ličnost našeg doba*. Grafički zavod. Titograd, 1970.
Horney, K.: *Novi putevi psihoanalize*. Kosmos, Beograd, 1965.
Jakovljević, V.: *Psihoanaliza i antropologija (Od Freuda do Carusa)*. In: Caruso, A.I.: *Socijalni aspekti psihoanalize*. Kultura, Beograd, 1969.
Marcuse, H.: *Eros i civilizacija - Filozofsko istraživanje Freuda*. Naprijed, Zagreb, 1985.
Marcuse, H.: *The One-dimensional Man. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. In: Kung, H.: *Postoji li Bog?* Naprijed, Zagreb, 1987.
Zvonarević, M.: *Socijalna psihologija*. Zagreb, 1978.

Abstrakt

Tento članek pojednává o úloze současné psychoanalýzy, zejména některých z jejích sociálně psychologických variant při odhalení podstaty lidských hodnot. Pojem hodnoty je nerozlučně propojen s etickými a morálními dimenzemi osobnosti. Avšak, v případě klasické psychoanalýzy byl prosazován názor o etické neutralitě psychologie, což znamenalo nutnost kritického přehodnocení Freudovy teorie. Tento úkol splnily jednotlivé revize psychoanalýzy, zejména sociálně humanistické varianty, které vlastní zájem zaměřily k základním problémům moderního člověka a k jeho hodnotám jako hlavním dynamickým činitelům, které zprostředkují proces plné realizace individuálních možností a nalezení štěstí.

Abstract

This article discuss about the role of contemporary psychoanalysis, i.e. some of it's social psychological statements on revealing the essence of human values. The concept

of value is inseparable tied to the ethical and moral dimensions of personality, which in the case of psychoanalysis means it's critical assessment mainly because of the Freudian thesis about ethical neutrality of psychology. So, some of the social humanistic revisions of psychoanalysis have concerned it's attention on the basic problems of modern human being and it's values as most important dynamic factors, which mediate the process of full realization of individual possibilities and sense of well being.

Klíčová slova:

Hodnoty, fiktivní finální cíle, konformismus, alienace, neuróza

SOUČASNÉ POTŘEBY A ABRAHAM MASLOW

Bohumila Baštecká, Eva Reiterová

I. ČÁST TEORETICKÁ	64
I.1. MOTIVACE	64
I.1.1. Vymezení	64
I.1.2. Historie	64
I.1.3. Proudý	66
I.2. MASLOWOVY POJMY PŘED MASLOWEM	68
I.2.1. Potřeby	68
I.2.2. Sebenaplnění	69
I.2.3. Funkční autonomie	69
I.3. ABRAHAM MASLOW A JEHO TEORIE	70
I.3.1. Abraham Harold Maslow	70
I.3.2. Přehled hlavních děl Abrahama Maslowa	70
I.3.3. Maslowova teorie	71
I. 4. NOVĚJŠÍ TEORIE MOTIVACE	75
I.4.1. Glasserova teorie duševně-duchovních potřeb	75
I.4.2. Cloningerova teorie temperamentu a charakteru	76
I.4.3. Evolučně-psychologický pohled na naše potřeby	76
I.4.4. Kritika Maslowova přístupu z pohledu novějších teorií	77
I.5. PŘEDPOKLÁDANÉ POTŘEBY MUŽŮ A ŽEN	77
II. ČÁST VÝZKUMNÁ	78
II.1. CHARAKTERISTIKA VZORKU A SBĚRU DAT	78
II.2. POUŽITÁ METODIKA SBĚRU A ZPRACOVÁNÍ DAT	78
II.2.1. Dotazník	78
II.2.2. Statistické metody vyhodnocení	79
II.3. VÝSLEDKY	79
II.3.1. Zpracování dotazníku podle jednotlivých položek	79
II.3.2. Celkové výsledky v jednotlivých oblastech potřeb	82
II.3.3. Jednoznačné a nerozlišující položky	83
II.4. DISKUSE	84
II.4.1. Obtížnost měření potřeb a kvalita dotazníku	84
II.4.2. Vzorek a jeho četnosti	85
II.4.3. Vzorek a jeho zdroje	85
II.5. ZÁVĚR	85
SOUHRN	87

I. ČÁST TEORETICKÁ

I.1. MOTIVACE

I.1.1. Vymezení

„Psychologové se snaží poznat důvody činů druhých lidí, přesně je předpovídat a porozumět jejich příčinám. Ale tím se zabýváme všichni, pokud chceme v každodenním životě uspět. Každý z nás je v praxi psycholog. Musíme jednat s druhými lidmi, což vyžaduje alespoň střední úspěšnost v odhadu, co si myslí a co chtějí udělat. ... Většinou našemu každodennímu životu rozumíme. A motivace je obvyklé slovo, kterým část tohoto porozumění označujeme.“ (Edwards, 1999)

Pojmem motivace označujeme tři funkce projevované v lidském chování a prožívání. Při úvahách o motivaci

- * věnujeme pozornost skutečnosti, že člověk něco určitého dělá, že získal ENERGII (teorie „arousalu“ neboli energetizace chování) k tomu, aby se dané chování objevilo,
- * uvažujeme, PROČ člověk dělá to, co dělá, a nedělá něco jiného,
- * sledujeme, s jakou SILOU to dělá. (L. Hanzlíček, 1977–1984)

Někteří autoři se omezují pouze na otázky Proč? a S jakou energií? (Edwards, 1999).

Edwards (1999) nabízí definici: Motivace je podle něj souhrnem označení, kterými popisujeme volbu, intenzitu a prožitek našich činů.

Anebo jinak: Motivaci v zásadě myslíme popisná označení představ o tom, čím se liší jednotlivé činy od jedné situace k druhé. Hlavní třídy proměnných jsou ty, které popisujeme běžným jazykem: volby činů, poměrná síla, s jakou je provádíme, a pocity a city, které je doprovázejí. (Přičemž „činy“ rozumí Edwards /1999/ „lidské události, které mají význam a hodnotu“.)

I.1.2. Historie

Od začátku úvah o motivaci byly zkoumány jednotlivé činy a přisuzovány jim jednotlivé „pohnutky“ (tady čeština zachycuje pohyb, který je základem motivace i v latinském významu). Setkáváme se tak s pojmy, jako je „instinkt“, „pud“, „pobídka“ neboli „incentiva“ a nyní nepřeložitelný a nepřekládaný „drive“ jako náhrada za rozmlžený pojem pudu (který je v angličtině také „drive“).

Madsen (1979) pečlivě probírá, co znamenal instinkt před Darwinem, po Darwinovi, za McDougalla a po McDougallovi. Uvádí jak zmatky kolem překladu (v roce 1915 zavádí Freud v němčině slovo „pud“ – „Trieb“, které však do angličtiny nebylo přeloženo jako „drive“ – pud, nýbrž jako „instinct“), tak i definici instinktu od Williama McDougalla z roku 1908:

„Instinkt tedy můžeme definovat jako dědičnou či vrozenou psychofyzickou dispozici, která předurčuje svého nositele k tomu, aby vnímal předměty určité třídy a zaměřoval na ně svou pozornost, aby při vnímání takového předmětu prožíval emoční vzrušení specifické kvality a aby vzhledem k němu jednal specifickým způsobem anebo alespoň pociťoval k takové činnosti puzení.“

Instinktem potom mohlo být všechno vrozené, co výběrově řídilo vnímání člověka, co pro něj mělo (po)citovou hodnotu a co ho nutkalo k činu. Pojem instinktu prošel inflací a devalvaci ve dvacátých letech (v té době prý bylo v literatuře již uváděno několik tisíc instinktů). Sám McDougall upřesnil ve své poslední knize z roku 1932 pojem instinktu dalšími pojmy (například „sklon“). V téže době se „instinkt“ objevuje v rámci nového paradigmatu s novým významem. Zoolog Konrad Lorenz předkládá novou teorii a zakládá nový obor, který je posléze nazván etologií (věda o studiu živočichů v přirozených podmínkách). Lorenzův spolupracovník a pokračovatel Nico Tinbergen uspořádal výsledky nového výzkumného pojetí v knize „Zkoumání instinktu“, která vyšla v roce 1951. O instinktu v ní mluví jako o „hierarchicky organizovaném systému hypotetických vrozených spouštěcích mechanismů“. (Slovo „mechanismus“ ožívá o třicet let později v pracích etologických dědiců – v evolučně-psychologických pohledech na motivaci.)

Ve dvacátých letech, kdy pojem instinkt zplaněl, hledají se jiná vysvětlující označení. Robert S. Woodworth zavádí v roce 1918 do anglosaského psychologického názvosloví pojem „pud“. Považuje ho za dynamickou funkci, nikoli za řídicí mechanismus. Na Woodworthe a Edwarda Tolmana navázal Clark L. Hull. Podle Madsena (1979) vytváří nejvlivnější teorii učení v historii psychologie. Ve svých knihách „Principles of Behavior“ z roku 1943 a „A Behavior System“ z roku 1952 zpřesňuje, zavádí a vymezuje řadu pojmů. „Pud“ v jeho teorii představuje stav obecné aktivace (je tedy blízký pojmu nabuzení, arousal), kdežto „návyk“ je hypotetický mechanismus, který se vytváří na základě učení a spouští pak dané konkrétní chování. Zavádí i další termíny: „pobídkovou motivaci“ (kde pobídkovými podněty jsou například potrava, voda atp.), „inhibiční potenciál“ (velikost překážky – pro Hulla je to množství vykonané práce nutné k dosažení cíle) atd. Důležitým pojmem v jeho teorii učení je „posílení“, které definuje jako „redukci pudu“ (tedy pokles obecné aktivace). Pud je určován potřebami, což jsou stavy nedostatku nebo nerovnováhy v periferních orgánech nebo tkáních.

„Neuropsychologický“ pojem nabuzení („arousal“) zavádí v roce 1955 do oblasti učení a motivace kanadský psycholog D. O. Hebb. Nabuzení spojuje s činností retikulární formace a navazuje tak na objev neurofyzikologů G. Moruzziho a H. W. Magouna z roku 1949, podle nichž retikulární formace představuje obecně aktivační systém. Nabuzení tohoto systému považuje Hebb za obecný „pud“. Podobným výkladovým schématem byl i termín „aktivace“, který zavedla Elisabeth Duffyová ve třicátých letech. Jednotlivá poznání, že u člověka i zvířat existuje základní stav nespecifické bdělosti nebo vzrušení, vedla k Berlyneově teorii zvědavosti, Zuckermannově osobnostnímu rysu „sensation-seeking“ a Cloningerově temperamentové dimenzi „novelty-seeking“.

O zmatcích kolem Freudova termínu der Trieb (pud) převedeného do angličtiny jako instinkt jsem se už zmínila. Freud považuje pudy za skutečnou motivační sílu a zabývá se

jejich pudivou složkou (tedy množstvím síly nebo požadované energie), cíli (což je pro Freuda jednoznačně uspokojení), objektem (druhotným zdrojem uspokojení – jakýmsi prostředníkem uspokojení) a zdroji (somatický proces v části těla, z něhož vychází podnět, který se v duševním životě projevuje jako pud). Pozdější teoretikové psychoanalýzy a egoanalýzy pozměnili Freudovu teorii pudu drobnou, avšak naprosto zásadní poznámkou: pud nehledá uspokojení, nýbrž objekt (nejčastěji druhého člověka).

Z německých teoretických směrů vyšel rovněž Kurt Lewin. Po první světové válce ještě v Německu vypracoval koncepci potřeb. Děлил je na „skutečné“ biologické potřeby (hlad, žízeň atd.) a tak zvané quasipotřeby („určující tendence“, kam řadil rozhodování, přijetí úkolů, očekávání atp.). Po přesídlení do USA vypracovává teorii pole, v níž vysvětluje chování jako funkci celkové situace, tak zvaného životního prostoru, který zahrnuje okolní prostředí i jedince. Zavádí a definuje pojem „psychologické síly“, která je charakterizována velikostí a směrem. Velikost se skládá z napětí (což je stav, který je určován potřebou jedince) a valence (což je souhrn vlastností cílových objektů, které daného jedince přitahují či odpuzují).

Do historie pohledů na motivaci musíme – vzhledem k našemu zájmu o Abrahama Maslowa – zařadit ještě teorii Henry A. Murraye (kterou se více zabýváme v kapitole o vymezení potřeby) a teorii osobnosti Gordona W. Allporta. Ten v roce 1937 (v knize „Personality“) vytváří jednak dodnes upřednostňovanou definici osobnosti, jednak přináší zájem o jednotlivce jako jedinečnou bytost. Zavádí pojem a teorii funkční autonomie: motivace dospělých je nezávislá na původní motivaci zjišťované u dětí a zvířat. Pojetí funkční autonomie Maslow do své teorie převzal.

1.1.3. Proudý

Hanzlíček (1977–1984) uvádí proudy motivačních teorií, které se dají v jednotlivých pracích dodnes rozpoznat.

Motivace z biologického hlediska:

Biologickou vývojovou linii začíná Charles Darwin v roce 1859 svou převratnou knihou o vývoji druhů, rozšířenou později (1871) o teorii sexuálního výběru (představa aktivní role samice při výběru partnera je původním a dlouho jen s obtížemi přijímaným Darwinovým přínosem).

Přes počáteční zmatky v oblasti pudů a instinktů (o kterých jsme mluvili výše) se teorie motivace rozvíjela prostřednictvím etologie (= věda zabývající se studiem chování zvířat v přirozeném prostředí – představitelé Konrad Lorenz, Nico Tinbergen), která se věnovala studiu jednotlivých motivačních stavů u zvířat a v podobě srovnávací psychologie též u lidí.

Etologie se zasloužila o skvělé popisy chování, odchýlila se však svou teorií od darwinismu a dostala se tak mnohdy do slepé uličky při interpretaci pozorovaného. (Darwin zdůrazňoval výběr v zájmu jedince, etologie popisovala jevy z hlediska zájmu druhu.)

Vývoj šel posléze k neodarwinismu, který je dnes představován jednak sociobiologií, jednak evoluční psychologií. Ta se zabývá motivací s ohledem na výchozí podmínky, ve

kterých se ustálila genetická výbava homo sapiens sapiens – tedy současného člověka. Zkoumá, jak se připravenost pleistocénního člověka (tedy člověka, který žil před 10 000 až 40 000 lety) pro život v malé (asi 150členné) hierarchizované skupině s přehlednými společenskými vazbami promítá do života v dnešní anonymní společnosti. (Blíže viz Madlafousek, 2000.)

V rámci biologického pohledu definuje Hanzlíček (1977–1984) motivaci jako „hierarchicky řízený funkční stav (práh excitability) programů chování“.

Motivace z hlediska teorie učení:

Sem podle Hanzlíčka (1977–1984) spadají zkoumání inteligence a instinktů zvířat a dětí a rovněž deprivace studie. R. S. Woodworth zavádí v roce 1918 výraz „drive“, který měl vyjadřovat především motivační sílu (na rozdíl od mechanismu, který mluvil o zacyklení). Edward Tolman (kolem roku 1932) přejímá drive (pud) jako hnací sílu a „cognition“ (poznání) jako cílesměrnou zaměřenost. Na oba navazuje Clark L. Hull: pud přejímá v podobě ryze dynamické funkce, cílesměrný mechanismus nazývá „zvykem“ (habit).

Teoretikové učení, chování a myšlení zkoumali motivaci ve třech složkách:

puzení (udržování motivačního stavu, tedy síla, dynamis, pud)

cíl a chování k němu zaměřené (výběr podnětů a výběr vzorce chování ve vztahu k vybraným podnětům)

odměna při dosažení cíle (ukojení, snížení napětí, redukce puzení).

Kognitivně-behaviorální pohled na motivaci se s dodnes moderním a nevyčerpaným důrazem na interpretační procesy plně rozvíjel od šedesátých let (práce R. S. Lazaruse). Pro zajímavost cituji větu, kterou Lazarus uvádí jednu ze svých statí (Lazarus, Coyne, Folkman, 1982): „V devatenáctém století bylo moderní oddělovat kognici (rozum) od emocí (vášeň) a motivace (vůle nebo jednání).“ Dále v článku dokazuje, jak těžké je takto rozbitou psychiku opět stmelit. (Zajímavé nám připadá, jak snadno teoretik učení ztotožní motivaci s tím, čemu se kdysi říkalo „konativní“ složka psychiky.)

Motivace z hlediska humanistického:

Hanzlíček (1977–1984) nazývá tento proud motivací „z hlediska teorie osobnosti“ a začíná ho Freudem. Přesnější by pravděpodobně bylo začít Jungem a Adlerem, kteří (v rozporu s Freudem) považovali za typicky lidskou motivační sílu směřování k cíli (viz kapitolku o sebenaplnění). Pro člověka je důležitější otázkou, kam jde, než odkud přišel. Do tohoto proudu by se řadili G. W. Allport, A. H. Maslow, C. R. Rogers, W. Glasser a jeho žák B. D. Boffey.

Motivace z hlediska kognitivního:

Skupinu teorií, které vycházejí z rozvoje kognitivních věd, už Hanzlíček nepopisuje, neboť je povětšinou nemohl znát. Patří k nim například teorie opozičních procesů Richarda Solomona a J. Corbita z roku 1974, kterou cituje Edwards (1999). Rozpracovává se především pro oblast závislosti. Potřeby z jejího pohledu přestávají být stále a jednoznačné. Kdybychom použili Maslowův seznam, dopadl by z pohledu teorie opozičních procesů

nikoli jako pyramida, nýbrž jako vyvažující se tendence (podobně jako například pojmy extraverte a introverte u Junga): jen by člověk měl potřebu k někomu patřit, už by se aktivizovala potřeba nezávislosti.

Vývoj:

„Od padesátých let po dnešek psychologie učinila znatelný pokrok“ (Edwards, 1999): počet psychologů se téměř každé desetiletí zdvojnásobil, objevily se nové přístupy a některé podstatné změny. Od sedmdesátých let se opouštějí jednotlivé teorie motivace a mluví se o teoretických zdrojích, jako je biologie, sociální psychologie a kognitivní výzkumy. Zkoumají se určité vymezené problémy, jako je spánek, jídlo, emoce, agrese, bolest, strach, láska, sex, ostatní lidé, myšlení, závislost, práce a hra.

Přínosem psychologů byla motivační teorie vycházející z potřeb a jejich uspokojování. Ze zjetí fyziologie se potřeby osvobodily v pracích Henry Murraye (1938) a Abrahama Maslowa (viz data jeho publikací). Abraham Maslow zemřel v roce 1970, v době, kdy se začalo vynořovat nové paradigma: kognice a široké integrativní teorie.

I.2. MASLOWOVY POJMY PŘED MASLOWEM

I.2.1. Potřeby

S pojmem „potřeba“ se v Madsenově (1979) přehledu motivačních teorií setkáváme v pracích C. L. Hulla, Kurta Lewina a Henry A. Murraye. Nejde však o stejný pojem. Například u Hulla je potřeba „popisný výraz týkající se kontrolovatelné proměnné, stavu periferního orgánu vně mozku a proto stavu v podstatě pozorovatelného“ (Hanzlíček, 1977–1984). Henry A. Murray v práci z roku 1938 („Explorations in Personality“) uvádí svoji teorii potřeb jako hypotetických konstruktů. Potřebu považuje za nejdůležitější osobnostní faktor. Vymezuje ji takto:

„Potřeba je konstruktem (vhodnou fikcí či hypotetickým pojmem), který označuje sílu (jejíž fyzikálně chemická povaha je neznámá) v oblasti mozku. Sílu, která organizuje percepci, apercepci, proces myšlení, snažení a jednání tak, že proměňuje existující neuspokojivou situaci v určité zaměření.“ (citováno v Madsen, 1979) Všimněme si, že potřeba je organizační síla vedoucí k proměně **neuspokojivé** situace.

Murray pokračuje: „Potřeba se projevuje tak, že vede organismus k tomu, aby určitá setkání vyhledával nebo se jim vyhýbal. Dojde-li k setkání, vyvolává potřeba v organismu pozornost a reakci na tlak určitého druhu. ... Každá potřeba je charakteristicky provázena zvláštním pocitem nebo emoci a směřuje k užití určitých způsobů ... k podpoře svého trendu. Může být slabá nebo silná, okamžitá nebo trvalá. Obvykle však přetrvává a vede k určitému manifestnímu chování (nebo k fantazii), které pak – je-li organismus způsobilý a vnější odpor překonatelný – mění počáteční okolnosti takovým způsobem, že vytváří konečnou situaci, která organismus uspokojí.“ (ibidem)

A. H. Maslow přichází nově s rozdělením potřeb. Dělí je na nedostatkové a růstové.

1.2.2. Sebenaplnění

Koncepci sebeaktualizace (seberealizace – „self-actualization“) přičítá Hanzlíček (1977–1984) Kurtu Goldsteinovi (1878–1965, německý, později americký psychiatr a neurolog) a Abrahamu Maslowovi.

Kurt Goldstein rozvedl pojem sebeaktualizace jako ústředního lidského motivu v díle „Human Nature in the Light of Psychopathology“ z roku 1940. Vychází z představy stálé energie a z napětí, které je zrovna tak rozkoší jako uvolnění. Sebeaktualizace může být podle něj definována jako naplnění všech schopností nebo možností organismu nejlepším způsobem za daných podmínek. Sebeaktualizace je „tvořivá síla lidské přirozenosti“, která působí v procesu vyrovnávání se člověka s okolním světem. Organismus si hledá okolí, v němž může sebeuplatnění dojít. „U zdravého organismu vycházejí podněty z něho, takže navázat kontakt s okolím znamená ovládnout jej. Nemůže-li se tak stát, musí se osoba přizpůsobit okolí, jak nejlépe dovede,“ a i v něm se pokusit o naplnění. (Homola, 1972) (Homola /1972/ uvádí i pozdější teorie, které rozpracovávají sebeuplatnění člověka.)

Sebenaplnění (nebo sebeuplatnění) souvisí s vnímáním člověka jako bytosti, která je určována cílem. Pokud daná psychologická teorie považuje pro člověka za důležitý rozměr budoucnosti, vždy vznikne otázka, k čemu se budoucnost před člověkem otevírá, jaký má smysl, jak ji má naplnit. Důraz na budoucnost například rozdělil zakladatele psychoanalýzy. Ani Adler, ani Jung nevystačili s Freudovou představou o člověku, který se osvobodí od minulosti, aby vychutnal přítomnost.

Pro Alfreda Adlera (1870–1937) je cílem života dokonalost, nikoli radost. Jeho vnímání „vůle k moci“ či úsilí o nadřazenost se od spisu o orgánové méněcennosti z roku 1907 postupně proměňuje. Úsilí o nadřazenost už nebylo soubojem s ostatními a důsledkem méněcennosti. Nadřazenost znamenala spíše pocit vlivu a schopnosti zvládat požadavky života. Znamenala něco, co člověka vedlo dál a co vytvářel pro sebe i pro společnost.

Carl Gustav Jung (1875–1961) vnímal obecnou lidskou touhu po jednotě. Cílem jeho archetypální cesty bylo po roce 1931 „ich selbst“ (já-sebe, „pravé já“, „úplně bytostné já“, jak pojem překládá Kratochvíl, 1998). „Ich selbst“ dává osobnosti jednotu, rovnováhu a stabilitu. Je cílem, motivuje chování člověka a nutí jej hledat celistvost. (Hanzlíček, 1977–1984, Coan, 1985).

1.2.3. Funkční autonomie

English, English (1974) vymezují termín Gordona Willarda Allporta (1897–1967) „funkční autonomie“ jako „tendence rozvinutého motivačního systému stát se nezávislým na základním (primárním) pudu („drive“), z něhož vznikl“. Rovněž síla autonomního motivu již není závislá na původním pudu. (Například motiv získat něco byl původně odvozen například od pudu hladu. Časem se může stávat na hladu nezávislým jak z hlediska předmětů, které daný člověk shání, tak z hlediska naléhavosti, s jakou je shání.) Primární pudy můžeme pozorovat u zvířat a dětí.

I.3. ABRAHAM MASLOW A JEHO TEORIE

I.3.1. Abraham Harold Maslow

Židovský chlapec Abraham Harold Maslow se narodil roku 1908 v newyorském Brooklynu, kde také vyrůstal. Byl nejstarším ze sedmi dětí ruských přistěhovalců, kteří neměli žádné velké vzdělání. Otec ve svých čtrnácti letech přejel stopem celou Evropu, aby se dostal do Spojených států. „Tuto houževnatost zdědil i jeho syn.“ (Kratochvíl, 1998) Abraham Maslow byl osamělý. Jeho otec „měl rád whisky, ženy a rvačky“, jeho matka „byla podezřivá osoba, která syna trestala za maličkosti a vyhrožovala mu boží odplatou“ (Kratochvíl, 1998) Upřednostňovala jeho mladší sourozence. Ani mezi vrstevníky se Abraham necítil zvláště dobře. Na nežidovském předměstí se v čase dospívání dostával do izolace. Pocity méněcennosti se snažil překonat atletickými výkony, avšak neuspěl. Čas trávil v osamění s knihami. Býval plachý a ostýchavý i před dívkami. Ve dvacet letech se oženil se svou sestřenicí Bertou. Plachým prý zůstal – při přednáškách mívával záchvaty paniky.

V počátečních letech studií se Maslow zajímal o různé kultury. Zájem o antropologii byl dlouhodobý. V oblasti psychologie byl ovlivněn behaviorismem Johna B. Watsona. Během studia u Harry Harlowa napsal doktorskou práci na téma „Charakteristiky dominance a sexu u opic“. Všechny své univerzitní hodnosti získal na Wisconsinské univerzitě. V roce 1969 přesídlil do Menlo Parku v Californii, kde roku 1970 zemřel na následky srdečního infarktu.

V průběhu svého vědeckého růstu byl Maslow ovlivněn řadou osobností (svými behavioristickými učiteli, ale i Margaretou Meadovou, Carlem Rogersem a Gordonem Allportem). Bývá považován za vůdčího představitele „třetí síly“ v psychologii, směřující existenciálních a humanistických. Neodmítal předchozí směry, považoval se jak za behavioristu, tak psychoanalytika, svůj vlastní směr označoval jako „holisticko-dynamický“. Chtěl obsáhnout celou osobu a všechny pohledy na ni, a tak se často stalo, že zveřejnil „své široké linie ještě ve fázi, kdy by většina psychologů raději sbírala další data“ (Coan, 1985). Na druhou stranu byl čestný a mezery ve svých teoriích si uvědomoval. V roce 1967 byl jmenován „Humanist of Year“ (Hanzlíček, 1977–1984). Snad v důsledku jeho rodinného zázemí, doby, nadání a typu studia se u Maslowa mísily zvláštním způsobem mísily jak protichůdné povahové vlastnosti, tak protichůdné filozofické názory: „vynořil se mystický ateista, směs tvrdosti a útlocitu“ (Coan, 1985).

I.3.2. Přehled hlavních děl Abrahama Maslowa

1954: Motivation and Personality (Motivace a osobnost)

1962: Toward a Psychology of Being (K psychologii bytí)

1964: Religion, Values and Peak Experiences (Náboženství, hodnoty a vrcholové zážitky)

1966: The Psychology of Science: A Reconnaissance. (Psychologie vědy: průzkum)

1.3.3. Maslowova teorie

Motivační teorie A. Maslowa je pro stručnost nazývána „hierarchickou teorií potřeb“ nebo také „sebeaktualizační teorií“. Předpokládá, že při běžném vývoji člověka se jednotlivé skupiny potřeb objevují postupně a že zrovna tak postupně musí být uspokojovány. Pokud nejsou potřeby z „nižší“ části seznamu uspokojovány, nepodaří se člověku pořádně naplnit ani ty z „vyšší“ části. Z toho například vyplývá, že chudí lidé se budou převážně zabývat tělesnými potřebami a potřebami bezpečí. Naopak bohatým se snadno podaří uspokojit potřeby, které v hierarchii stojí níže, a proto se mnozí z nich budou snažit naplnit potřebu sebeaktualizace. Můžeme proto přemýšlet jak o jedinci, tak o celé společnosti, která „vzrává“ od nižších úrovní potřeb k vyšším.

Na druhou stranu považuje Maslow „vyšší“ potřeby za stejně základní jako „nižší“. Maslow vkládá do základu své pyramidy potřeb **TĚLESNÉ POTŘEBY** (hlad, žízeň, sex), pokračuje **POTŘEBAMI BEZPEČÍ** (jistota, stálost, řád a pořádek), navazuje **POTŘEBAMI LÁSKY A PŘINÁLEŽITOSTI** (citové vazby, přichylnost, ztotožnění), stoupá k **POTŘEBÁM ÚCTY** (úspěch, sebeúcta, dobrá pověst) a završuje stavbu **POTŘEBOU SEBENAPLNĚNÍ** (sebeaktualizace).

Potřeba sebenaplnění se vztahuje k potřebě rozvinout plně lidské možnosti. Každý člověk má jiné možnosti, takže sebenaplnění bude mít u každého jiný význam – od vědecké práce přes angažovanost v obci nebo v politice k volnému životu bez konvencí. Mezi lidmi, kteří hledají sebenaplnění, najdeme profesory, obchodníky, umělce, politiky, ale i ženy v domácnosti. Mnozí však sebenaplnění nedosáhnou, neboť zůstaly neuspokojeny některé z potřeb na cestě k sebeaktualizaci. (Morgan, 1961)

Coan (1985) vychází z Maslowových raných prací a uvádí poněkud jinou hierarchii potřeb:

1. fyziologické potřeby
2. potřeby bezpečí
3. potřeby sounáležitosti a lásky
4. potřeby sebeúcty
5. potřeby seberealizace
6. potřeby vědět a znát
7. estetické potřeby

„Vyššími“ potřebami zde míní Maslow potřebu seberealizace a další v seznamu následující potřeby.

Naopak z Maslowovy pozdější práce vychází Lefton a kol. (1977). Rozpracovávají Maslowovu hierarchii rovněž do sedmi skupin (s kterými dále zacházíme ve výzkumné části):

1. Tangibilní (hmotné) potřeby:
 - **FYZIOLOGICKÉ (ZÁKLADNÍ PRO ŽIVOT A JEHO FUNKCE) (F)**
 - materiální (odpovídající úrovni konzumní společnosti a vyjadřující hédonistickou orientaci) (M)

2. Non-tangibilní potřeby:

- potřeby bezpečí (vztahují se k existenční jistotě a k její předvídatelnosti) (SA – Safety needs)
- sociální potřeby (interpersonální vztahy, skupinové členství, přijetí skupinou, manželské a rodinné vazby, sobeckost a altruismus) (BE – belongingness and love needs)
- potřeby ocenění (mají vztah k sebevědomí, sebeúctě, k vlivu a významu, k ctižádosti) (ES – self-esteem needs)
- potřeby nezávislosti (potřeba soukromí, sebeovládání, odpovědnosti, nemanipulovatelnosti) (IN – independence needs)
- potřeby sebeaktualizace (morální úroveň a plné využití nadání, schopností, možností) (AC – self-actualization needs).

Podle Coana (1985) rozlišuje Maslow dvě třídy motivů: nižší potřeby jsou projevem snahy překonat nedostatky, kdežto vyšší potřeby („meta-potřeby“) se týkají růstu (nebo posílení bytí). Podmínkou vzniku růstových potřeb je uspokojení potřeb nedostatkových. Maslow hovoří o „D-hodnotách“ (deficiency needs) a „B-hodnotách“ (being needs). (Takto se dají rozlišit i dva druhy lásky: nedostatková D-láska a růstová B-láska.)

B-hodnoty tvoří součást „biologických kořenů duchovního života“ (neboť – jak víme – pro Maslowa jsou všechny potřeby „instinktovní“, základní). K B-hodnotám patří plnost, dokonalost, celistvost, spravedlnost, živost, bohatost, jednoduchost, krása, dobrotu, jedinečnost, hravost, pravda, soběstačnost.

S důkladností sobě vlastní rozpracovává Maslowovu teorii Madsen (1979). Vychází ze dvou Maslowových knih. Jednak z „Motivation and Personality“, kde v roce 1954 Maslow svoji slavnou teorii potřeb uveřejnil, jednak z „The Psychology of Science“ z roku 1966, kterou Maslow věnoval filozofii vědy.

Madsen uvádí čtyři principy, na jejichž základě Maslow svoji teorii zbudoval:

1. Princip „humanistický“ či „antropocentrický“. Z něho vyplývá například, že hlad je u lidí atypickým pudem, neboť „většina pudů není izolovatelná a ani je nelze lokalizovat somaticky“. Hlad by tudíž neměl být v humanistické motivační teorii užíván jako vzor.
2. Princip „euppsychický“. Maslow říká, že „jakákoli teorie motivace zasluhující pozornosti se musí zabývat nejvyššími schopnostmi zdravého a silného člověka, stejně jako i obrannými mechanismy zmrzačených duší“.
3. Princip klasifikační. Východiskem pro klasifikaci motivace se Maslowovi stávají základní cíle a potřeby. Nesouhlasí s výčty pudů ve smyslu pobídek. „Měli bychom se už jednou provždy vzdát pokusů sestavit atomistický seznam pudů či potřeb. Z několika rozdílných důvodů jsou tyto seznamy teoreticky vadné.“
4. Princip důležitosti nevědomé motivace. Madsen (ibidem) uvádí, že vědomé tužby se vztahují spíše k prostředkům než k cílům. Cíle jsou určovány základními potřebami, které jsou společné všem lidem ve všech kulturách a jsou cíli samy o sobě. „Můžeme

tedy tvrdit, že plnohodnotná teorie motivace si patrně nemůže dovolit opomenout nevědomý život.“

Madsen považuje výše uvedené principy za metateoretický rámec šesti hypotéz, které Maslow svou motivační teorií stanovuje.

1. „Hypotéza hierarchie“ je pro Maslowovu teorii ústřední. Říká, že lidé jsou motivováni hierarchickým systémem základních „instinktoidních“ potřeb.

Hierarchická organizace potřeb vede k tomu, že neuspokojené „nižší“ potřeby převládají a zvítězí nad neuspokojenými „vyššími“ potřebami. Seberealizace tedy vyžaduje uspokojení všech ostatních potřeb. Seberealizující se jedinci musí být proto všeobecně uspokojeni a duševně zdraví. Jenom potřeby, které jsou neuspokojeny, jsou motivačními silami. Teprve, je-li nižší potřeba gratifikována může převládnout potřeba vyšší a determinovat chování jedince. (Madsen upozorňuje, že Maslow rád a často používá slova „determinovaný“. Rovněž volí raději slovo „gratifikovat“ než „uspokojovat“.) Gratifikace potřeb také mění kognitivní procesy jedince a jeho postoje a hodnocení.

Vyšší potřeby se objevují později, a to jak ve fylogenetickém, tak i v ontogenetickém vývoji. U novorozenců převládají fyziologické potřeby hladu a žízně a také potřeby bezpečí. Na začátku adolescence se poprvé setkáváme s potřebami seberealizace.

Jsou-li základní potřeby jedince trvale frustrovány, pak u něho nevyhnutelně nacházíme projevy psychopatologie.

Pouze instrumentální chování – tedy činy, jimiž se s něčím vypořádáváme (coping acts) – je motivované, zatímco ryze expresivní chování je „metamotivované“, tzn. motivované seberealizačními potřebami.

Hypotéza o hierarchii se dále dělí na dílčí hypotézy:

- Naléhavost (neuspokojené potřeby jsou vrozeným způsobem organizovány podle naléhavosti – fyziologické potřeby jsou nejsilnější).
- Posloupnost determinace (je-li potřeba uspokojena, přestává determinovat chování. To začne být určováno vyšší – méně silnou – potřebou).
- Seberealizace (jsou-li všechny nižší potřeby uspokojeny, pak je chování zcela determinováno nejvyššími růstovými potřebami).
- Funkční autonomie (vyšší potřeba se může stát nezávislou na nižších potřebách, a tak působit proti jejich převaze).

Hypotézu o funkční autonomii přeformuloval Maslow po Allportovi, který ji přeformuloval po Woodworthovi, který ji zformuloval poprvé. V podání Maslowa zní takto: „Naše zaměření k uspokojování potřeb vyšší úrovně po uspokojení potřeb nižších je obecně platné. Přesto však lze pozorovat, že jakmile již jednou bylo dosaženo těchto úrovní vyšších potřeb i hodnot a „chuti“ (tastes), které přinášejí, mohou se tyto vyšší potřeby stát autonomními, dále již nezávislými na uspokojení potřeb nižších.“

2. „Hypotéza o mnohočetné determinaci“ říká, že chování je určováno vzájemným působením mnoha proměnných (systémem potřeb, osobnostními vlastnostmi a schop-

nostmi, kognitivními procesy a podněty k činu). Maslow uvažuje: „Většina chování je mnohočetně motivována. ... Ne všechno chování je determinováno základními potřebami. Můžeme dokonce říci, že ne všechno chování je motivováno. Existuje mnoho jiných determinant chování, než jsou motivy.“

„Hypotéza o aktivaci“ předpokládá, že chování je vyvoláno jednou nebo větším počtem neuspokojených potřeb.

3. „Hypotéza o systému potřeb“ tvrdí, že neuspokojené potřeby jsou determinovány vnějšími a vnitřními podněty, jakož i jejich vzájemným působením s jinými neuspokojenými potřebami.
4. „Hypotéza o uspokojení“ stanoví, že gratifikace potřeby vede k přestavbě kognitivních procesů (vnímání, pozornosti, myšlení, hodnocení atd.).
5. „Hypotéza o původu“ předpokládá, že systém „základních potřeb“ (včetně potřeb sebenaplnění) je nenaucený. Je dán vrozeně a utváří se zráním.

Maslow říká: „Samy lidské pudy (urges) či základní potřeby mohou být dány vrozeně, přinejmenším do jisté určité míry. Trvalejší chování, schopnosti, kognitivní nebo afektivní potřeby nemusí být vrozené, nýbrž mohou být (podle naší hypotézy) naučené, kanalizované či expresivní. ... Na hereditární složku základních potřeb můžeme pohlížet jako na jednoduchý nedostatek, ... můžeme v ní vidět slepé, nesměřované požadavky, podobné impulsům freudovského Id.“ I. 3. 4. Maslowův přínos dnešku Abraham Maslow se trefil do doby. Jeho teorie byla plna poválečného optimismu: zajistíme-li mír a blahobyt, vytvoříme moudré a o dokonalost usilující lidstvo. (Nemusel se zabývat například dnes již známou skutečností, že chudoba v rozvinutých zemích plodí předčasná úmrtí, nemocnost a celkově malé životní šance, kdežto srovnatelná chudoba v rozvojových zemích nikoli.)

Maslowova teorie se dodnes pro svou přehlednost používá především ve zdravotnických oborech, kde jako by svou hierarchičností odpovídala každodenní zkušenosti: pacient trpící bolestí se o program divadel zajímat nebude. (Podle Maslowovy teorie se dnes například vyučuje ošetřovatelství. Při rozhovoru se však vyučující podívovaly, proč by náboženství podle Maslowa mělo být až někde na vrcholu pyramidy, když jejich zkušenosti mluví o víře jako všední pomocnici právě například při bolesti nebo při otřesené sebeúctě v důsledku hospitalizace.)

Dalším přínosem Maslowovy teorie, který se čas od času vynoří, je představa seberealizovaného člověka. Víme sice, že je metodologicky pochybená, že Maslow prostě zkoumal zdravé lidi ze svého okolí, které obdivoval, a když se mu někdo nezdál, ze seznamu ho třeba dodatečně vyloučil. (Nazýval své vyvolené seberealizovanými. Přesnější by bylo, kdyby řekl: předkládám vám seznam lidí, kteří se mi líbili.) Coan (1985) uvádí, že při letmém pohledu vidíme dvě podmínky pro začlenění do seznamu: vysoká inteligence a tvořivost. „Ať již byla Maslowova výchozí kritéria vymezena jakkoli špatně, představují nepochybně souhlasné hodnoty alespoň jedné části naší společnosti. Musím se přiznat, že i já obdivuji většinu osob v Maslowově seznamu.“ (Coan, 1985)

Maslowův seznam vlastností seberealizujících se lidí (podle Coan, 1985):

- Účinnější vnímání reality a lepší, příjemnější vztahy k ní
- Přijetí sebe, jiných a přírody
- Zaměření na problém (investice do problému, úlohy či poslání mimo sebe)
- Spontaneita, prostota, přirozenost
- Schopnost odstupu, „stažení se“ a potřeba soukromí
- Autonomie, nezávislost na kultuře a okolí
- Stále čerstvé hodnocení
- Vrcholné nebo mystické zážitky
- Pocit společenství
- Hluboké a plně interpersonální vztahy spíše jen s několika málo lidmi
- Demokratická struktura charakteru
- Vyhraňené (avšak ne nutně obvyklé) morální standardy
- Filozofický, nehostilní smysl pro humor
- Tvořivost, avšak nikoli ta, která je dána nějakým určitým nadáním
- Schopnost přesáhnout vlastní kulturu

I.4. NOVĚJŠÍ TEORIE MOTIVACE

I 4.1. Glasserova teorie duševně-duchovních potřeb

William Glasser, M.D., zastánce realitní terapie, stanovil v rámci svoji „teorie zvládnání“ („Control Theory“, kterou rozpracovává např. Boffey, 1993) v roce 1984 nové utřídění potřeb. V mnohém připomíná Maslowovo, ale je nehierarchické. Třicet let vývoje společnosti je na této teorii znát. Opouští tělesné potřeby a věnuje se pouze psychologickým, jejichž pojetí však rozšiřuje. Nazývá je „duševními-duchovními“. Podotýká, že stejně jako potřebujeme naplňovat tělesné potřeby spánku, příjmu tekutin a potravy, abychom přežili a zůstali zdraví, musíme naplňovat i potřeby psychologické-spirituální, které k přežití a zdraví potřebujeme rovněž. Způsob, jakým je budeme naplňovat, se kultura od kultury a člověk od člověka liší. Ale naplňovat je musíme.

Psychologické potřeby rozděluje do čtyř skupin. Člověk potřebuje

- patřit k někomu či něčemu a milovat a být milován (Láska a patření)
- mít vliv a moc (Moc a vliv)
- hrát si a tvořit i jen pro potěšení (Zábava a potěšení)
- být svobodný (mít možnost volby) a soběstačný (Svoboda a autonomie).

Způsoby, jakými na potřeby odpovídáme, mohou být jak zdravé, tak škodlivé. Zdravě naplňovat potřeby lásky a patření znamená například žít v rodině, mít přátele, chovat zvířata, patřit do nějaké organizace, zažívat sjednocení s Bohem. Škodit nám mohou (v rámci stejné potřeby) drogy a alkohol, vztahy, založené na zneužívání, a sexuální kontakty bez důvěrnosti.

1.4.2. Cloningerova teorie temperamentu a charakteru

Přístup Roberta C. Cloninger a jeho spolupracovníků (Cloninger, Svrakic, Przybeck, 1993) se v současnosti těší velkému zájmu. Opouští představu jednoho univerzálního člověka a začíná rozlišovat.

Cloninger vychází z představy dvojího typu paměti: perceptuální (oblast mozkového kmene) a konceptuální (kůra mozková). Perceptuální paměti odpovídá danost temperamentu, s kterou přicházíme na svět, konceptuální paměť si přisvojujeme při výchovném působení spolu s charakterem. Cloninger začínal teorií temperamentu. Jednotlivé typy přiřazoval jednotlivým neuropřenašečům. Stanovil tak čtyři vrozené temperamentové dimenze:

- inhibiční (brzdící) rozměr: organismus se vyhýbá poškození, tento rys je pro všechny živočichy základní (z hlediska Maslowovy teorie bude jedinec s tímto temperamentovým rysem potřebovat víc bezpečí než jiní jedinci)
- aktivační rozměr („novelty-seeking“): organismus vyhledává nové (ve fylogenezi se tento systém objevuje vzápětí po inhibičním)
- dependentní (závislostní) rozměr: jedinec je závislý na odměně, souhlasu
- perzistentní (vytrvalostní) rozměr: jedinec vytrvá u činnosti navzdory frustraci a únavě.

Později se Cloninger se spolupracovníky zamyslel nad otázkou, jak odliší člověka s osobností výraznou od člověka s poruchou osobnosti, a stanovil tři dimenze charakteru, osvojované výchovou:

- rozměr sebeřízení označuje vztah k sobě: souvisí se „silou vůle“ a jde o soulad jedince s vlastními cíli a hodnotami
- rozměr spolupráce označuje vztah k lidem: souvisí s empatií
- rozměr sebepřesahu označuje vztah ke světu: souvisí se spiritualitou.

Vidíme, že i Cloninger se spolupracovníky (podobně jako Maslow) považuje za důležitý vztah člověka k sobě, k druhým lidem a k vesmírnému světu. Avšak tyto vztahy jednak více „šije“ na temperamentovou míru každého jednotlivce a jednak nenahrazuje jeden druhým. Člověk při cestě za sebepřesahem neopouští sebeřízení jako cosi „nižšího“.

1.4.3. Evolučně-psychologický pohled na naše potřeby

Evoluční psychologie potvrdila rozdíly mezi muži a ženami s ohledem na jejich odlišnou roli při prosazení genu: muž musí zajistit ženinu věrnost, žena potřebuje zajistit mužovu angažovanost.

Odlišné potřeby mužů a žen jsou nahlíženy z tohoto jednoduše vysvětlujícího zorného úhlu. Spojuje je spolupráce při touze mít děti a zajistit je. Jinak se v zásadě velmi liší. (Evoluční psychologie zkoumá podmínky, za kterých se geneticky ustálil druh homo sapiens sapiens. To znamená, že zkoumá stav před deseti až čtyřiceti tisíci lety. Seberealizace, která nepřivede na svět potomstvo, je z hlediska evoluční psychologie poněkud

naivní výchylkou na neměnné cestě genetického prosazení se. Západní civilizace platí za seberealizaci svou daň: vymírají.) (Blíže viz např. Madlafousek, 2000)

1.4.4. Kritika Maslowova přístupu z pohledu novějších teorií

Maslowova teorie vznikala před padesáti lety, na samém počátku obrovské cesty k demokratizaci a partnerství, daleko před postmoderním přístupem k mísení kultur. Dnes téměř nemá smysl říkat, že něco je v psychologických potřebách „vyšší“ a něco „nižší“. Pokud by něco bylo výš, aby ukazovalo směr cesty, potom by to bylo úsilí o celistvost a harmonii jednotlivých složek psychiky.

Dnes nehodnotíme, opouštíme představu „jednoho obecného bílého člověka“, důsledně ho dělíme na muže a ženu a jeho potřebám rozumíme v jedinečných souvislostech jeho kultury, temperamentu, charakteru a životní cesty, případně v souvislostech vyvažujících se tendencí.

1.5. PŘEDPOKLÁDANÉ POTŘEBY MUŽŮ A ŽEN

Maslowova hierarchie potřeb vychází z představy „jednoho člověka“. Všichni jsme stejní, nejenže máme stejné potřeby, ale máme je i stejně seřazené. Jen se někteří z nás zmítají v nedostatku, a druzí v růstu. Cloninger se spolupracovníky do této představy vnáší důraz na odlišnosti temperamentu. Pokud moje temperamentová výbava bude „vyhýbání se poškození“ („harm-avoidance“), potřeba bezpečí se najednou může stát podmínkou, bez které nelze (například naplňovat další potřeby), což ale naprosto nebude platit pro člověka, který především „hledá nové“. Podobně do představy „jednoho člověka“ vstupuje evoluční psychologie. Člověk je minimálně dvojitý: muž a žena. Evoluční psychologie se zmocnili novináři, takže je někdy těžké rozlišit, co je evoluční psychologie a co její pokleslá podoba. Muži jsou z Marsu a ženy z Venuše, ženy potřebují přitáhnout muže k hnízdu a muži potřebují zajistit ženy coby vlastnictví.

(Totéž bychom mohli popsat známou Kratochvílovou typologií potřeb mužů a žen: ženy například potřebují „popo“ = posedět a popovídat, kdežto muži „seza“ = sex, kdykoli se mu zachce.)

Letos (2000) na jaře jsem přednášela slovenským feministkám. Zvolila jsem příměr z evoluční psychologie. Cítily se dotčeny, je přece více teorií, a tahle ubližuje ženám, mohla jsem si zvolit jinou. S vědomím, že celá naše kultura ubližuje ženám (a celosvětově ženám), můžeme mluvit o „klasických“ (= plně kulturně podmíněných) rolích obou pohlaví, o „klasických“ potřebách. Jak by vypadaly „klasické potřeby“ (například podle evoluční psychologie)? Ženy by více zdůrazňovaly potřebu mít děti, muži více potřebu mít sex. Ženy by byly více závislé, muži více nezávislí. (K potřebě vzdělání – pokud vím – se evoluční psychologie nevyjadřuje. Vyjadřují se k ní sociologové: potřeba vzdělání souvisí s ženiným osvobozením se. Jakmile se jednou probudí, už je těžké ji uspat. Maslowovými slovy bychom řekli, že v potřebě sebenaplnění jsme skutečně všichni stejní.)

II. ČÁST VÝZKUMNÁ

II.1. CHARAKTERISTIKA VZORKU A SBĚRU DAT

II.2. POUŽITÁ METODIKA SBĚRU A ZPRACOVÁNÍ DAT

II. 2. 1. Dotazník

Historie dotazníku, který jsme používali v našem výzkumu, se odvíjí od Maslowovy práce z roku 1962 (*Toward a psychology of being*). Maslowovo schéma potřeb spolu s dotazníkem rozšířili Lefton a kol. (1977). Původní dotazník má 80 položek, kterými mapuje sedm hierarchizovaných oblastí potřeb (jejich popisu jsme se více věnovali u Maslowovy teorie):

- F - fyziologické potřeby
- M - materiální potřeby
- SA - potřeby bezpečí
- BE - sociální potřeby
- ES - potřeby ocenění
- IN - potřeby nezávislosti
- AC - potřeby sebenaplnění (sebeaktualizace)

Pro potřeby výzkumu vznikl poměrovým krácením počtu položek v jednotlivých oblastech potřeb dotazník 40položkový. Byl nazván „Dotazník PO“ a uváděla ho instrukce: *Představte si, jak by měl vypadat Váš život, aby byl dobrý. Potom si přečtete každý výrok a rozhodněte se, do jaké míry s ním souhlasíte či nesouhlasíte. U každé položky zakroužkujte:*

- 5 - *pokud naprosto souhlasíte*
- 4 - *pokud většinou souhlasíte*
- 3 - *pokud souhlasíte průměrně*
- 2 - *pokud většinou nesouhlasíte*
- 1 - *pokud naprosto nesouhlasíte*

Dotazované osoby zaškrtovaly tedy možnosti od hodnoty „5“ („naprosto souhlasím“) do hodnoty „1“ („naprosto nesouhlasím“). U některých položek byl však směr souhlasu a nesouhlasu významově obrácený proti zbývajícím položkám, které mapovaly stejnou oblast potřeb. Proto jsme při statistickém zpracování musely výsledky některých položek obrátit. (Týká se položek 1, 2, 24, 31, 36.)

Jednotlivé položky dotazníku uvádíme v plném znění v kapitole „Výsledky“. Kritikou dotazníku se zabýváme v kapitole „Diskuse“.

II.2.2. Statistické metody vyhodnocení

II.3. VÝSLEDKY

Všechny výsledky jsou uváděny na 5% hladině významnosti.

II.3.1. Zpracování dotazníku podle jednotlivých položek

F položky (potřeby fyziologické):

5. *K životní spokojenosti nutně patří zdravý sexuální život bez i hlubších citových vztahů.*
11. *Člověk by měl v jakékoliv své činnosti myslet na své zdraví.*

V celém dotazníku nebylo „silnější“ položky než č. 5 – sexualita ve vztahu k životní spokojenosti. Nejenže spolehlivě rozlišila muže od žen (muži více souhlasili), ale i mladší muže od starších mužů (mladší muži více souhlasili), a ještě stačila převážit výsledek celé kategorie na svou stranu. (Fyziologické potřeby byly syceny pouhými dvěma položkami. Položka 11 – myslet na svoje zdraví – dopadla obráceně: ženy významně častěji než muži souhlasili, že je třeba myslet na svoje zdraví.)

Díky položce 5 se muži jeví jako více zaměřeni na fyziologické potřeby než ženy. V celkové kategorii F dosáhli vyšších výsledků.

M položky (potřeby materiální):

1. *Člověk by si neměl ve svém životě nic odříkat.*
9. *Lidé by neměli vkládat extrémní důležitost do materiálních potřeb.*
14. *Život se stává prázdným, je-li redukován na honbu za materiálními věcmi.*
22. *Lidem by měl být cizí jakýkoliv způsob požitkářského života.*
24. *Základní potřebou se dnes stává, aby člověk měl vše, po čem touží.*
36. *Dychtivost člověka po tom, co je na trhu nejmódnější a nejatraktivnější, nemá meze.*

V oblasti materiálních potřeb byly nejčastěji zastoupeny „obousměrné“ položky. Pokud jsme chtěly vytvořit jednu představu materiálního nebo nemateriálního člověka, musely jsme jejich důraz vzájemně sladit. Výsledky v položkách 1, 24, 36 jsme proto obrátily ve smyslu „nemateriálního“ člověka.

V položkách 1, 9, 14 se jeví muži jako více „materiální“ než ženy. V položkách 1, 9, 14, 24 a 36 se jeví mladší muži jako více „materiální“ než starší muži.

Položka 22 nediferencovala.

Celkově v oblasti materiálních potřeb statisticky významně převažují muži nad ženami a mladší muži nad staršími muži.

SA položky (potřeby bezpečí):

25. *Všichni lidé chtějí žít v klidu a jistotě.*
27. *Bez důvěry k lidem by se život stal nesnesitelným a nejistým.*

35. *Soukromí poskytuje člověku určitou míru klidu a bezpečí.*
40. *Člověka zneklidňují tlachavé rozhovory o ničem.*

V položkách 25, 27, 35 a 40 skórují ženy statisticky významně výše než muži. K tomu v položkách 35 a 40 skórují starší muži významně výše než mladší muži.

Celkovou potřebu bezpečí mají vyšší ženy než muži a starší muži než mladší muži.

BE položky (potřeby sociální):

2. *V jakékoliv situaci by člověk měl myslet především sám na sebe.*
4. *Spokojený život není myslitelný bez důvěryhodného partnera.*
13. *Nikdo by neměl být zcela necitlivý k potřebám druhých.*
15. *Jakákoliv domýšlivost narušuje interpersonální vztahy a snižuje osobnost člověka.*
17. *Mezi základní potřeby patří manželství s pochopením pro individualitu partnera.*
18. *Potřebou člověka se stává mít děti a starat se o ně.*
21. *Člověk by měl přistupovat k jiným bez předsudků a být tolerantní k jiným názorům.*
23. *K udržení kladných sociálních vztahů je potřeba být umírněný v chování a v řeči.*
26. *Mnozí spojují s rodinným životem naivní představy.*
28. *Základní povinností člověka je poskytnout pomoc podle svých možností jiným.*

V oblasti potřeb sociálních (lépe řečeno vztahových) jsme musely obrátit výsledky položek „2“ a „26“.

V položkách 2, 4, 13, 15, 17, 18, 21 a 28 skórují ženy významně výše než muži. V položkách 4, 13, 15, 17, 21 a 26 skórují starší muži významně výše než mladší muži.

Položka 23 nediferencovala.

Celkově oblast potřeb sociálních (vztahových) statisticky významně odlišila muže od žen (ženy mají vztahové potřeby vyšší) a mladší muže od starších mužů (starší muži mají vztahové potřeby vyšší).

ES položky (potřeby ocenění):

6. *K zachování zdravého sebevědomí je nezbytné dosahovat aspoň v některých oblastech činnosti nadprůměrných výsledků.*
7. *Člověk by měl usilovat o to, aby ve své profesi vynikl.*
10. *Každý by měl usilovat o postavení spojené se společenskou prestiží.*
12. *Není nic neobvyklého, že každý chce být ve svém prostředí známý a populární.*

Položka 6 nediferencovala.

V položce 7 skórovali starší muži významně výše než muži mladší (starší muži se významně častěji domnívají, že člověk má vyniknout v profesi).

S položkou 10 významně častěji souhlasili muži než ženy.

Položka 12 odlišila všechny skupiny. Významně častěji s ní souhlasili muži než ženy, mladší muži než starší muži a mladší ženy než starší ženy. Tato položka jako by více odlišovala mládí od stáří než muže od žen.

Celková oblast potřeb uznání specificky odlišuje pouze mladší ženy od starších žen (mladší v ní skórují výše).

IN položky (potřeby nezávislosti):

3. *Pro člověka by mělo být nejdůležitější uhájit si své soukromí.*
20. *Není nic hodnotnějšího než osobní nezávislost.*
29. *Jsou případy, kdy se člověk musí zaměřit na potvrzení své nezávislosti.*
33. *Lidé mívají občas potřebu uniknout z denního shonu a být nějakou dobu sami.*
38. *Každý by měl mít potřebu své nezávislosti, založenou na znalosti vlastních sil a schopností.*

S tvrzením položky 3 souhlasí častěji muži než ženy.

S tvrzením položky 20 častěji souhlasí mladší muži než starší muži.

Položka 29 nediferencovala.

Položka 33 oddělila jak muže od žen (celek žen s ní souhlasil častěji než celek mužů), tak mladší muže od starších mužů (starší muži s ní souhlasili častěji než mladší) a mladší ženy od starších žen (mladší s ní souhlasily častěji než starší).

Položka 38 dopadla opačně než položka 3: Souhlasily s ní častěji ženy než muži. (Jako by bylo soukromí vnímáno jinak než nezávislost.)

Celkově v potřebě nezávislosti skórují výše ženy než muži (díky položkám 33 a 38), starší muži více než mladší muži (díky položce 33) a mladší ženy výše než starší ženy (rovněž díky položce 33).

Položka 33 (potřeba uniknout z denního shonu do občasné samoty) je „silná“. U srovnání starších a mladších mužů přebíjí vliv položky 20 ve prospěch větší nezávislosti starších mužů. Ale jde v podstatě jen o potřebu uniknout z denního shonu. U koho je tedy výrazná? U žen více než u mužů, u starších mužů více než u mladších mužů a u mladších žen více než u starších žen.

AC položky (potřeby sebenaplnění):

8. *Člověk by se neměl nechat odradit od svých cílů ani vážnými překážkami a neměl by rezignovat.*
16. *Každý člověk by se měl snažit, aby měl svůj život plně pod vlastní kontrolou.*
19. *Lidé by se měli řídit a zároveň dodržovat morální zásady.*
30. *Lidé by měli preferovat, pokud je to možné, práci, která přináší uspokojení, i když je hůře placená.*
31. *Je pošetilé preferovat méně výnosné zaměstnání, i když je zajímavé, před lépe placeným, ale nudným.*
32. *Hlavním cílem člověka by mělo být zdokonalení vlastního já.*
34. *Hlavní náplní života jsou hluboké citové prožitky.*
37. *Ke smyslu života náleží rozsáhlé znalosti a jejich plnění.*
39. *Každý by měl mít potřebu zaangażované aktivity a vždy konat něco dobrého.*

Pro oblast potřeb uznání jsme musely obrátit výsledek položky 31.

V položce 8 se odlišili muži od žen (ženy častěji souhlasily, že se člověk nemá nechat od cílů odradit) a mladší ženy od starších žen (mladší více souhlasily, že se člověk nemá nechat od cílů odradit).

S položkou 16 (mít život pod kontrolou) častěji souhlasily ženy než muži.

Položka 19 se ptá na něco obdobného, avšak zdůrazňuje morální zásady. Častěji s ní souhlasí ženy než muži a starší muži než mladší muži.

Položky 30 a 31 zjišťují totéž (na práci je důležitější její přínos pro člověka než výdělek) a dopadají podobně: častěji s nimi souhlasí ženy než muži a mladší ženy než starší ženy.

Položka 32 (zdokonalení vlastního já) a položka 34 (citové prožitky) rovněž odlišují podobným způsobem muže od žen (častěji s nimi souhlasí ženy) a mladší ženy od starších žen (častěji s nimi souhlasí mladší ženy). S položkou 34 navíc častěji souhlasí mladší muži než starší muži. (Důraz na citové prožitky opět jako by odděloval spíše mladé od starých než muže od žen.)

Jinak dopadá položka 37 (smysl života ve znalostech), s kterou častěji souhlasí muži než ženy.

Položka 39 (angažovat se a konat dobro) opět opisuje vzorec, na který jsme si u potřeb sebenaplnění zvykli: častěji s ní souhlasí ženy než muži a častěji s ní souhlasí mladší ženy než starší ženy.

Celkovou hodnotu potřeb sebenaplnění najdeme zvýšenou u žen proti mužům (položky 8, 19, 30, 31, 32, 34, 39), u starších mužů proti mladším mužům (položka 19) a u mladších žen proti starším ženám (položky 30, 31, 32, 34, 39).

Shrnutí:

Zajímavými položkami jsou číslo 5 (která zdůrazňuje sexuální život a spolehlivě rozdělila obě pohlaví – pro muže je důležitější), čísla 12 (touha po oblíbenosti) a 34 (citové prožitky jako náplň života), které jako by odlišovaly mladé od starých (mladí jim dávali větší důležitost), a číslo 33 (potřeba uniknout ze shonu), která oddělila všechny od všech: více potřebují uniknout od shonu ženy než muži, starší muži než mladší muži a mladší ženy než starší ženy.

II.3.2. Celkové výsledky v jednotlivých oblastech potřeb

V uvedeném souboru jsme nijak překvapivě zjistili, že se muži liší od žen a že „staří“ se liší od „mladých“.

Fyziologické potřeby: více zdůrazňují muži (díky síle „sexuální“ položky č. 5). (Ženy více než sexualitu zdůrazňují zdraví.)

Materiální potřeby: hodnoty konzumní společnosti více zdůrazňují muži než ženy a více mladší muži než starší muži.

Potřeby bezpečí: více zdůrazňují ženy než muži a více starší muži než mladší muži.

Sociální (vztahové) potřeby: více zdůrazňují ženy než muži. Z toho starší muži více než mladší muži a mladší ženy více než starší ženy.

Potřeby ocenění: odlišily pouze mladší ženy (které je zdůrazňují více) od starších žen.

Potřeby nezávislosti: opět více zdůrazňují ženy než muži. Z toho starší muži více než mladší muži a mladší ženy více než starší ženy.

Potřeby sebe naplnění (sebeuplatnění): podobně zdůrazňují více ženy než muži. Z toho starší muži více než mladší muži a mladší ženy více než starší ženy.

Shrnutí:

Mohly bychom shrnout, že oblasti potřeb vztahových (BE), nezávislosti (IN) a sebe naplnění (AC) zdůrazňují významně více ženy než muži. Z toho starší muži významně častěji než mladší muži a mladší ženy významně častěji než starší ženy. Celkovou oblast potřeb bezpečí (SA) zdůrazňují opět více ženy než muži (avšak tentokrát ženy bez rozdílu mezi mladšími a staršími). Starší muži ji zdůrazňují častěji než mladší muži.

Celkovou oblast potřeb materiálních (M) zdůrazňují více muži než ženy a více mladší muži než starší muži.

Celkovou oblast potřeb fyziologických zdůrazňují více muži než ženy (díky položce 5, která mluví o důležitosti sexuálního života).

Celkovou oblast potřeb ocenění zdůrazňují více mladší ženy než starší ženy.

II.3.3. Jednoznačné a nerozlišující položky

Jednoznačné:

Pro zajímavost jsme vybraly položky, na které dotazovaní nejčastěji (to znamená častěji než ve 200 případech) odpovídali jednoznačně (to znamená zatržením hodnoty „5“ - naprosto souhlasím, případně „1“ - naprosto nesouhlasím).

- „Naprosto souhlasím“ („5“) odpověděli muži i ženy častěji než 200× v položkách
- 4 = „Spokojený život není myslitelný bez důvěryhodného partnera.“ (M 302×, Ž 262×) BE
 - 11 = „Člověk by měl v jakékoliv své činnosti myslet na své zdraví.“ (M 281×, Ž 204×) F
 - 13 = „Nikdo by neměl být zcela necitlivý k potřebám druhých.“ (M 229×, Ž 313×) BE
 - 14 = „Život se stává prázdným, je-li redukován na honbu za materiálními věcmi.“ (M 230×, Ž 298×) -M
 - 17 = „Mezi základní potřeby patří manželství s pochopením pro individualitu partnera.“ (M 276×, Ž 236×) BE
 - 18 = „Potřebou člověka se stává mít děti a starat se o ně.“ (M 230×, Ž 208×) BE
 - 21 = „Člověk by měl přistupovat k jiným bez předsudků a být tolerantní k jiným názorům.“ (M 239×, Ž 277×) BE
 - 27 = „Bez důvěry k lidem by se život stal nesnesitelným a nejistým.“ (M 215×, Ž 223×) SA
 - 28 = „Základní povinností člověka je poskytnout pomoc podle svých možností jiným.“ (M 245×, Ž 241×) BE

- 33 = „Lidé mívají občas potřebu uniknout z denního shonu a být nějakou dobu sami.“ (M 272×, Ž 269×) IN
- 35 = „Soukromí poskytuje člověku určitou míru klidu a bezpečí.“ (M 259×, Ž 242×) SA

„Naprosto souhlasím“ („5“) odpověděli více než 200× pouze muži v položkách

- 7 = „Člověk by měl usilovat o to, aby ve své profesi vynikl.“ (202×) ES
- 8 = „Člověk by se neměl nechat odradit od svých cílů ani vážnými překážkami a neměl by rezignovat.“ (240×) AC
- 16 = „Každý člověk by se měl snažit, aby měl svůj život plně pod vlastní kontrolou.“ (259×) AC
- 25 = „Všichni lidé chtějí žít v klidu a jistotě.“ (233×) SA

„Naprosto souhlasím“ („5“) odpověděly více než 200× pouze ženy v položce

- 19 = „Lidé by se měli řídit a zároveň dodržovat morální zásady.“ (227×) AC

Z uvedeného vyplývá, že muži nejčastěji naprosto souhlasili s položkou 4 (důležitost partnera = 302×) a ženy nejčastěji naprosto souhlasily s položkou 13 (citlivost k druhým = 313×).

Odpověď „1“ (Naprosto nesouhlasím) se vyskytovala méně často. Proto uvádíme četnosti již nad 100 odpovědí. Muži a ženy se v odmítnutí neshodli.

„Naprosto nesouhlasím“ („1“) odpověděly více než 100× pouze ženy v položce

- 5 = „K životní spokojenosti nutně patří zdravý sexuální život bez i hlubších citových vztahů.“ (152×) F

Nerozlišující:

Vybraly jsme rovněž položky, ve kterých všechny zkoumané podskupiny odpověděly zhruba stejně často, tedy ty, které neodlišily jednotlivé podskupiny ani na „mírně“ zvolené 5% hladině významnosti.

Nediferencovaly položky:

- 6 = „K zachování zdravého sebevědomí je nezbytné dosahovat aspoň v některých oblastech činnosti nadprůměrných výsledků.“ ES
- 22 = „Lidem by měl být cizí jakýkoliv způsob požitkářského života.“ M
- 23 = „K udržení kladných sociálních vztahů je potřeba být umírněný v chování a v řeči.“ BE
- 29 = „Jsou případy, kdy se člověk musí zaměřit na potvrzení své nezávislosti.“ IN

Nevíme, zda uvedené výroky patří do kategorie „svatých pravd“ nebo jak se stalo, že na ně všichni odpovídali zhruba stejně.

II.4. DISKUSE

II.4.1. Obtížnost měření potřeb a kvalita dotazníku

S měřením potřeb vždy souvisí otázka jejich oživení (aktualizace). Považuje daný člověk něco za potřebné proto, že se mu toho zrovna teď nedostává, nebo proto, že důležitost

dané potřeby natolik vypovídá o jeho hodnotovém žebříčku, že ji nemůže opominout bez ohledu na to, zda je nebo není daná potřeba zrovna teď naplněná?

Měření potřeb může být významně zkresleno i způsobem měření. Použili jsme dotazník (jeden z mnoha v dané baterii), který se spíše než na potřeby ptá na postoje k jednotlivým potřebám. Dá se skutečně předpokládat, že jsme měřili postoje, nikoli potřeby (a už vůbec ne způsoby jejich naplňování).

Z rozhovorů víme, že se dozvíme to, na co se zeptáme. Použitý dotazník se ptá různě: někdy způsobem krajním („Každý“, „Nikdo“), jindy prostorným („Není nic neobvyklého, že ...“), někdy ve směru sociální žádoucnosti („Potřebou člověka se stává mít děti a starat se o ně“), jindy ve směru nežádoucnosti („V jakékoliv situaci by člověk měl myslet především sám na sebe“), někdy osobním způsobem „nic proti ničemu“ („Soukromí poskytuje člověku určitou míru klidu a bezpečí“), jindy způsobem, jako by měřil předsudky či stereotypy („Dychtivost člověka po tom, co je na trhu nejmódnější a nejatraktivnější, nemá meze“).

K problematičnosti dotazníku přistupuje kostrbatost překladu. Nevím, zda v češtině běžně „plníme znalosti“ (položka 37 - „Ke smyslu života náleží rozsáhlé znalosti a jejich plnění“ - pravděpodobně mělo být „plné využití“) nebo zda chceme být ve svém okolí „populární“ (položka 12 - mělo být pravděpodobně „oblíbený“).

II.4.2. Vzorek a jeho četnosti

Kategorie potřeb vztahových, nezávislosti a sebeaktualizace zdůrazňují více ženy než muži, více mladší ženy než starší ženy a více starší muži než mladší muži. Podobné závislosti asi nemluví o potřebách a vnímání jejich důležitosti, nýbrž o povaze vzorku: „mladší“ věková kategorie byla na obou stranách (muži i ženy) zastoupena asi čtyřnásobně více než „starší“ věkové kategorie. Výsledný dojem je, že se starší muži chovají jako mladé ženy a mladí muži jako staré ženy.

Vzorek sám o sobě je velký a statistická významnost byla počítána na 5% hladině. Významné je pak téměř všechno. Položek, které nediferencovaly, je pár: 6, 22, 23 a 29.

II.4.3. Vzorek a jeho zdroje

Vzorek je velký a jeho případná zkreslení by se měla vytrýdit. Přesto jeho hlavní zdroje (u skupiny mladých mužů vojáci ZVS, u skupiny mladých žen studentky VOŠ Caritas) mohly výsledky poněkud pokřivit: vojáci běžně umocňují „macho“ postoje, zatímco u studentek křesťanské školy se dají očekávat zkreslení na přesně opačnou stranu.

II.5. ZÁVĚR

Rozsáhlý vzorek mužů a žen (velká skupina mladých, menší skupina starých) vyplnil v rámci dotazníkové baterie dotazník, který vychází z Maslowovy hierarchické teorie potřeb.

Skupina mužů a žen se na 5% hladině významnosti lišila v oblastech

- fyziologických potřeb (tyto potřeby více zdůrazňovali muži)
- materiálních potřeb (tyto potřeby také více zdůrazňovali muži)
- potřeb bezpečí (ty více zdůrazňovaly ženy)
- vztahových potřeb (větší důraz na ně kladly ženy)
- potřeb nezávislosti (více je zdůrazňovaly ženy)
- potřeb sebenaplnění (více je zdůrazňovaly ženy)

Skupina mladších mužů se od skupiny starších mužů odlišovala na 5% hladině významnosti v oblastech

- potřeb materiálních (více je zdůrazňovali mladší muži)
- potřeb bezpečí (více je zdůrazňovali starší muži)
- vztahových potřeb (více je zdůrazňovali starší muži)
- potřeb nezávislosti (více je zdůrazňovali starší muži)
- potřeb sebenaplnění (více je zdůrazňovali starší muži)

Skupina mladších žen se od skupiny starších žen odlišovala na 5% hladině významnosti v oblastech

- vztahových potřeb (více je zdůrazňovaly mladší ženy)
- potřeb ocenění (více je zdůrazňovaly mladší ženy)
- potřeb nezávislosti (více je zdůrazňovaly mladší ženy)
- potřeb sebenaplnění (více je zdůrazňovaly mladší ženy)

Otázkou je, kde k výsledkům přispívá nerovnoměrnost četností (mladých je čtyřnásobně více než starých) a zdrojů vzorku (často vojáci základní služby).

Muže od žen významně oddělila položka 5 („K životní spokojenosti nutně patří zdravý sexuální život bez i hlubších citových vztahů.“), s kterou významně častěji souhlasili muži než ženy.

Mladé od starých oddělily položky 12 („Není nic neobvyklého, že každý chce být ve svém prostředí známý a populární.“) a 34 („Hlavní náplní života jsou hluboké citové prožitky.“), s kterými významně častěji souhlasily mladší věkové skupiny než starší.

Zajímavá je rovněž položka 33 („Lidé mívají občas potřebu uniknout z denního shonu a být nějakou dobu sami.“), která rozděluje všechny: ženy s touto potřebou souhlasí častěji než muži, starší muži častěji než mladší muži a mladší ženy častěji než starší ženy.

Kromě již uvedených zkreslení, která vyplývají z výběru dotazovaných, můžeme uvažovat, co vlastně zjišťujeme, když se dotazníkem ptáme na potřeby. Možná jde spíše o průzkum postojů než potřeb. Diskusi je podrobena i kvalita dotazníku.

Přes všechny výhrady jsme zjistili rozdíly, které pravděpodobně mluví o posunu ženské role v mladší věkové kategorii (větší důraz na nezávislost a sebenaplnění). Otázkou je, jak budou tytéž ženy vypovídat, až zestárnou.

SOUHRN

Práce B. Baštecké a E. Reiterové „Současné potřeby a Abraham Maslow“ se dělí na část teoretickou a část výzkumnou. V části teoretické se zabýváme motivací (jejím vymezením a historickými proudy), dále pojmy, které zapracoval A. Maslow do své hierarchické teorie potřeb, a samotnou teorii. Porovnáváme ji s modernějšími přístupy k potřebám, které nehierarchizují a více vycházejí z temperamentových a evolučních daností jednotlivých mužů a žen (opouštějí představu „jednoho obecného člověka“). Na základě uvedených teorií vytváříme „předpokládané potřeby mužů a žen“, které pak porovnáváme s výsledky dotazníkového šetření.

V části výzkumné se zabýváme použitým dotazníkem, kterým jsme mapovali Maslowovu představu o potřebách na rozsáhlém vzorku „mladých“ a „starých“ žen a mužů. Výsledky dotazníkového šetření uvádíme jak podle jednotlivých položek, tak v celkových oblastech jednotlivých potřeb (fyziologických, materiálních, v oblastech potřeb bezpečí a potřeb vztahových, potřeb ocenění, potřeb nezávislosti a potřeb sebenaplnění). Výsledky (muži zdůrazňují potřeby materiální a fyziologické, ženy – zvláště mladší – potřeby nezávislosti a sebenaplnění) podrobuje diskusi. Zmiňujeme se v ní jak o problematice měření potřeb a kvalitě dotazníku, tak o případných zkresleních daných výběrem dotazovaných osob.

Literatura

- BOFFEY, Barnes, D. (1993): *Reinventing Yourself*. Chapel Hill, New View Publications
- CLONINGER, C. Robert, SVRAKIC, Dragan M., PRZYBECK, Thomas R. (1993): A Psychobiological Model of Temperament and Character. *Arch Gen Psychiatry* 50: 975–990
- COAN, Richard W. (1985): Duševní zdraví a problém optimální osobnosti. Bratislava, PMP a VÚDPaP. Metodický materiál 11 (z angl. originálu vydaného v r. 1977 přeložili Ján Gabura a Jan Kožnar)
- EDWARDS, David C. (1999): *Motivation And Emotion. Evolutionary, Physiological, Cognitive, and Social Influences*. London, SAGE Publications, *Advanced Psychology Texts*
- KRATOCHVÍL, Stanislav (1998): *Základy psychoterapie*. Praha, Portál
- HANZLÍČEK, Lubomír (1977–1984): *Psychiatrická encyklopedie*. Praha, Zprávy VÚPs, číslo 28
- HOMOLA, Miloslav (1972): *Motivace lidského chování*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství
- LAZARUS, Richard S., COYNE, James C., FOLKMAN, Susan (1982): *Cognition, Emotion, and Motivation: The Doctoring of Humpty-Dumpty*. In: NEUFELD, Richard W. J. (Ed.) (1982): *Psychological Stress and Psychopathology*. McGraw-Hill Book Company
- LEFTON, R., BUZZOTTA, V., SHERBERG, M., KARRAKER, D. (1977): *Effective motivation through performance appraisal*. New York, Wiley
- MADLAFOUSEK, Jaroslav (2000): *Klinická evoluční psychologie*. V: Baštecká a kol. (2000): *Úvod do studia klinické psychologie*. (Rukopis)
- MADSEN, K. B. (1979): *Moderní teorie motivace*. Praha, Academia
- MORGAN, Clifford T. (1961): *Introduction to Psychology*. The University of Wisconsin. New York, McGraw-Hill Book Company, Inc., 2nd Ed. (first 1956).
- REITEROVÁ, E. (2003): *Základy statistiky pro studenty psychologie*. Olomouc, VUP.

Abstract

This article consist an theoretical and empirical part. The theoretical part is focused on motivation (it's definition and historical roots), also on the concepts which were developed by Maslow within his hierarchical motivational theory. We compare his theory to the more recent approaches on motivation, which are not based on hierarchy, but arise from concepts of differences in temperament and evolution facts between sexes. From this theoretical approach we produce „the hypothetical needs in males and females“, which later compare with the results from our investigation. The empirical part is focused on gained differences in needs between younger and older males and females. The results have been discussed where we also pointed out the problems on the measuring the needs, the question about quality of the questionnaire and other methodological issues.

Klíčová slova:

motivace, potřeby mužů a žen, měření potřeb

SCHEINŮV SYSTÉM KARIÉROVÝCH KOTEV A JEHO VYUŽITÍ

Soňa Lemrová, Zdeněk Vítzil

Úvod

Během své pracovní kariéry může jedinec při volbě zaměstnání zohlednit určitou okamžitou potřebu vyplývající z momentální situace např. řešení bezprostřední finanční tísně, ale z dlouhodobějšího hlediska lze předpokládat, že bude usilovat o pracovní pozici, která bude uspokojovat jeho základní potřeby. S ohledem na toto směřování lze přisoudit jedinci kariérový typ. Ke známým přístupům věnovaným této typologii patří McClellandovy typy potřeb, Hollandovy typy profesionální osobnosti a Scheinovy kariérové kotvy (Bělohlávek, 1994, s. 21). Text je zaměřen na Scheinův systém kariérových kotev, který byl autorem vypracován na základě dlouhodobého výzkumu (Bělohlávek, 1994, s. 23-27; Schein, 1978, 1990, 1993, 1996; Evans, 1996; Feldman, Bolino, 1996). Ve své původní studii, zaměřené na vývoj kariéry v managementu, sledoval Schein po dvanáct let kariéru 44 bývalých studentů Sloan School of Management (Massachusetts Institute of Technology). Svůj koncept kariérových kotev dále opíral o výsledky rozhovorů s několika stovkami lidí v různých stádiích jejich kariéry. Kariérová kotva představuje dle autora sebepojetí pracovní kariéry jedince, které si člověk postupně utváří po nástupu do zaměstnání.

Kariérová kotva má tři složky:

- vlastní obraz talentu a schopností, který si člověk tvoří na základě úspěchu v různých pracovních situacích,
- vlastní obraz motivů a potřeb, který si jedinec vytváří na základě sebepoznání v reálných situacích a zpětné vazby od ostatních,
- vlastní obraz postojů a hodnot, který je formován při střetávání s normami a hodnotami organizace i vykonávané práce.

Kariérové kotvy se vyvíjejí v prvních letech zaměstnání (uvádí se nejméně tři až pět, ale někdy i více než deset let) tím, jak jedinec získává pracovní a životní zkušenosti, jak více poznává sám sebe. Poté, co je pracovní sebepojetí zformováno, působí jako stabilizující

síla a zůstává neměnné. Zahrnuje hodnoty a motivy, kterých se jedinec nevzdává, je-li nucen učinit rozhodnutí ohledně své kariéry. Kariérová kotva ovlivňuje volbu kariéry, rozhodnutí zda změnit zaměstnání a určuje pohled jedince na jeho budoucnost. Lze říct, že kariérová kotva působí jako omezující síla nejen při volbě povolání, volbě zaměstnání, ale i volbě pracovního prostředí. Termín kotva je poměrně výstižný. Tak jako kotva omezuje pohyb lodí na určitý prostor, vymezuje kariérová kotva výběr zaměstnání a volbu pracovní kariéry. Uvolnit tuto kotvu vyžaduje úsilí a, jak uvádí Schein (1978), nelze očekávat, že dramatická změna v kariérovém ukotvení lidí nastává běžně.

Kariérová kotva jako soubor subjektivně vnímaného vlastního talentu, motivů a hodnot může být využívána k vedení, usměrňování, stabilizování a integraci osobní kariéry.

Typy Scheinových kariérových kotev

Schein (1996) popsal nejprve v sedmdesátých letech minulého století pět typů kariérových kotev (technicko-funkční kompetence, manažerská kompetence, jistota, autonomie a kreativita), v osmdesátých letech na základě studia širšího spektra různých zaměstnání k nim připojil další tři (služba, soutěž, životní rovnováha).

Kotva technicko-funkční kompetence

Pracovník s touto kotvou chce aplikovat a průběžně rozvíjet své dovednosti v určitém oboru. Primárně se zajímá o obsah práce samotné. Svou kariéru plánuje pouze v rámci své odbornosti, preferuje postup pouze ve své technické nebo funkční oblasti kompetence, opovrhuje, ale i se obává obecného managementu jako příliš politické záležitosti. Přijatelná je pro něj odborná manažerská funkce. Peníze a postup nehrají tak důležitou roli jako příležitost pro další zdokonalování dovedností. Lidé s touto kotvou odmítají vyšší funkci, lepší nabídku či jinou práci, pokud je to mimo jejich odbornost nebo pokud by jim nové místo znemožnilo rozvoj ve vlastním oboru.

Kotva manažerská kompetence (obecná manažerská kompetence)

Jedinec s touto kotvou má zájem o analýzu a řešení problémů za podmínek neúplné informace a nejistoty, vítá příležitost řídit lidi za účelem dosažení společných cílů, přeje si je vést a ovlivňovat, je spíše stimulován než vyčerpáván krizovými situacemi. Přijímá zodpovědnost za výsledky organizace. Usiluje o povýšení do vyšších manažerských funkcí, přičemž dosažení takovéto funkce je pro něj měřítkem úspěchu stejně jako finanční ocenění. Na rozdíl od lidí s technicko-funkční kompetencí vnímají odbornou práci jako nutný předstupeň k obecnému managementu. V řídicí funkci se cítí dobře, ačkoliv zde nemusí vůbec docházet k rozvoji odborného potenciálu. Při rozhodování o své pracovní kariéře se nebude chtít vzdát zaměstnání nebo pracovního zařazení, které mu poskytuje příležitost postupovat v rámci organizace na vyšší úroveň spojenou se zodpovědností za výsledky organizace.

Kotva jistota (stabilita)

Lidé zakotvení v jistotě chtějí mít především jisté zaměstnání, slušný příjem a výhody, které jsou v rámci vykonávané práce poskytovány (např. firemní auto, příspěvky na rekreaci). Chtějí zažívat pocit jisté budoucnosti, a proto většinou dělají vše, co po nich zaměstnavatel požaduje, přizpůsobují se hodnotám a normám organizace. Ve prospěch organizace se vzdávají určité části odpovědnosti i svobody myšlení, přijímají její představy o vývoji kariéry. Nemají velké ambice, stabilita situace a bezpečnost je pro ně nejdůležitější. V manažerských pozicích trpí situační nejednoznačností, nejistotou v rozhodování, chybí jim odvaha. Jsou to obětaví vykonavatelé příkazů, kteří dohlíží na dodržování předpisů. Při rozhodování mezi různými možnostmi své budoucí kariéry budou dávat důraz na jistotu či definitivu zaměstnání, budou do něj promítat i svou starost o budoucí finanční zajištění (např. penzijní).

Tato kotva zahrnuje jistotu zaměstnání, kdy je jedinec vázán na určitou organizaci nebo určité povolání, ale i jistotu zeměpisnou, kdy má jedinec vazbu na určité území a nechce ho opustit (je zakořeněn v určité komunitě, investoval na daném místě do svého bydlení apod.). Někdy jsou tyto dvě složky uváděny odděleně jako dvě samostatné kotvy (jistota zaměstnání a jistota zeměpisná); v takové případě někteří autoři (např. Crepeau, Crook, Goslar, McMurtrey, 1992; Igbaria, Baroudi, 1993; Nordvik, 1996) hovoří o existenci devíti kotev.

Kotva kreativita (podnikatelská kreativita, podnikavost)

Jedinci s kreativní kotvou mají velkou potřebu vytvářet něco nového svého na základě zcela vlastního projektu (založení vlastní firmy, nový výrobek atd.). Primární motivací je výtvar, až poté finanční zisk. Dosaženým ziskem je pro ně nově založená firma a její úspěch. Je to tedy především úspěch vlastního výtvaru, který vnímají tito lidé jako míru svého výkonu. Oproti lidem manažersky orientovaným často nevykazují vysokou úroveň odpovědnosti, což je pro manažerskou funkci problematické. Stálé prosazování nových nápadů, zanedbávání, z jejich pohledu rutinních otravných povinností bývá zdrojem obtíží jak pro spolupracovníky, tak i pro podřízené. V okamžiku, kdy je jejich nápad realizován, ztrácejí zájem o projekt a raději se přesouvají na projekt nový. Upřednostňují pracovní kariéru, která obsahuje výzvu k vytváření něčeho nového, založeného na vlastní snaze. Uplatňují se v podnikání.

Kotva autonomie (autonomie a nezávislost)

Lidé s touto kotvou hledají pracovní příležitosti, které jsou maximálně nezávislé na organizačních omezeních, chtějí si uspořádat vlastní plán a tempo práce, nechtějí být omezovali v uplatnění svých profesních kompetencí. Mají tendenci k neakceptování pravidel a nároků, které se pojí s prací a životem v organizacích. Touží být samostatní a vnímají organizační kulturu jako restriktivní, iracionální, příliš zasahující do soukromí. Podobně jako lidi s kreativitou je láká samostatné podnikání (poradenské firmy apod.), i když pohnutky se liší. Oproti lidem s kotvou kreativita není cílem vlastní výtvar, ale dosažení nezávislosti, trvalé svobody v kontrole vlastních aktivit. Při hledání zaměstnání se vyhý-

bají úřadům a velkým výrobním organizacím. Nebudou se vzdávat možnosti formulovat a vykonávat práci po svém.

Kotva služba (oddanost věci)

Jedinec orientovaný na službu chce zlepšit v nějakém směru svět. Chce uspořádat pracovní aktivity v souladu s osobními hodnotami, ve kterých důležitou roli hraje prospěch společnosti. Je pro něj důležité snažit se o dosažení něčeho prospěšného a hodnotného pro ostatní. Více usiluje o nalezení práce, která je v souladu s jeho hodnotami, než s jeho dovednostmi. Nebude chtít opustit zaměstnáním, ve kterém spatřuje šanci věnovat se práci, která směřuje k něčemu hodnotnému.

Kotva soutěž (pravá výzva)

U této kotvy je motivací překonávání obtížných překážek, řešení téměř neřešitelných problémů, vítězství nad houževnatými soupeři, úspěch v náročné konkurenci. Kariéra je vnímána jako dennodenní zápas a soutěž, ve které je vítězství vším. Člověk preferující kotvu soutěž je zaměřen pouze na jeden cíl – zvítězit. Hledá příležitosti k dosažení téměř nemožného a je netolerantní k těm, kteří nemají podobné aspirace. Je-li něco snadné, stává se to pro něj okamžitě nudným. Smysl má pouze taková práce, která přináší náročné výzvy.

Kotva životní rovnováha (životní styl)

Lidé zakotvení v životní rovnováze usilují o zakomponování své pracovní kariéry do celkového životního stylu. Hledají harmonickou rovnováhu mezi osobními, rodinnými a pracovními prioritami. Zajímají se o práci, která zohledňuje jejich mimopracovní role. Upřednostňují organizace s programy pro podporu rodin zaměstnanců, vítají možnost práce na částečný úvazek, pružnou pracovní dobu, možnost poskytnutí rodičovské dovolené. Vzdají se povýšení, pokud by z něj vyplývaly požadavky narušující jejich osobní nebo rodinné potřeby.

Výzkum preferencí kariérových kotev v návaznosti na některé osobnostní charakteristiky a vlivu souladu kariérového zakotvení s vykonávanou prací

V literatuře věnované problematice kariérových kotev se objevují také pojmy identita a rozmanitost (DeLong, 1982; Crepeau, Crook, Goslar, McMurtrey, 1992; Ramakrishna a Potosky, 2002). První je obdobou životní rovnováhy, druhý pak soutěže.

U většiny lidí dominuje jedna z osmi uvedených kotev. Lidé s danou kotvou však mohou být spokojeni v různých povoláních nebo naopak v jednom povolání mohou být naplněny potřeby svázané s různými kotvami. Například, jak uvádí Schein (1996), povolání vysokoškolského profesora může poskytnout prostor pro naplnění potřeb souvisejících s autonomií, jistotou, technicko-funkční kompetencí nebo službou. Scheinovy výzkumy ze sedmdesátých a osmdesátých let naznačují, že ve sledované americké populaci je rozložení

kariérových kotev zhruba následující: 25% manažerská kompetence, 25% technicko-funkční kompetence, 10% autonomie, 10% jistota a zbylá procenta jsou rozložena mezi ostatní kotvy. Různé kotvy jsou zastoupeny v každém povolání, i když by bylo možné očekávat, že určité povolání bude více vázáno na určitou konkrétní kariérovou kotvu. Například u vzorků středního managementu i vyšších řídicích pracovníků se manažerská kompetence objevuje zřídka v zastoupení nad 50 %.

Schein (1996) dále zmiňuje některé posuny, které nastávají u kariérových kotev v měnícím se ekonomickém a tedy i kariérovém prostředí. Z hlediska kotvy jistoty organizace ustupují od garance jistoty zaměstnání a nabízejí spíše „jistotu zaměstnatelnosti“, tzn. poskytují zaměstnancům prostor pro získávání poznatků a zkušeností, které jim dovolí snadněji získat práci v jiné organizaci. Pro jedince s kotvou jistota to vnitřně představuje nutnost přesunu od závislosti na zaměstnavateli k závislosti na sobě samém. Naopak zmíněný posun v přístupu organizací je příznivý pro lidi s kotvou autonomie. Organizacemi poskytovaný rozvoj dovedností jim umožňuje osamostatnit se. Autor dále pozoroval zvětšující se zastoupení kotvy životní rovnováha, tedy větší tendenci ke snaze skloubit kariéru s osobními a rodinnými zájmy. Lidé s technicko-funkční kompetencí pociťují rostoucí význam znalostí a dovedností. Jsou však zároveň vystavováni tlaku prudkého technologického rozvoje, kdy některé poznatky rychle zastarávají, což zvyšuje hrozbu, že budou nahrazeni mladšími pracovníky disponujícími nejmodernějšími poznatky. Tito lidé, kteří bývají často uspokojeni svou kompetencí, si současně uvědomují, že vyšší manažerské pozice v hierarchii organizace jsou mnohem lépe odměňovány, což vytváří tlak nutící je k postupu v této hierarchii. Důsledkem může být získání pozice, která je však vnitřně nebude uspokojovat. Tento rozpor nenastává u lidí s manažerskou kompetencí. Vzhledem k rostoucímu významu koordinace činností v organizacích lze předpokládat, že lidé s manažerskou kompetencí budou potřební i na nižších organizačních úrovních.

S růstem poptávky po nových výrobcích a službách rostou příležitosti pro uplatnění lidí s kotvou kreativita. Příznivé jsou pro ně i v dnešním světě se zlepšující předpoklady pro mobilitu, neboť to jim dovoluje uplatnit se v částech světa, kde nacházejí pro své představy příznivější podmínky. Jak se zvětšují některé problémy (např. ochrana životního prostředí, rozdíly mezi vyspělými a rozvojovými zeměmi, náboženské, rasové, zdravotní a sociální problémy, otázka bezpečnosti výrobků pro spotřebitele), roste prostor pro uplatnění lidí s kotvou služba, tedy těch, pro které má význam vykonávat něco smysluplného v širším kontextu. V kombinaci s podnikatelskou kreativitou může kotva služba vést k zakládání nových organizací zaměřených na řešení rozličných problémů (např. zdravotní a sociální péče, nakládání s odpady, energeticky méně náročná výroba). Navíc mohou tyto nové organizace absorbovat nezaměstnané.

Poslední kotva soutěž se vyskytuje u malé skupiny lidí. Schein se domnívá, že počet jedinců s touto kotvou roste. Není však podle něj zřejmé, zda roste počet jedinců, kteří s touto predispozicí vstupují na trh práce, nebo zda se jedná o adaptaci na rostoucí výzvy, se kterými se setkáváme v dnešním světě.

Je zřejmé, že i v rychle se rozvíjejícím a měnícím se světě, se mohou uplatnit lidé mající kteroukoli z kariérových kotev. Je však důležité, aby jedinec dokázal odhalit svoje

vlastní hodnoty a motivy a posoudit, co mu určitý druh zaměstnání může nabídnout. Současně je zřejmé, že zaměstnanci budou potřebovat více než jen technické dovednosti. Bude se od nich častěji vyžadovat i koordinace či řízení. Bude nutné, aby byli více odpovědní za sebe, aby dokázali přijímat nové poznatky, učit se ze svých vlastních zkušeností i zkušeností jiných lidí (Schein, 1996).

V Scheinově modelu (Feldman, Bolino, 1996) se předpokládá, že jedinec má pouze jednu skutečnou kariérovou kotvu a že je v podstatě neměnná. Změnu lze připustit snad pouze jako důsledek větších pracovních zkušeností, které člověku umožní hlubší sebepoznání. Pokud se u někoho objevuje více významných kariérových kotev, jsou příčinou nedostatečné zkušenosti, které zatím neumožnily, aby si jedinec plně uvědomil své priority. Nesoulad kariérové kotvy a vykonávaného zaměstnání vede k nespokojenosti s vlastní pracovní kariérou. Naopak jejich soulad se pozitivně projevuje na třech kariérových výstupech, kterými jsou *vyšší výkonnost pracovníka, věrnost současnému zaměstnání a spokojenost se zaměstnáním* (spokojenost s typem vykonávané práce, s platovým oceněním i dalšími výhodami poskytovanými zaměstnavatelem, se systémem povyšování a s příležitostmi k dalšímu postupu). Připouští se však, že pokud jedinec nemůže najít práci odpovídající jeho kariérové kotvě, může se do jisté míry přizpůsobit podmínkám svého zaměstnání a podávat požadovaný výkon, ale necítí plnohodnotné uplatnění. Nesoulad kariérové kotvy s vykonávaným povoláním se promítá významněji do uvedených tří faktorů, pokud pracovník může snáze získat jinou práci.

Modifikaci modelu kariérových kotev navrhli Feldman a Bolino (1996). Ke třem již zmíněným výstupům, ve kterých se promítá soulad kariérové kotvy s vykonávaným povoláním, přidali další tři: *zvládnutí pracovní role* (schopnost zvládnout různé požadavky vyplývající z vykonávaného povolání), *schopnost vypořádat se s konfliktem rolí* (nalezení rovnováhy mezi pracovní rolí a osobní životní rolí) a *celková duševní pohoda* (ta roste, klesá-li emoční a s ním související fyziologické strádání). Kromě vlivu zmíněného souladu autoři dále uvádí, že vliv kariérových kotev na kariérový úspěch a pracovní výkonnost závisí i na tom, zda kotva primárně vychází z nadání jedince nebo z jeho potřeb či hodnot. Základ kotev technicko-funkční kompetence, manažerská kompetence a kreativita spatřují v určitém pracovním nadání. Tyto kotvy jsou orientovány na typ práce, kterou jedinci vykonávají každodenně. Další tři kotvy – jistota, autonomie a životní rovnováha – mají základ v motivech a potřebách jednotlivce. U těchto kotev je důležité sladit pracovní role se základními osobními tužbami a s osobním životem lidí. Poslední dvě kotvy – služba a soutěž – se opírají o postoje a hodnoty jedinců. Základem je identifikace jednotlivců s jejich zaměstnáním a organizační kulturou. Tedy zatímco Schein tvrdí, že kariérové kotvy představují integraci nadání, potřeb a hodnot, Feldman a Bolino předpokládají odlišnost kariérových kotev podle stěžejní složky, ze které kotvy vycházejí. Na základě tohoto předpokladu očekávají odlišný vliv jednotlivých kotev na šest vyjmenovaných kariérových výstupů. U lidí s kotvami založenými na nadání se bude míra shody mezi jejich kotvou a prací projevovat více na pracovní výkonnosti a stabilitě zaměstnání, u lidí s kotvami založenými především na potřebách bude shoda nejvíce ovlivňovat zvládnutí pracovní role a vypořádání se s konfliktem rolí. U třetí skupiny s rolemi, jejichž základ

je v hodnotách jedince, bude soulad působit především na spokojenost se zaměstnáním a celkovou duševní pohodu. Autoři dále upozorňují, že ačkoli většina lidí má významnou pouze jednu kariérovou kotvu, mohou existovat také jednotlivci, u nichž hrají důležitou roli kotvy dvě, primární a sekundární. Jedna kotva může vycházet především z nadání jednotlivce, druhá pak z jeho potřeb nebo hodnot. Důvodem pro existenci dvou významných kotev u jednoho člověka může být také osobní ambivalence a rozpolcenost mezi dvěma stejně atraktivními cíli. U těchto lidí však autoři předpokládají horší výsledky v kariérových výstupech. Další pozornost věnují autoři ve své práci také stálosti kariérových kotev, jejich významnosti pro jedince, způsobům jejich zjišťování i uplatnění při řízení kariéry v organizacích. Navržený model i rozdíly mezi představou Scheina a představou Feldmana a Boliniho vyžadují posouzení dalším výzkumem.

Z novějších prací upozorňuje na možnost výskytu více dominantních kotev u jednoho člověka práce Ramakrishny a Potoskyho (2003). Ve svém výzkumu provedeném se 163 pracovníky z oblasti informačních systémů však nepozorovali mezi lidmi s více dominantními kotvami a s jednou dominantní kotvou statisticky významné rozdíly ve vlivu kotev na kariérové výstupy. Autoři doporučují, aby možnost uplatnění více kotev u jedince byla brána v úvahu při řízení lidských zdrojů v organizacích.

Určení kariérových kotev se provádí na základě rozhovoru nebo pomocí dotazníku (použity byly jak dotazníky s normativní škálou, tak dotazníky ipsativní) případně využitím kombinace obou nástrojů. Známý je dotazník kariérových kotev (Career Orientations Inventory, COI) vypracovaný Scheinem (1985), který obsahuje 41 položek rozdělených do dvou skupin. První skupina (21 položek) zjišťuje, jak důležité jsou pro respondenta okolnosti pracovní kariéry (např. jak důležitá je pro něj šance dělat věci po svém, jak je důležité, aby zaměstnavatel nabízel určité jistoty nebo možnost postupu do vyšších manažerských pozic). Druhá skupina (20 položek) sleduje, jak určité výroky vystihují chování respondenta (např. vždy hledám nápady, které by mi dovolily začít budovat vlastní podnik, chci kariéru, ve které se mohu věnovat důležitým cílům). Jednotlivé položky jsou ohodnoceny nejméně jedním, maximálně pěti body. V literatuře lze najít i další varianty dotazníků používaných ke zjišťování kariérových kotev. Zkrácenou verzi (celkem 25 položek) vycházející ze zmíněného Scheinova dotazníku vytvořili Igarria a Baroudi (1993). K jeho validaci využili výsledků získaných od 396 pracovníků včetně manažerů z oblasti informačních systémů. V práci dospěli k výsledkům, které z psychometrického hlediska podporují kvalitu Scheinovy verze i jejich zkrácené verze. Tu považují za výhodnou z důvodu časových úspor. U sledovaného souboru osob zjistili, že preferovanými kotvami jsou jistota zaměstnání a služba, nejméně preferovanými pak technicko-funkční kompetence a kreativita. V téže publikaci svůj dotazník použili ke sledování vztahu mezi pohlavím, věkem a kariérovou orientací na dalším vzorku 161 pracovníků rovněž z oblasti informačních systémů. Respondenti z této skupiny preferovali kotvy jistota zaměstnání, životní rovnováha a služba oproti kotvám technicko-funkční kompetence a kreativita. Dále zjistili, že ženy upřednostňují více než muži kotvu životní rovnováha, zatímco muži jsou více orientováni na kotvu manažerská kompetence. Hypotéza, že muži budou výrazněji preferovat kotvu technicko-funkční kompetence nebyla potvrzena. Z hlediska věku se

ukázalo, že starší pracovníci vykazují větší orientaci na jistotu. Pozitivní korelace byla zjištěna mezi spokojeností s kariérou a manažerskou kompetencí i technicko-funkční kompetencí. Druhá uvedená kotva navíc kladně korelovala se spokojeností se zaměstnáním. Autoři však upozorňují, že korelace jsou sice statisticky významné, ale jeví se jako slabé a patrně mají malý praktický význam. Rozsáhlejší studie se zahrnutím více proměnných je podle autorů nutná.

Oproti této studii naznačovaly předchozí výzkumy, že muži preferují více než ženy technicko-funkční kompetenci. V souladu jsou dřívější zjištění, že ženy preferují životní rovnováhu více než muži, kteří jsou naopak více orientováni na manažerskou kompetenci. (Igbaria, Greenhaus, Parasuraman, 1991; Crepeau, Crook, Goslar, McMurtrey, 1992).

V literatuře se objevují i další varianty dotazníků pro zjišťování kariérových kotev lidí např. verze podle DeLonga (DeLong, 1982; Crepeau, Crook, Goslar, McMurtrey, 1992) nebo dotazník zaměřený na sledování kotev u pracovníků ve výzkumu a vývoji (Lee, Wong, 2004).

Dotazník pro zjišťování kariérových kotev v ipsativní formě vytvořil a jeho aplikovatelnost obhajoval Nordvik (1991). Použil jej při výzkumu, ve kterém využil data od 725 dospělých Norů. V práci se věnoval i Hollandovu systému profesionální osobnosti. Autor dospěl k závěru, že nelze vyvozovat kariérové kotvy lidí ze zjištění jejich profesionální osobnosti a naopak. Tentyž autor (Nordvik, 1996), opět s využitím svého dotazníku, hledal souvislosti mezi indikátorem osobnostních typů Myersové a Briggsové (MBTI - Myers-Briggs Type Indicator má čtyři bipolární škály: extraverte-introverze (E/I), smysly-intuice (S/N), převaha myšlení-převaha citění (T/F), usuzování-vnímání (J/P)) a Scheinovými kariérovými kotvami i Hollandovými typy profesionální osobnosti. Data získal od 1063 dospělých Norů různých povolání i studujících. Mimo jiné zjistil, že vedoucí pracovníci vykazovali manažerskou kompetenci, marketingoví vedoucí výrazně preferovali kotvy služba a soutěž. Autor také doložil řadu korelací mezi kariérovými kotvami a osobnostními rysy zjišťovanými MBTI. Pro zřehlednění výsledků vytvořil čtyři bipolární kariérové faktory:

1. zájem o oživení (kotvy soutěž a manažerská kompetence) v protikladu ke klidu (kotvy jistota a služba),
2. zájem o rozvoj technických dovedností (technicko-funkční kompetence) v protikladu k manažerským kompetencím (kotva manažerská kompetence),
3. zájem o sebeřízení (autonomie) proti upřednostnění podřídit se (kotva jistota),
4. sebevyjádření (životní rovnováha, kreativita) stojící proti zájmu pomáhat ostatním (kotva služba).

Analýzou dat autor zjistil následující souvislosti pro uvedené čtyři faktory a osobnostní typy. Posun k introverzi na škále extraverte-introverze znamená: posun ke klidu (1. faktor), upřednostňování rozvoje technických dovedností (2. faktor) a větší tendenci k sebevyjádření (4. faktor). Vyšší skóre u intuice na škále smysly-intuice představuje: preferenci oživení (1. faktor), manažerské kompetence (2. faktor), orientaci na sebeřízení (3. faktor) a sebevyjádření (4. faktor). Posun k vnímání na škále usuzování-vnímání uka-

zuje na: upřednostňování sebeřízení (3. faktor) a sebevyjádření (4. faktor). Vyšší skóre u převahy citění na škále převaha myšlení–převaha citění představuje větší orientaci na klid (1. faktor). Opačné preference na škálách MBTI samozřejmě znamenaly i opačné preference u kariérových faktorů.

MBTI rovněž využila Maria Jarlstrom (2000) ve svém výzkumu věnovaném vztahům mezi kariérovým očekáváním a osobností. V práci vycházela z dat 533 finských studentů. Kariérové očekávání bylo zjišťováno otevřenou otázkou na představu budoucího povolání respondenta. Analýzou byly odpovědi klasifikovány podle systému Scheinových kariérových kotev. Tři hlavní kariérové preference, kterým odpovídá očekávání studentů, byly technicko-funkční kompetence (26 %), manažerská kompetence (17 %) a autonomie (14 %). Z hlediska osobnostních typů byly nejčastěji zastoupeny typy ESTJ (15 %), ISTJ (12 %), ENTJ (13 %). Extraverti více než introverti upřednostňovali manažerskou kompetenci, službu a soutěž, introverti technicko-funkční kompetenci, autonomii a kreativitu. Respondenti lišící se na škále smysly–intuice nevykazovali statisticky významné rozdíly v preferenci kariérových očekávání. Společně preferovali službu a životní rovnováhu. U lidí s převahou myšlení byla důležitá technicko-funkční kompetence, naopak u lidí s převahou citění to byla autonomie a především služba. Konečně vyšší skór pro usuzování na škále usuzování–vnímání znamenal vyšší preferenci technicko-funkční kompetence, manažerské kompetence a jistoty. Preference vnímání znamenala větší význam autonomie a kreativity. K dalšímu poznání naznačených souvislostí by bylo vhodné provést jednak longitudinální studie a jednak sledovat diskutované vztahy u lidí s již dotvořenou kariérovou kotvou.

Preferencemi různých kariérových kotev a různých organizačních kultur v závislosti na osobnostních rysech se v nedávno publikované práci zabývali Warr a Pearce (2004). Autoři použili systém osmi kariérových kotev. Ve svém dotazníku jednotlivé kotvy charakterizovali jedním výrokem a zjišťovali význam, který těmto výroky respondenti přiřkládali, pokud by je měli zvažovat při volbě zaměstnání nebo kariéry. Dospěli k základním dvěma typům (skupinám) kotev. První typ s označením „osobní úspěch“ zahrnuje kotvy technicko-funkční kompetence, manažerská kompetence, autonomie, kreativita a soutěž. Druhý typ pod názvem „vzájemné zajištění“ obsahuje kotvy jistota, služba a životní rovnováha. U 647 britských dospělých, z nichž 31 % tvořili lidé v kontrolních a manažerských funkcích, zjišťovali, zda jejich osobnostní rysy mohou předpovídat kariérové preference. Z výsledků mimo jiné vyplynulo, že čtyřmi nejsilnějšími osobnostními prediktory pro kariérovou preferenci „osobní úspěch“ bylo: dosahování cílů, kontrolování, přesvědčování, ráznost, pro kariérovou preferenci „vzájemné zajištění“ to byly: konvenčnost, starostlivost, dodržování pravidel, menší sklon ke změnám. Autoři konstatovali, že lidé preferují takové kariérové kotvy a typy organizační kultury, které jsou sladěny s jejich osobnostními rysy – jinými slovy ve sledovaných preferencích se odrážejí osobnostní rysy jedince.

Scheinovy kariérové kotvy byly aplikovány při sledování kariéry pracovníků rozličných oborů, přičemž v řadě výzkumů byli součástí studovaných vzorků i řídicí pracovníci. Kariérové kotvy u 464 pracovníků (46,1 % manažerů) z oblasti informačních systémů zjišťoval v roce 1991 kolektiv autorů (Igarria, Greenhaus, Parasuraman, 1991). Výsledky ukázaly, že u sledovaných pracovníků byla z osmi kotev nejčastěji zastoupena manažerská

kompetence (26,1 %) a technicko-funkční kompetence (22,6 %). Nejméně zastoupenou kotvou byla kreativita (4,7 %). Je ale skutečností, že více než polovina respondentů měla jinou kariérovou kotvu než manažerskou nebo technicko-funkční kompetenci. Třetí nejfrekventovanější kotvou byla autonomie (14,7 %), což by mohlo souviset se sklonem zaměstnanců v oboru informačních systémů k nezávislosti. Porovnání výsledků pro ženy a muže ukázalo, že ženy oproti mužům byly více orientovány na kotvu životní rovnováha a méně na kotvu technicko-funkční kompetence. Kotva životní jistota byla u žen se zastoupením 20,8 % těsně na druhém místě za manažerskou kompetencí (22,0 %). Četnost této kotvy může být podle autorů projevem odpovědnosti žen za rodinu a domácnost. Rozdíly v kariérových preferencích se projevily i u různých profesí, např. softwaroví inženýři nebo aplikační programátoři vykazovali technickou orientaci, zatímco vedoucí projektů nebo systémoví analytici spíše orientaci manažerskou. Důležitým zjištěním bylo, že pracovníci, jejichž kariérová orientace byla v souladu s jejich pracovním zařazením, vykazovali vysokou spokojenost s prací i kariérou a silnou oddanost organizaci. Za povšimnutí stojí také skutečnost, že pracovníci z pohledu kariérových kotev nebyli homogenní. Organizační systém odměn a kariérových drah by měl tomuto faktu odpovídat a měl by být dostatečně flexibilní (Igarria, Greenhaus, Parasuraman, 1991).

Obdobná studie proběhla v Jižní Africe (Igarria, Meredith, Smith, 1995). Data byla získána od 112 osob, z nichž 71,4 % tvořili manažeři, zbytek 28,6 % byli odborní pracovníci (programátoři, systémoví analytici, designéři). Použit byl systém devíti kotev a již zmíněná zkrácená verze dotazníku kariérových kotev obsahující 25 položek. Vysokých preferencí bylo dosaženo u kotev služba, jistota zaměstnání a jistota zeměpisná, naopak nízké preference byly zaznamenány u kotev technicko-funkční kompetence a kreativita. Muži oproti ženám upřednostňovali kotvy manažerská kompetence a jistota zaměstnání. Podobně pracovníci na manažerských pozicích oproti odborným pracovníkům byli více orientováni na kotvy manažerská kompetence a rovněž jistota zaměstnání, méně na kotvu životní rovnováha. Pracovníci s vyšším vzděláním vykazovali vyšší preference u kotev autonomie a manažerská kompetence, menší u kotvy služba. Pozitivní korelace byla např. zjištěna mezi jistotou zaměstnání a věkem či dobou zaměstnání u organizace. Pracovníci preferující manažerskou kompetenci vykazovali nižší úroveň věrnosti organizaci, s vyšší preferencí u kotvy autonomie pak menší spokojenost s prací i s kariérou. Výsledky zároveň naznačují, že sledovaná skupina zaměstnanců nemůže být klasifikována pouze jako lidé s manažerskou nebo technicko-funkční kompetencí. Z toho vyplývá, že běžný přístup k těmto lidem, nabízející dvojistou kariéru (uplatnění v odborné oblasti nebo v managementu), není obecně použitelný.

U pracovníků opět z oblasti informačních systémů (celkem 321 z toho 42 manažerů) pozorovali rozmanitější preference kariérových kotev než pouze upřednostňování manažerské nebo technicko-funkční kompetence také Crepeau a spolupracovníci (1992).

Faktorům, které u inženýrů vedou k upřednostnění manažerské kariérové dráhy před jinými alternativami, se věnoval Tremblay se spolupracovníky (Tremblay, Wils, Proulx, 2002). Výsledky se opírají o data od 900 respondentů, mužů i žen. Ukázalo se například, že lidé s touhou po povýšení upřednostňují manažerskou dráhu, lidé s technickou kariérou

předpokládají pokračování v této kariéře. V souvislosti s kariérovými kotvami bylo zjištěno, že vyšší preference u kotev autonomie nebo služba odlišují pracovníky, kteří chtějí v budoucnu směřovat k vlastnímu podnikání, od těch, kteří chtějí postupovat po dráze technické. Studie dokládá význam kariérových kotev pro plánování kariéry jednotlivce. Pozornost by podle autorů měla být věnována fenoménu většího počtu kotev u pracovníků, s čímž by mohla být spojena ne zcela jasná představa o budoucí kariérové dráze.

V literatuře se objevila i krátká práce prezentující kariérovou orientaci manažerů ze střední a východní Evropy (Burke, 1998). U vzorku 71 osob (manažerů a odborníků) byla zjišťována preference mezi čtyřmi kotvami. Oproti kotvě technicko-funkční kompetence byly více upřednostňovány kotvy manažerská kompetence, kreativita a jistota.

Jacobs a Everett (1988) uvádí, že kariérové kotvy manažerů ovlivňují výkonnost týmu. Zjištění kariérových kotev u 75 vyšších manažerů ukázalo, že pouze 31 z nich má jako dominantní kotvu manažerskou kompetenci. Pro úspěšný tým je ale důležitá shoda mezi kariérovou kotvou manažera a sebepojetím (identitou) týmu. Toto sebepojetí se vyvíjí obdobně jako u lidí. I když by se dalo očekávat, že identita týmu bude založena na manažerské kompetenci, nemusí tomu tak být. Úspěšné jsou například i týmy, jejichž identita je odvozena od kotvy služba nebo jistota. Většina členů týmu se v takovém případě neidentifikuje s manažerskou kompetencí. Autoři poznamenávají, že manažeři vedoucí tým s kariérovou kotvou totožnou se sebepojetím (identitou) týmu jsou týmem vnímáni jako výkonnější než ti, kteří mají kotvu odlišnou. Příliš velkému respektu mezi svými kolegy se obvykle netěšili manažeři s kotvou kreativita a autonomie, byť přicházeli s novými nápady na řešení týmových problémů. Manažeři s kotvou jistota či technicko-funkční kompetence podle autorů často projevovali přímo či nepřímou obavu ze své manažerské zodpovědnosti. Překonat naznačené problémy lze pomocí otevřeného a realistického dialogu mezi členy týmu, vstřícností k potřebám jak organizace, tak i k potřebám jednotlivých členů týmu.

Souvislostmi mezi kariérovými kotvami a příčinami napětí v zaměstnání u pracovníků v pohostinství včetně manažerů se zabýval Ross (1997). Mimo jiné zjistil, že kotva autonomie byla významná u lidí, u nichž příčina napětí tkvěla ve vágním určení pracovní role nebo ve špatné komunikaci s manažery. Jindy byl systém kariérových kotev využit například i při analýze průběhu kariér čtyř ředitelů výzkumných center (Roworth–Stokes, Perren, 2000).

Na sledování kariérových kotev u mužů a žen, lidí různého věku a lidí na různých stupních organizace byla zaměřena studie provedená Yarnallem (1998). Použita byla data získaná od 374 zaměstnanců velké britské servisní organizace (především inženýři, kontrolaři letového provozu, manažeři, technici, administrativní pracovníci). Výsledky neprokázaly u sledovaných osob odlišnosti kariérových kotev v závislosti na pohlaví a věku. Určité rozdíly se však projevíly v preferenci kariérových kotev v závislosti na postavení v hierarchii organizace. Výše postavení zaměstnanci častěji vykazovali kotvu manažerská kompetence. Z možných kombinací kariérových kotev se některé objevovaly více než jiné. Například zaměstnanci s primární kotvou technicko-funkční kompetence běžně měli soutěž jako kotvu sekundární a naopak. Obdobně se k sobě vázaly kotvy jistota a životní rovnováha. Celková distribuce kariérových kotev u sledovaného vzorku ukázala,

že pro většinu zaměstnanců jsou nejdůležitějšími kotvami jistota a technicko-funkční kompetence, což koresponduje spíše s tradičním pojetím kariérového procesu řízeného organizací. Tendenci k většímu ovlivňování vlastní kariéry lze očekávat pravděpodobněji u lidí s jinými preferencemi – např. kotvou autonomie.

V literatuře je rovněž věnována pozornost lidem samostatně výdělečně činným (Feldman, Bolino, 2000; Katz, 1994; Schein, 1994). Častými kotvami u této skupiny lidí byla autonomie a kreativita. Podle těchto dvou kotev lze samostatně výdělečně činné lidi rozdělit do dvou podskupin. Na ty, kteří preferují autonomii a pro něž je motivací k osamostatnění přání být nezávislí a řídit si svůj osud. Více než finanční příjem a dosažený status je pro ně důležitá samostatnost. Vlastní firmu raději ovládají sami a v daném okamžiku se spíše věnují pouze jedné firmě. Jedinci s kotvou autonomie mohou hledat ve vlastním soukromém podnikání větší jistotu, než se jim dostává v zaměstnání. U těch, kteří preferují kreativitu, jsou nejdůležitějšími pohnutkami přání uplatnit své schopnosti a obchodní nápady při vytváření něčeho nového (nového podniku), touha prokázat schopnost vydělat peníze. Peníze a status hrají důležitou roli. Věnují se současně i několika podnikatelským projektům. S jistotou si nedělají starosti.

Příkladem dalších skupin zaměstnanců, jejichž kariéra byla studována s použitím Scheinových kariérových kotev, byli pracovníci ve výzkumu a vývoji (Igarria, Kassicieh, Silver, 1999; Petroni, 2000), pedagogové (Tan, Quek, 2001) a bývalí státní zaměstnanci (Barth, 1993). Kariérové preference byly zjišťovány i u studentů (Rynes, 1987; Rynes, Tolbert, Strausser, 1988). Zde je však vhodné připomenout, že u studentů bez pracovních zkušeností může docházet ke změně jejich preferencí po nástupu do zaměstnání.

Kariérové kotvy nacházejí uplatnění v řízení kariéry lidí nejrozličnějších profesí. Uvádí se, že spokojenosti jedince ani výkonnosti organizace nemůže být dosaženo, pokud potřeby jedinců identifikované na základě představy o kariérových kotvách nebudou naplňovány (DeLong, 1982). Manažeři jednotlivých organizací tak mohou o znalost kariérových kotev opřít práci se svými spolupracovníky a řízení jejich kariéry, ale mohou uvedené znalosti s úspěchem uplatnit i při rozhodování o své vlastní kariéře. Velmi prospěšná je znalost vlastních kariérových kotev u středních manažerů, kteří směřují k dalšímu kroku své kariéry (Evans, 1996). Lepší sebehodnocení a sebepoznání jim dovoluje aktivněji ovlivňovat a optimalizovat vlastní kariéru. Problémem může být aplikace kariérových kotev u mladých manažerů, obecněji pracovníků s nedostatečnými pracovními zkušenostmi, které jsou pro formování kariérové kotvy nezbytné.

Využití kariérových kotev v řízení lidských zdrojů

Z hlediska práce personálních manažerů, ale i ostatních řídicích pracovníků, je žádoucí, aby volili různý přístup k lidem s různými kotvami (Field, 2003). Například při práci s lidmi s technicko-funkční kompetencí je vhodné veřejně ocenit jejich odbornost, dát najevo své znalosti oboru, ale nesnažit se tyto znalosti předstírat. Neznalost by byla brzo odhalena, což by vedlo ke ztrátě respektu. Je důležité těmto lidem vytvářet příležitost pro

další odborný růst a umožnit jim účast na odborných setkáních, na kterých své znalosti mohou prezentovat a které jim zároveň napomáhají udržet krok s nejnovějšími poznatky v jejich oboru. S lidmi s manažerskou kompetencí je asi nejsnazší vzhledem k jejich interpersonálním dovednostem komunikovat. Jejich práci je s nimi vhodné probírat z pohledu výkonu, zisku či ztrát. Oceněním pro ně jsou peníze a postup, uznáním pak i přivítání na důležitá jednání. Příhodným úkolem pro ně je zajištění významného projektu. Přivítají i možnost vylepšit své dovednosti na semináři či školení. Lidé s kotvou autonomie chtějí být zodpovědní sami za sebe. Mívají problémy s dodržением dohodnutých termínů schůzek, ale ne pro svoji nezodpovědnost – mají pouze odlišné priority. Je vhodné jim dát prostor a ne s nimi stále jejich úkoly probírat. Naopak lidé upínající se k jistotě potřebují častý kontakt s nadřízeným. Obvykle jim nelze zajistit jistotu zaměstnání, kterou by chtěli mít, ale lze oceňovat jejich loajalitu vůči organizaci například i pozváním na oběd. Samozřejmě jiný přístup je žádoucí u lidí s kotvou kreativita. Je důležité je podporovat, aby přišli s novými myšlenkami. Nevadí, že se na první pohled mohou zdát jejich nápady potrhle. Je třeba zjišťovat, jakému projektu by se chtěli věnovat. Tito lidé chtějí vydělat peníze, ale ne pro svoji spotřebu, ale proto, že jim umožní vybudovat něco velkého. Jsou citliví k podceňování a nepříliš dobře přijímají kritiku. Uznání jejich práce má být veřejné, ale kritické připomínky by s nimi měly být probírány v soukromí. S lidmi s kotvou služba je důležité nemluvit pouze o jejich práci, ale je třeba se zaměřit na význam jejich práce, na obecnější hodnoty, které jsou s ní spojené. Snahou by mělo být najít cesty, které umožní integrovat jejich hodnoty do jejich práce. Lidé s kotvou soutěž mají tendenci být konfrontační. Příčka úspěchu by jim měla být nastavena dostatečně vysoko. Končí-li jeden projekt, měl by jim být okamžitě zadán nový úkol. Samotné splnění náročného úkolu je pro ně odměnou. S lidmi s kotvou životní rovnováha by měl manažer hovořit o jejich potřebách. Požadavky na ně kladené i způsob hodnocení je nutné jim vysvětlit do detailů. Tito lidé pracují, aby mohli žít, nežijí, aby mohli pracovat. Uvítají možnost pružné pracovní doby. Vedoucí by se měl zaměřit spíše na to, zda splnil svůj úkol a své povinnosti, a neměl by je nutit trávit více hodin v práci. Poznat kariérové kotvy, to co je pro zaměstnance důležité a podle toho přistupovat k lidem vhodným způsobem, může napomoci zaměstnancům najít smysl v jejich práci a zvýšit jejich výkonnost (Field, 2003).

Závěr

Jak jsme již zmínili, kariérové kotvy se utvářejí v závislosti na pracovních zkušenostech. Z tohoto pohledu rozmanitější pracovní zkušenosti mohou přispět k lepšímu sebepoznání a k nalezení skutečných kariérových preferencí člověka. Období sbírání zkušeností na počátku pracovní kariéry se v tomto kontextu jeví jako velmi významné nejen pro dokonalování profesních dovedností, ale právě i pro utvrzení se či zjištění, jaká profese by mohla nejlépe odpovídat vlastním preferencím. U všech lidí bez rozdílu věku a zkušeností může náležitě nakládání s informacemi, vyplývajícími ze znalosti vlastních kariérových kotev, přispět ke sladění pracovních preferencí s vykonávanou prací. Důsledkem je jejich

spokojenost a s tím související vyšší pracovní výkon i oddanost organizaci, z čehož má prospěch i zaměstnavatel. Organizace by měly zohledňovat různorodost kariérových preferencí, různorodost potřeb i přání a hodnot svých zaměstnanců. Pokusit se, na základě znalostí vyplývajících z kariérové orientace, vytvořit takovou organizační kulturu, která by co nejvíce odrážela potřeby lidí, kteří pro organizaci pracují, minimalizovala příčiny vedoucí k napětí mezi zaměstnavatelem a pracovníky. Nelze jistě nastolit „úplnou harmonii“, koneckonců cíle zaměstnavatele a zaměstnanců nemusí být vždy totožné, ale lze jistě zlepšovat práci s lidmi – se zaměstnanci.

Literatura

- BARTH, T. J.: Career anchor theory. *Review of Public Personnel Administration* 13, 1993, 27-42.
- BĚLOHLÁVEK, F.: *Osobní kariéra*. Praha, Grada 1994.
- BURKE, R. J.: Career orientations of managers from Central and Eastern Europe. *Psychological Reports* 82, 1998, 960-962.
- CREPEAU, R. G., CROOK, C. W., GOSLAR, M. D., MCMURTREY, M. E.: Career anchors of information systems personnel. *Journal of Management Information Systems* 9, 1992, 145-160.
- DELONG, T. J.: Reexamining the career anchor model. *Personnel* 59, 1982, 50-61.
- EVANS, C.: A review of career anchors in use. *European Journal of Work and Organizational Psychology* 5, 1996, 609-615.
- FELDMAN, D. C., BOLINO, M. C.: Careers within careers: Reconceptualizing the nature of career anchors and their consequences. *Human Resource Management Review* 6, 1996, 89-112.
- FELDMAN, D. C., BOLINO, M. C.: Career patterns of the self-employed: Career motivations and career outcomes. *Journal of Small Business Management* 38, 2000, 53-67.
- FIELD, A.: Speak to what drives them. Identifying the motivations that anchor employees' careers can help managers spur and reward achievement in a high-demand economy. *Harvard Management Communication Letter* 6, 2003, 3-5.
- IGBARIA, M., GREENHAUS, J.H., PARASURAMAN, S.: Career orientations of MIS employees: an empirical analysis. *MIS Quarterly* 15, 1991, 151-169.
- IGBARIA, M., BAROUDI, J. J.: A short-form measure of career orientations: A psychometric evaluation. *Journal of Management Information Systems* 10, 1993, 131-154.
- IGBARIA, M., MEREDITH, G., SMITH, D. C.: Career orientations of information systems employees in South Africa. *Journal of Strategic Information Systems* 4, 1995, 319-340.
- IGBARIA, M., KASSICIEH, S. K., SILVER, M.: Career orientations and career success among research, and development and engineering professionals. *Journal of Engineering and Technology Management* 16, 1999, 29-54.
- JACOBS, R. C., EVERETT, J. G.: The importance of team building in a high-tech environment. *Journal of European Industrial Training* 12, 1988, 10-16.
- JARLSTROM, M.: Personality preferences and career expectations of Finnish business students. *Career Development International* 5, 2000, 144-154.
- KATZ, J. A.: Modelling entrepreneurial career progressions: Concepts and considerations. *Entrepreneurship: Theory and Practice* 19, 1994, 23-39.
- LEE, S. H., WONG, P. K.: An exploratory study of technopreneurial intentions: a career anchor perspective. *Journal of Business Venturing* 19, 2004, 7-28.

- NORDVIK, H.: Work activity and career goals in Holland's and Schein's theories of vocational personalities and career anchors. *Journal of Vocational Behavior* 38, 1991, 165-178.
- NORDVIK, H.: Relationships between Holland's vocational typology, Schein's career anchors and Myers-Briggs' types. *Journal of Occupational and Organizational Psychology* 69, 1996, 263-275.
- PETRONI, A.: Career orientations and career route preferences in R&D organizations. *Career Development International* 5, 2000, 39-49.
- RAMAKRISHNA, H., POTOSKY, D.: Structural shifts in career anchors of information systems personnel: A preliminary empirical analysis. *Journal of Computer Information Systems* 42, 2002, 83-89.
- RAMAKRISHNA, H. V., POTOSKY, D.: Conceptualization and exploration of composite career anchors: An analysis of information systems personnel. *Human Resource Development Quarterly* 14, 2003, 199-214.
- ROSS, G. F.: Career stress responses among hospitality employees. *Annals of Tourism Research* 24, 1997, 41-51.
- ROWORTH-STOKES, S., PERREN, L.: Rising stars: the career development of research centre directors. *Career Development International* 5, 2000, 135-143.
- RYNES, S. L.: *Journal of Vocational Behavior* 30, 1987, 138-154.
- RYNES, S. L., TOLBERT, P. S., STRAUSSER, P. G.: Aspirations to manage: A comparison of engineering students and working engineers. *Journal of Vocational Behavior* 32, 1988, 239-253.
- SCHEIN, E. H.: Career dynamics: Matching individual and organizational needs. Addison-Wesley, Reading 1978. In Feldman, D. C., Bolino, M. C.: *Careers within careers: Reconceptualizing the nature of career anchors and their consequences. Human Resource Management Review* 6, 1996, 89-112. In Bělohávek F.: *Osobní kariéra. Praha, Grada 1994, s. 23-27.* In Bělohávek, F., Košťan, P., Šuleř, O.: *Management. Olomouc, Rubico 2001, s. 385-387.*
- SCHEIN, E. H.: *Career anchors: Discovering your real values, San Diego, University Associates, 1985.* In Igbaria, M., Baroudi, J. J.: *A short-form measure of career orientations: A psychometric evaluation. Journal of Management Information Systems* 10, 1993, 131-154.
- SCHEIN, E. H.: *Commentary: What is an entrepreneur? Entrepreneurship Theory and Practice* 19, 1994, 87-88.
- SCHEIN, E. H.: *Career anchors: Discovering your real values, San Diego, Pfeiffer 1990.* In Evans, C.: *A review of career anchors in use. European Journal of Work and Organizational Psychology* 5, 1996, 609-615. In Feldman, D. C., Bolino, M. C.: *Careers within careers: Reconceptualizing the nature of career anchors and their consequences. Human Resource Management Review* 6, 1996, 89-112.
- SCHEIN, E. H.: *Career anchors revisited: Implications for career development in the 21st century. Academy of Management Executive* 10, 1996, 80-88.
- SCHEIN, E. H.: *Career anchors: Discovering your real values (revised edn.). Pfeiffer, London 1993.* In Warr, P., Pearce, A.: *Preferences for careers and organizational culture as a function of logically related personality traits. Applied Psychology: An International Review* 53, 2004, 423-435.
- TAN, H.-H., QUEK, B.-CH.: *An exploratory study on the career anchors of educators in Singapore. The Journal of Psychology* 135, 2001, 527-545.
- TREMBLAY, M., WILS, T., PROULX, C.: *Determinants of career path preferences among Canadian engineers. Journal of Engineering and Technology Management* 19, 2002, 1-23.
- WARR, P., PEARCE, A.: *Preferences for careers and organizational culture as a function of logically related personality traits. Applied Psychology: An International Review* 53, 2004, 423-435.

YARNALL, J.: Career anchors: results of an organisational study in the UK. *Career Development International* 3, 1998, 56-61.

Abstrakt

Scheinův systém kariérových kotev a jeho využití

Článek z oblasti psychologie organizace popisuje Scheinův systém kariérových kotev včetně jeho využití. V článku jsou prezentovány některé studie týkající se výzkumu kariérového zakotvení u pracovníků rozličných oborů, distribuce jednotlivých kariérových kotev v návaznosti na některé osobnostní dimenze sledovaných jedinců.

Klíčová slova:

kariérová kotva, pracovní spokojenost, spokojenost s kariérou, personální práce

Abstract

Schein's system of career anchors and its application

This article from the area of organizational psychology describes Schein's system of career anchors including its application. The article presents some studies concerning the research of career anchoring of workers in varied professions, distribution of career anchors in relation to some personal dimensions of probands.

Key words:

career anchor, job satisfaction, career satisfaction, personnel function

POČÁTKY MATEMATICKÉHO MYŠLENÍ V LIDSKÉ SPOLEČNOSTI

Eva Reiterová

Vznik prvních matematických myšlenek a astronomických úvah úzce souvisí se vznikem prvního filozofického myšlení. Poprvé se můžeme setkat s matematickým myšlením a tedy i s filozofickými myšlenkami ve staré Babylónii a v Egyptě. Vznik filozofického myšlení ve staré Babylónii a v Egyptě byl těsně spjat na jedné straně s prvními kroky vědy o světě, tj. s astronomií, kosmologií a matematikou, na druhé straně s mytologií. Filozofie se ještě nevydělila jako zvláštní forma společenského vědomí. Rozvíjející se hospodářství starého světa vyžadovalo, aby se rozšířily celkové znalosti a uvedly do praxe. Nutnost vypočítávat období rozvodňování Nilu vytvořila egyptskou astronomii a s ní panství kasty kněží jako vedoucí zemědělství. Pokud se chtěli Egypťané vyznat v astronomii, nemohli se obejít bez znalosti matematiky a geometrie. Bez nich by v této oblasti těžko něco dokázali. Kalendář ve starém Egyptě se již ve čtvrtém tisíciletí před naším letopočtem shodoval se slunečním rokem, který má 365 dní. Později dokonce probíhal ve čtyřletém rytmu, tedy také s nám známým přestupným rokem. V zemi Nilu byli tedy kněží – astronomové schopni napočítat do 365. Přání rozdělit rok do přehledných úseků je však podstatně starší. První obrazové symboly představující kalendáře byly použity v Sumeru kolem roku 8000 př. n. l. Čísla byla tedy bezpodmínečně nutná ke stanovení délky jednoho roku. Astronomické vědění našich dávných předků bylo vysoce rozvinuté. O jejich znalostech ze světa čísel podávají důkaz malé hliněné tabulky s matematickým textem, jejichž analýza není jednoduchá. Na těchto destičkách, které se dochovaly ze staré Mezopotámie, jsou ukryty důležité astronomické údaje. Počátkem druhého tisíciletí před naším letopočtem byl v Mezopotámii sestaven zvěrokruh podle hvězdné oblohy, který se používá dodnes. Existují však dohady, že tento zvěrokruh vznikl ve starém Egyptě. Hospodářské potřeby Egypta si také vynutily sestavení přesného kalendáře, založeného na astronomickém pozorování dráhy Měsíce, Slunce a hvězd. To všechno vedlo k rozvoji vědy nejen v severní Africe ale také v Malé Asii. Babylónští matematikové založili algebru a geometrii, znali způsob přibližného odmocňování dvěma a řešení kvadratických rovnic.

Babylóňané vynalezli šedesátinný „posiční systém“ zaznamenávání výpočtů. Z babylónského systému pochází dnešní počítání času (1 hodina se rovná 60 minutám, 1 minuta 60 vteřinám). Světový názor Babylóňanů, stejně jako ostatních národů starověkého Východu, je neoddělitelný od mytologie, tj. prvního pokusu vysvětlit pozorované jevy přírody. Významnou úlohu zde hrálo kněžstvo, které šířilo náboženskou věrouku. Mytologické báje o vzniku bohů (teogonie) se mění v učení o vzniku světa (kosmogonie). Nebeská tělesa se pokládají nejen za prostředek k vypočítávání času a astronomických předpovědí, ale také za síly tvořící svět a neustále na svět působící. Za hlavní nebeské těleso, otce bohů, pokládali Babylóňané Měsíc. Hvězdy jsou podle nich božstva, která svítí jen v noci. Slunce je síla, která zhasíná záření nebeských těles, je tedy zdrojem tmy, je to síla podzemního světa, přináší smrt. Měsíc umírá a znovu se křísí k novému životu, a proto je obrazem věčného, nevyčerpatelného života. Ve starém mýtu o stvoření světa se postupně začal boj mezi dobrem a zlem zobrazovat jako vítězství světla nad tmou. Bůh světla se uctívá jako mocná mravní síla, která řídí svět. „Hvězdný“ („astrální“) světový názor vedl k rozvoji astrologie, fantastické víry ve schopnost nebeských těles bezprostředně ovlivňovat osud celých společností i jednotlivých lidí. Ve staroegyptských památkách se v naivní podobě již klade otázka o prazákladu přírodních jevů. Mluví se zde o studené vodě jako o prvopočátku živých bytostí, ale také o vzduchu, jenž naplňuje prostor a „přebývá ve všech věcech“. Nicméně však filozofické myšlení ve staré Babylónii a Egyptě nedosáhlo takové úrovně, jaká je charakteristická pro vyspělejší otrokářské země. Počátky živelně materialistických a ateistických názorů Egyptanů a Babylóňanů měly určitý vliv na další rozvíjení vědy a materialistického myšlení ve starém světě. Vědecké a filosofické pojmy vypracované v zemích východu si osvojili především Řekové. Zvláště velký byl vliv babylónské vědy, tj. matematiky, astronomie, zeměpisu a systému měř. Kosmologii, kalendář, základy geometrie převzali Řekové od svých předchůdců i východních sousedů. Řecká filosofie nevznikla jako oblast speciálního filosofického bádání, nýbrž v nerozlučném sepětí s vědeckými poznatky matematickými a přírodovědnými.

Mezi nejstarší obyvatele Řecka, kteří postavili základ řecké a tím i celé evropské kultury, patří Ióňané. Ti se začali stěhovat a kolonizovat ostrovy na západním pobřeží Malé Asie. Ani ostatní Řekové nezůstali pouze na svém původním území, ale s vývojem řemesla a obchodu se začali šířit i do vzdálenějších krajů, kde se zabydleli, vytvořili vlastní kolonie a pak pokračovali dál v kolonizaci. Toto období, které se nazývá obdobím řecké kolonizace, spadá do let 750–550 př. n. l. Řekové odcházeli z vlastního území hlavně z nedostatku půdy, ale také kvůli vzájemným bojům uvnitř rodové společnosti a mezi rodovou aristokracií. Kolonizací se Řekové rozšířili z Malé Asie až do Sicílie, Jižní Itálie a Španělska, do Egypta a Lybie a k Černému moři. I když stále ještě existovaly třenice uvnitř starého společenského řádu, samotnou kolonizací vzrůstala tendence národnostních shromažďování, aby se řecký národ udržel jako celek. Rodové společenství se stalo překážkou pro další rozvoj produkce. Agrární způsob života a práce nemohl vydržet konkurenci rozvojem trhu, řemesel a měst. Rodové společenství muselo propadnout. Tento společensko-politický převrat přivedl na historické jeviště otrokářskou demokracii, která v důsledku jiných životních podmínek měla i jiné potřeby. Hledaly se odpovědi na nové

otázky – jaký je reálný svět a odkud pocházejí okolní děje. Starý nábožensko-mytologický světonázor stále více ustupuje snahám vniknout do podoby objektivní skutečnosti a zákonů jejího vývinu. Na této půdě vyrostla starořecká filosofie. Projevila se jako věda vědy, zahrnující v důsledku nerozvinutosti vědeckého myšlení všechny oblasti poznání. Dějiny starořecké filozofie jsou dějinami boje prvopočátečního, naivního materialismu proti různým idealistickým učením. Myšlení bylo častěji směřováno na vnější objekty a snažilo se, aby co nejlépe pochopilo a poznalo přirozenost samotných věcí. Individuální fantazie v kombinaci s božskou hierarchií z Olympu už nebyla nikomu užitečná. Proto otrokářská společnost kvůli změnám praktického vztahu ke světu byla nucena zaměřit vlastní teoretické představitele na jinou cestu bádání. Kvůli cestování po moři, což bylo v té době jednodušší než po pevnině, bylo nutné studovat astronomii a matematiku, poznat přírodní jevy důležité pro mořeplavce. Zde je zřetelná potřeba nové metody, jak začít a o co se opřít. Tento nový způsob bádání byl vyjádřen racionálně přírodním přístupem, kdy se opouští mýtus a přistupuje se reálně ke skutečnosti. Prvním střediskem a ohniskem nové vzdělanosti a nové ideologie bylo bohaté přístavní město na iónském maloasijském pobřeží, které se jmenovalo Milétos. Nový způsob života a myšlení získal brzy převahu všude, kde to přírodní a společenské podmínky umožnily a vyvolaly, tedy i v dalších městech na maloasijském pobřeží, na Sicílii, v jižní části Apeninského poloostrova a konečně i v samotném kontinentálním Řecku. Nejstarší období v dějinách řecké filosofie začíná v polovině 6. století př. n. l. současným vystoupením řady myslitelů a mezi nimi i prvních matematiků a astronomů. Filosofie se v této době nazývá přírodní filosofií nebo také filosofií „předsókratů“, protože tito myslitelé působili před vystoupením Sókrata. Od žádného filosofa tohoto období se nám nedochovalo celé dílo, dokonce ani žádný jednotlivý spis. Někteří z těchto myslitelů vůbec spisy nezanechali, díla ostatních se ztratila. Tím zajímavější je, že vliv těchto mužů, kteří poprvé formulovali myšlenkové základy západního světa, je dodnes živý a v současnosti ještě sílí. Historikové se mohou při studiu myšlenek těchto filosofů odkazovat na přímé prameny – tzv. zlomky předsókratovských myslitelů a na rozmanité prameny nepřímé, kterými jsou z části díla pozdějších filosofů, kteří buď své vlastní názory opíraly o myšlenky svých předchůdců, nebo se snažili sami sepsat dějiny filosofie. Nejstarší materialistická škola starořecké filozofie, tzv. iónská, vznikla ve městě Milétu v Malé Asii. Milétští filozofové byli současně i přírodovědci. Některé přírodovědecké představy převzali od východních národů a dál je pak samostatně rozvinuli. Představitelé této školy se snažili vyřešit otázku vzájemného vztahu mezi jednotnou hmotou a konkrétními přírodními jevy, otázku, jak vznikají ze vzduchu, ohně a vody reálné předměty přírody. Jejich snahou bylo nalézt nějakou zákonitost v přírodě.

Jako první se začal matematikou ve starém Řecku zabývat milétský obchodník, politik, astronom a matematik – geometr, představitel Iónské (milétské) školy Thales Milétský. Hodně cestoval, hlavně po Egyptě, odkud si dovezl mnoho nových poznatků. Díky Thalétovi rozkvétaly v Milétu hned tři nové obory, do té doby Řekům neznámé: filosofie, astronomie a matematika. Obeznamen s egyptskými a babylónskými znalostmi z astronomie a geometrie objevil řadu důležitých pouček. Za prvního filosofa, astronoma a matematika je Thales označován již starořeckými autory. Významná byla Thalétova vlastní badatel-

ská a vědecká činnost. Spojoval mnohostrannou praktickou činnost s hlubokým studiem přírody. Při svých výzkumech používal vlastnoručně vyrobené pomůcky. Na základě babylónských statistik dovedl předpovědět zatmění slunce. Řekl, že se roku 585 „den stane nocí“. Thalés se snažil porozumět stavbě vesmíru a určit v jakém pořadí jsou vzhledem k Zemi umístěna nebeská tělesa, jako Měsíc, Slunce a hvězdy. I v této otázce se Thalés opíral o výsledky babylónské vědy. Představoval si však pořadí těchto těles právě opačně, nežli je ve skutečnosti. Soudil, že nejbliže Zemi jsou hvězdy a nejdále Slunce. Tuto chybu však opravili již jeho nejbližší pokračovatelé. Také dokázal rozeznat souhvězdí Velkého vozu (Velkého Medvěda) a tím i celkem přesně určit sever, jako prostředek orientace v noci. Thalés prý dokonce rozdělil celou nebeskou bán na pět pásem, z nichž jedno, jižní, právě v protikladu k severnímu pásmu arktickému (medvědímu) nazval antarktickým (protimedvědím). Nevědomky tak připravil název šestému kontinentu – Antarktidě. Větší význam těchto kosmologických názorů tkvěl však v tom, že s sebou přinesly významné tvrzení, že existují hvězdy i v pátém, nikdy neviditelném pásmu. Arktické pásmo tvoří totiž hvězdy nikdy nezapadající, střední tři pásma tvoří hvězdy, které někdy jsou a jindy nejsou vidět, antarktické nebylo možno v zeměpisných šířkách Středoziemního moře nikdy vidět. Z dalších astronomických objevů se mu připisuje objev sklonu ekliptiky k rovníku a zjištění kulového tvaru Země na základě stínu, který Země vrhá na Měsíc. V matematice je dodnes známa tzv. Thalétova věta, tj. poučka, že všechny úhly sestružené nad průměrem kružnice jsou pravé: „Pamfila praví, že Thalés první vepsal do kruhu pravoúhlý trojúhelník a obětoval vola. Druzí to říkají o Pýthagorovi“ (Zlomek A1 z Diogena Laertského). Na základě podobnosti trojúhelníků prý změřil výšku pyramidy v Egyptě. Právě odtud, z Egypta, si Thalés přinesl do Řecka mnohé již starší geometrické poznatky, rozvinuté nutností každoročního vyměřování Nilem zaplavených polí. O Thalétovi se vypráví, že jednoho roku, když předvídal bohatou úrodu oliv, skoupil ve městě všechny lisy na olivový olej a pak draze tyto lisy pronajímal. Chtěl prý tak dokázat, že filosofovi není těžké zbohatnout, ale že je nad to povznesen. Thalés je také právem nejslavnějším z tzv. sedmi mudrců (Kleobulos, Solón, Chilón, Thalés, Pittakos, Biás, Periandros). Ve zprávách o Thalétovi jsou dvě zmínky o duši v přírodě, obě z Aristotela: „Někteří také říkají, že duše je smíchána ve veškerenstvu, proto se snad Thales domníval, že vše je plné bohů“. „Thales pravil, že má magnetovec duši, jelikož hýbá železem“...

Druhým Milétanem, přírodním filosofem je Thalétův žák, významný astronom Anaximandros (611–545 př. n. l.). Napsal učebnici geometrie a vytvořil mapu světa a zdokonalil sluneční hodiny. Zhotovil model oblohy, kde se Země podobně jako jiná nebeská tělesa vznášejí volně v prostoru, je středem vesmíru a má formu plochého válce. Otáčením tohoto zemského válce prý vzniká chlad a teplo. Nebe je koule, která Zemi obklopuje ze všech stran. Ani Slunce, ani Měsíc, ani hvězdy se nehrouží s příchodem večera do světového oceánu: nebeská tělesa i v noci pokračují ve svém kruhovitém pohybu zároveň s nebeskou sférou, když zapadají za horizont. Země se nemusí o nic opírat, nehybně stojí ve středu světa a je stejně vzdálena od všech bodů nebeské sféry. Není důvodu, proč by se měla pohybovat jedním směrem dříve než druhým. Slunce, Měsíc a hvězdy prý vznikly odstředivou silou z ohnivé zemské kůry. Kolem Země krouží tři nebeské prstence: sluneční, měsíční

a hvězdný. Je autorem prvního filozofického díla „O přírodě“, ze kterého se zachovala jen některá jednotlivá slova. Zavedl pojem prvopočátku všeho jsoucího – „arché“ („Princip“) a pokládal za takovou počáteční pralátku „apeirón“. Ve zlomku A9 a B I ze Simplika se praví: „Anaximandros prohlásil neomezené za počátek a základní prvek jsoucna, první zavedl toto jméno ‚počátek‘. Říká pak, že to není ani voda, ani žádný z t. ř. živlů, nýbrž jiná jakási neomezená přirozenost, z níž vznikají všechny oblohy a světy v nich. ‚A z čeho věci vznikají, do toho též zanikají podle nutnosti, neboť si za své bezpráví navzájem platí pokutu a trest podle určení času‘. Anaximandros poprvé v dějinách vyjádřil evoluční ideu, že člověk, podobně jako ostatní živé bytosti, pochází z ryby.

Žákem Anaximandrovým byl Anaximénés z Milétu, který žil v letech 588–525 př. n. l. Podobně jako jeho předchůdci se i on zabýval kosmologií a astronomií. Zatímco zejména jeho astronomie je nesmírně primitivní. Tvrdil, že Země je plochý kotouč, podpíraný ohromnou masou vzduchu, v němž se vznášejí ploché ohnivé kotouče nebeských těles. Zatímco Anaximandros se nesprávně domníval, že nejbliže k Zemi mají hvězdy a nejdále Slunce, Anaximénés stanovil správně pořadí umístění Měsíce, Slunce a hvězd ve světovém prostoru vzhledem k Zemi. Nejbližší je Měsíc, pak Slunce a nakonec hvězdy. S poměrným úspěchem vysvětloval Anaximénés některé meteorologické jevy. I u něho, podobně jako u Thaléta a Anaximandra, je patrná snaha po přirozeném a v tomto smyslu materialistickém pojetí světa a výkladu přírodních jevů. Podle jeho učení vše, co existuje, pochází z pralátky – vzduchu – a zase se k ní vrací. Vzduch je nekonečný, věčný a pohyblivý. Když zhoustne, vytváří nejdříve oblaka, pak vodu a nakonec zemi a kameny, když se zředí, mění se v oheň. Zde se projevuje idea přechodu kvantity v kvalitu. Vzduch v sobě zahrnuje vše, je duší i celkovým prostředím pro nescíslné vesmírné světy. Je možné, že Anaximénés dovedl analogii mezi člověkem a kosmem ještě dále, totiž k představě dýchajícího kosmu, tedy k myšlence, že se udržuje ustavičným přejímáním vzduchu jako oživující pralátky, která ho obklopuje, tak jako člověk se udržuje naživu vdechováním okolního vzduchu. Myšlenka o dýchajícím kosmu se sice ve zlomcích nevyskytuje, ale objevuje se u pythagorovců a je pravděpodobné, že ji převzali právě od Anaxiména. Považuje-li Anaximénés za prazáklad všeho vzduch, tedy v neposlední řadě proto, že je mu látkou nejvíce živoucí, může být tedy považován ze zdroj všeho života. Tak jako v podobě doše oživuje člověka, je i principem života v kosmu, prazákladem, z něhož vše vzniká. Na otázku, jak z tohoto „počátku“ vzniká vše, co „je, bylo a bude“, Anaximénés odpovídá: zředěním a zhušťováním. Zředěním se vzduch mění v oheň, zhuštěním ve vítr, pak postupně stále větším zhuštěním se stává oblakem, vodou (deštěm), zemí a při krajním zhuštění kamenem. Hypotéza se opírá především o pozorování jevů atmosférických, které byly přednostním předmětem Anaximénova badatelského zájmu. Je zobecňujícím závěrem z těchto pozorování. Anaximénés učil, že hvězdy jsou oheň, ale my necítíme jejich teplo, protože jsou velmi vzdáleny (podle Anaximandra jsou hvězdy blíže než planety).

Když Milétos ztratil politickou samostatnost (počátkem V. stol. př. n. l.), přestala se zde rozvíjet i filozofie. V jiných řeckých městech vliv učení Milétánů nejen trval, nýbrž tato učení našla dokonce i své pokračovatele. Jedním z nich byl Xenofanés z Kolofónu. Pod jeho vlivem vzniklo učení eleatů. Hlavou eleatské školy, kterou založil Xenofanés

z Elei v jižní Itálii, se stal Parmenides, který žil v letech 540–465 př. n. l. Jeho učení rozvíjel Zenon z Eleje a Melitos ze Samu. Eleaté měli velký význam pro další vývoj filozofie neboť oddělili svět daný smysly od světa rozumu a tím přispěli k odhalení rozpornosti mnoha pojmů.

Jinou cestou v hledání počátku, prvků a podstaty světa se dal filosof Pýthagorás ze Samu, který žil v letech 571–498 př. n. l. Byl současníkem Anaximandrovým a Anaximemnovým. Také on, podobně jako Thalés podnikl cestu do Egypta a seznámil se zde jak s poznatky matematiky a astronomie, tak i s filozofickými a náboženskými idejemi. Pýthagorás nehledá podstatu světa v látce, nýbrž v „preas“, v omezujícím principu, v kvantitativní stránce světa, čili – jak Pýthagorás a jeho stoupenci říkali – v čísle (řecky arithmos). Domníval se tedy, že věci i vztahy mezi věcmi lze vyjádřit čísly. Říkal, že „Číslo jsou podstatou věcí, která řídí svět“. V čísle viděl samotnou podstatu, prazáklad všech jevů. Vychází tedy z hmoty, ale tím, že její podstatu nalézá v jejich číselných proporcích, se zároveň od hmoty odpoutává. Avšak Pýthagorův světový názor (a jeho stoupenců), budovaný na tehdejší matematice, ukazuje i primitivnost a naivnost tehdejší počínající spekulativní matematiky. Absolutizaci abstrakce kvantity a jejím odtržením od hmotných věcí dospěl k názoru, že podstatou všeho je číslo a nejvyšším zákonem kosmu je harmonie... Do matematiky vnesl systematiku deduktivně budované teorie a tím spojený princip důkazů opírajících se o logické argumenty. Dokázal neracionálnost odmocniny ze dvou. Značnou pozornost věnoval Pýthagorás rozvoji geometrie. Uvádí se, že Pýthagorás byl první, kdo zdůvodnil, že u pravoúhlého trojúhelníka se čtverec nad přeponou rovná součtu čtverců nad oběma odvěsnami (tj. známá Pýthagorova věta). Na rozdíl od ostatních myslitelů, kteří se v této době zabývali matematikou, však překročil hranici víceméně geometrických úvah (v níž se pohybovali např. Thalés či Anaximenes). Studuje i vzájemné vztahy mezi čísly. Právem tak můžeme mluvit, že u Pýthagora začíná teorie čísel a jsou položeny základy aritmetiky. Mnoho geometrických problémů té doby bylo řešeno aritmetickou cestou. Studium souvislostí mezi čísly a zejména mezi číselnými řadami vyžadovalo poměrně vysokou úroveň abstraktního myšlení, a to poznamenalo i Pýthagorovy filozofické názory. Pozornost, kterou on i jeho žáci věnovali studiu povahy čísel a vztahů mezi nimi, vedla až k určité mystice čísel. Číslo byla povýšena na skutečné podstaty všech věcí.

Z antických autorů můžeme nalézt nejucelenější výklad Pýthagorovy filosofie u Dioгена Laertia. „Počátkem všeho je jednotka, z jednotky vznikla neohraničená dvojka, jež je jako látka podřazena jednotce, své příčině. Z jednotky a neohraničené dvojky vznikají čísla, z čísel body, z bodů čáry a z čar plošné tvary, z plošných tvarů pak tvary pevné; z těchto zase tělesa smysly vnímatelná, k nimž patří též čtyři živly, oheň, voda, země a vzduch. Tyto živly se úplně v sebe přeměňují a přecházejí a z nich vzniká vesmír, který je oduševnělý, nadaný rozumem, má tvar koule a objímá ve svém středu Zemi, jež má rovněž tvar koule a je na povrchu obydlená.“ Jiná interpretace tohoto učení pochází od Hegela, který říká: „Prvním nejjednodušším pojmem je jednota (monas): nikoli diskrétní a plurální aritmetické jedno, nýbrž identita jakožto kontinuita a pozitivita, zcela obecná podstata. Nejbliže po jednotě je tu protiklad, dvojnost (dyas), rozdíl, to zvláštní. Z těchto principů vznikají, nebo přesněji řečeno, na tyto principy jsou redukovatelná všechna ostat-

ní čísla.“ Za základní považují pythagorejci první čtyři čísla aritmetické řady, jedničku, dvojku, trojku a čtyřku. Při geometrické interpretaci těmto číslům postupně odpovídá bod, přímka, čtverec a krychle. Součet těchto čísel dává číslo deset, které pythagorejci považovali za ideální číslo a propůjčovali mu téměř božskou podstatu. Deset je podle pythagorejského učení i základních protikladů, na které lze převést všechny věci a jevy světa. Pythagorejské učení je v počátečním stadiu svého vývoje vlastně historicky prvním pokusem (s výjimkou některých momentů v díle Anaximenově) o postižení kvantitativní stránky světa. Matematický pohled na svět se zprvu prosazuje jako vyjádření určitých kvantitativních vztahů mezi skutečně existujícími věcmi. Zejména v oblasti geometrie je vztah mezi kvantitativně vyjádřitelnou realitou poměrně zřetelný, dokonce v mnoha případech i smyslově identifikovatelný. Teprve aritmetizace geometrie znamená vyjádření prostorových vztahů „čistými“ čísly a umožňuje jejich postupné odtržení od vztahů v objektivní realitě, které vlastně prezentují. Možnost myšlenkově manipulovat s čísly (jako abstraktními objekty) pak v návaznosti na rozvoj abstraktního myšlení vede k tomu, že tato čísla mohou být chápána jako samostatně existující objekty. Odtud je pak již jen krok k tomu, aby takto pojatá čísla byla prohlášena za vlastní podstatu věcí. Tímto postupem dochází pythagoreismus k idealistickému převrácení skutečnosti. Pythagoreismus, v té či oné podobě, existoval až do třetího století našeho letopočtu. Nejbližší k Pythagorovu učení měli starší pythagorejci, mezi nimiž bylo mnoho přímých Pythagorových žáků. Byla to významná filozofická škola působící v západní části Velkého Řecka, tj. v jižní Itálii. Rekonstrukce jejich filozofických názorů je značně obtížná vzhledem k tomu, že zejména ze staršího období působení této školy se zachovalo velmi málo materiálů pramenné povahy. Nejznámější z nich byl badatel v oboru astronomie a na svou dobu vynikající lékař Alkmaion z Krotónu. Doba jeho činnosti spadá asi do první poloviny 5. stol. př. n. l. Přestože se zabýval hlavně lékařstvím zůstal v podstatě věrný pythagorejským zásadám. Ke starším pythagorejcům ještě patří Epicharmus, který žil v letech 550–460 př. n. l. a Archytos, který žil přibližně v 5. stol. př. n. l. K mladším pythagorejcům patří Hippiasos, který žil na přelomu 5. a 4. stol. př. n. l., Eudoxos (407–357 př. n. l.) a Filolaios (4. stol. př. n. l.), matematik, fyziolog a astronom, který první řekl, že se Země pohybuje v kruhu. Jiný významný představitel mladšího či pozdějšího pythagorismu, Archytás, zabývající se hlavně astronomií, akustikou a matematikou, prohlašoval, že i za oblohou stálic lze najít buď těleso nebo prostor, že není konečné hranice světa a že existuje nekonečno. Po vyhnání pythagorových žáků z Krotónu se tito rozešli po všech řeckých osadách a městech. Řada z nich, ve druhé polovině 5. století př. n. l. našla útočiště v Platónově akademii v Athénách. I když mají Pythagorejci nepopíratelné zásluhy o rozpracování některých partií geometrie, a zejména základů aritmetiky, matematická problematika jim vyúsťuje v mystiku a zbožnění čísel, která považují za jediné pravé jsoucno.

První etapu rozvoje řecké antické filozofie, do které spadá iónská a pythagorejská škola, uzavírají dva významní myslitelé: Anaxagoras a Empedoklés. Jejich dílo je vlastně určitým přechodem k vrcholnému období starověké řecké otrokářské demokracie, které je i vrcholným obdobím rozvoje antického filozofického myšlení. Empedoklés se narodil přibližně roku 484 ve městě Akragantu na Sicílii. Byl Pythagorovým žákem, ale současně

můžeme v jeho myšlenkách nalézt vliv iónské školy. Na předchozí vývoj živelného materialismu navazuje Empedokleova filozofie rozsáhlou básní O přírodě. Materialistické chápání světa se projevuje i v Empedokleově myšlence o nestvořitelnosti a nezničitelnosti světa. Základní živly i síly nemohou vzniknout ani zaniknout. Vznikají či spíše slučují a rozlučují se pouze sloučeniny živlů. Empedoklés zastává názor, že prázdno neexistuje. Všechny věci si tedy mohou jen vyměňovat místa. Empedokleovo pojetí pohybu a jeho zdroje je sice živelně materialistické, ale v podstatě mechanické. Živelný materialismus Empedokleovy filozofie se promítá i do jeho pojetí vývoje kosmu. Prapůvodní stádium, v němž se nacházel celý kosmos, označuje Empedoklés termínem sfairos. V tomto stadiu není nějaké bližší určenosti, vše víceméně splývá v nerozlišitelné jednotě. Tento prapůvodní stav kosmu představuje vlastně jakousi nejdokonalejší směs a pravou jednotu živlů, v nichž jsou všechny stejně zastoupeny. Je to období univerzální vlády lásky; tehdy byl svár vytlačen „mimo“ svět. Druhá fáze vývoje kosmu nastává současně se vznikem jednotlivých věcí. Tento vznik je způsoben postupným příchodem sváru, který se v tomto období snaží vytlačit lásku. Základní živly jsou v tomto období sice ještě zčásti spojeny, ale jsou již rovněž zčásti rozděleny. Třetí fáze ve vývoji kosmu se pak vyznačuje jednoznačnou nadvládou sváru. Lásky je ze světa vytlačena a živoří na jeho okraji. Živly jsou v tomto období víceméně rozděleny. Čtvrtá fáze se vyznačuje návratem vlády lásky. Živly se opět spojují. Tak je podle Empedoklea charakterizován kosmogonický proces vývoje. Empedoklés svým živelně materialistickým přístupem ke světu sehrál pozitivní úlohu v dalším rozvoji antického filozofického myšlení.

Dalším starořeckým filozofem a ideologem otrokářské společnosti byl nedůsledný materialista Anaxagorás z Klazomen v Malé Asii. Žil v letech 500–428 př. n. l. a byl údajně žákem Anaximénovým. Na základě obvinění z bezbožnosti byl odsouzen k trestu smrti a aby se zachránil, opustil Atény. Uznával nekonečnou kvalitativní rozmanitost původních prvků hmoty („semena věcí“), později nazvaných homiomerie, z jejichž různého směšování se vytvářejí všechny existující věci. Za hybnou sílu podmiňující spojování a rozlučování elementárních částic pokládal „nús“ (rozum), který chápal jako velmi lehkou a jemnou látku. Svě myšlenky vyložil v obsáhlém spisu O přírodě. Z této práce se zachovaly pouze zlomky z její první části. I jeho filozofii charakterizuje živelný materialismus. Anaxagorova kosmogonie vysvětluje vznik soustavy nebeských těles z prvotního neuspořádaného směšování látek v důsledku jejich vířivého otáčení. Za základ všech věcí považuje Anaxagorás nekonečné množství malých hmotných částiček (homoimeroi). Hmota je podle Anaxagorova názoru věčná, nestvořitelná a nezničitelná, avšak na rozdíl od Empedokleova pojetí, kvalitativně rozrůzněná. Tím se Anaxagorás snaží vyřešit dva problémy, které vykrytalizovaly v předcházející řecké filozofii. Je to jednak problém vztahu jednoty a mnohosti jsoucna, který řeší kvalitativní určeností semen věcí. Druhým problémem je otázka, jak vysvětlit vznikání a zanikání vzhledem k názoru o věčném a neproměnném bytí. Podle Anaxagory vzniká nové tím, že semena věcí jsou obsažena v jiných věcech. Tím mohou jedny věci přecházet v druhé, slučovat se a rozlučovat, což se nám jeví jako vznikání a zanikání. Anaxagorás věnoval značnou pozornost i poznávání přírodních jevů. Z jeho myšlenek týkajících se kosmogonie je možno uvést „Země má plochý tvar a vznáší

se pro svou velikost i proto, že není žádného prázdna a že vzduch jsa velmi silný, nese vznášející se Zemi... Slunce, Měsíc a všechny hvězdy jsou rozžhavené kameny uchvácené otáčením etheru... Teplo hvězd necítíme pro jejich velkou vzdálenost od Země... Slunce přesahuje svou velikostí Peloponés. Měsíc nemá vlastního světla, nýbrž je má od Slunce.“ Velmi zajímavý je i jeho výklad zatmění Slunce a Měsíce. „Zatmění Měsíce nastává, když se Země a někdy též tělesa pod Měsícem stavějí v cestu, a zatmění Slunce nastává za novoluní, když se staví v cestu Měsíc.“ Anaxagorás se věnoval i matematice. Z této oblasti jeho myšlení se bohužel nic nedochovalo. Plúchartos však o něm uvádí, že „psal v žaláři o kvadratuře kruhu.“ V Athénách měl Anaxagorás řadu žáků a stoupenců. Nejvýznamějším z nich byl Archláos, který je označován za posledního představitele přírodní filozofie (podle Diogena).

Závěr

Stručný nástin zrodu filozofického myšlení ve staré Babylónii a Egyptě ukazuje, že u národů starověkého Východu se můžeme setkat s prvními počátky filozofického a sociálního myšlení. Toto myšlení je těsně spjato jak s prvními vědeckými poznatky v oblasti astronomie, kosmologie a matematiky, tak i s mytologií. Rozvoj znalostí o světě souvisí s rozvíjejícím se hospodářstvím a zemědělstvím. Astronomie v té době byla velice rozvínutá. Filozofické myšlení ve staré Babylónii a Egyptě však nedosáhlo takové úrovně jako ve starověkém Řecku a dalších otrokářských státech starého světa. Řecká filosofie byla postavena právě na základech a v pevném sepětí s vědeckými poznatky jak přírodovědnými, tak i matematickými. Proto se filosofii v té době říká přírodní filosofie.

Souhrn

Článek pojednává o rozvoji matematiky a matematického myšlení od prvních obrazových symbolů čísel v Sumerských kalendářích přes astronomické záznamy starých Egyptanů až po období významných filozofů ve starověkém Řecku. Starořecká filosofie zahrnovala všechny oblasti poznání. Nejstarší období v dějinách řecké filosofie se datuje od poloviny 6. století př. n. l. Za největšího představitele řecké, tzv. Iónské školy je považován Thales Milétský. Další významnou filozofickou školou, působící v západní části Řecka, byla škola pythagorejská. Žáci této školy mají velké zásluhy při rozpracování základů aritmetiky, matematická problematika jim však vyúsťuje v mystiku.

Použitá literatura:

- H. J. Störig: Malé dějiny filozofie
- P. Judin, M. Rozentál – Filozofický slovník
- T. I. Ojzerman, I. J. Ščipačov – Dějiny filozofie
- F. Marek, Š. Zapletal – Filozofická čítanka
- PhDr. Dušan Machovec, Csc. – Dějiny antické filozofie

Summary

The article discusses about the development of mathematics and mathematical thinking from the first picture symbols of numbers in the Sumerian calendars over the astronomical records of the ancient Egyptians until the period of the famous Hellenic philosophers. The Hellenic philosophy included all areas of cognition. The oldest period of the Hellenic philosophy dates from the sixth century B.C. The biggest representative of the Hellenic so called Ionic school is considered to be Thales of Miletos. Other very important philosophical school in the western part of Greece was the school of Pythagoras. The students of this school were very important for developing the basics of arithmetic, however their mathematical conception flew into mystic.

Klíčová slova:

filosofické myšlení, matematické úvahy, astronomie

Key words:

philosophically thinking, mathematics reasoning, astronomy

PRIMÁRNA RODINA A RESILIENCIA OSOBNOSTI

Lucia Lacková, Irena Sobotková

Správanie sa človeka nie je náhodné. Je výsledkom pôsobenia vnútorných a vonkajších činiteľov spolu so skúsenosťami, ktoré jedinec získal. Pokiaľ sa v určitých situáciách zamyslíme, prečo sme reagovali práve takýmto spôsobom, môžeme nájsť analógiu už niekde skôr.

Človek sa v priebehu každodenného života prejaví spôsobmi reagovania a správania sa, ktoré sú mu vlastné. Mnohé osobnosti sa preniesli cez stigmatá svojich primárnych rodín a vedú pokojné životy vo svojich nových rodinách. Nie vždy síce vymiznú všetky následky nepriaznivých životných podmienok, no o danom človekovi sa dá povedať, že dospel v adaptovanú osobnosť navzdory mnohým životným problémom. Prečo však iní v rovnakých životných situáciách zlyhávajú? Čo je zdrojom odolnosti u zdravých dospelých jedincov, ktorým predtým neposkytla orientačná rodina podmienky pre ich zdravý rozvoj, keď predsa tieto problémy prekonali?

Teoretické vymedzenie pojmu rodina

S pojmom „rodina“ sa skoro každý človek stretáva už v ranom detstve, aj preto je všetkým dobre známy. Rodina je základom pre zdravý vývoj dieťaťa. Je to ten najlepší základ, ktorý zatiaľ nebol ničím lepším prekonaný.

Až do sedemdesiatych rokov 20. storočia bolo pozerané vývojovými psychológmi na rodinu len periférne. Výskum sa prevažne zameriaval na vývoj psychických procesov. Dôraz na rodinu sa začal dávať až v oných sedemdesiatych rokoch. Rodina bola zjednodušene chápaná ako dyáda matka – dieťa a štúdie boli uskutočňované prevažne v laboratórnych podmienkach. K zmenám prispeli do značnej miery nové trendy štúdia rodiny. Obraz intaktnej nukleárnej rodiny sa začal meniť v smere mnohotvárnosti usporiadania rodiny. Súbežne so zanikajúcim názorom, že rodina je jednoliata a stereotypná jednotka spoločnosti sa prichádzalo na to, že rodinné normy sa u jednotlivých rodín môžu veľmi

odlišovať a to na základe historickej, kultúrnej, etnickej, či pohlavnej odlišnosti. Nedá sa preto hovoriť len o jedinej správnej variante rodinného fungovania.

Rodina môže byť chápaná ako interakčná jednotka, v ktorej každý člen pôsobí na ostatných členov a správanie každého člena je zase spätne ovplyvňované správaním sa druhých členov rodiny (Matějček, 1994).

Rodina je aj malou sociálnou skupinou, založenou na manželských alebo príbuzenských vzťahoch, spoločnom živote a vzájomnej morálnej zodpovednosti.

Je miestom, kde sa zachováva a uskutočňuje generačná kontinuita, kde sa prenášajú skúsenosti, názory a životné postoje na ďalšie pokolenie. Tvorí základ výchovného pôsobenia, formuje osobnosť človeka v detskom veku a v dospievaní je miestom citového vyžitia, intimity a dôvery (Matoušek, 1992).

Resiliencia

Významnejšie sa začalo pristupovať k výskumu resiliencie v sedemdesiatych rokoch 20. storočia. V tomto období sa dáva so súvislosti s resilienciou aj pojem kompetencia, schopnosť zvládnuť situáciu, prípadne prispôbiť sa jej nárokom. Pozornosť sa zamerala hlavne na deti a to hlavne na tie, ktoré boli vystavené pôsobeniu určitého rizika a navzdory tomuto riziku a nepriaznivej prognóze prospievali. Označili sa ako deti „resilient“ alebo „stress – resistant“. Všetko, čo pôsobí na organizmus tak, že je nútený zvýšiť aktivitu, či mobilizovať energetické rezervy k udržaniu vyrovnaného stavu alebo k jeho znovu dosiahnutiu, je považované za riziko. **Resilienciu potom môžeme chápať ako aktivitu zameranú na to, aby napriek prekážkam a nepriaznivým okolnostiam, človek dosiahol patričnej kvality života (podľa definície zdravia WHO).**

Manželia Wolinovi (1993) definujú resilienciu ako proces obrátenia sa od nepriazne. Uvádzajú resilientné faktory, ktoré pomáhajú osobnosti ľahšie sa vyrovnávať so záťažovými situáciami v okolí.

- **Vhľad (INSIGHT)** – Vývoj vhľadu, porozumenia, pochopenia začína vnímaním, určitým druhom intuície, ktorá upozorňuje na nebezpečenstvo. S intelektuálnym vývojom, rastom, intuícia prechádza k vedeniu, poznaniu problému a v dospelosti dozrieva k pochopeniu seba samého aj ostatných.
- **Nezávislosť (INDEPEDENCE)** – Autori sa zmieňujú o tomto faktore, ako o určitej schopnosti zachovať si odstup od rodiny a jej problémov a zároveň s ňou zostať emočne spojený. Jedná sa o určitý kompromis pominúť to zlé a zachovať dobré. Nezávislosť má určité prejavy. Prvým je určitá forma chovania sa, skrytia sa pred zraňujúcimi rodinnými scénami. Druhým je oslobodenie sa od rodiny, prejavujúce sa hlavne v adolescentnom veku. Jedinec zistí, že pri udržaní určitej dištancie od rodiny sa cíti lepšie. Nezraňujú ho jeho často krát mnohé a márne pokusy o zblíženie. Odľúčením sa od rodiny získava šancu slobodného výberu spôsobu života, bez plnenia pochybných požiadaviek rodičov. Je to zároveň tretí prejav nezávislosti.

- **Vzťahy (RELATIONSHIPS)** - Vzťahy sú určitým druhom dôvernej a uspokojujúcej väzby k ľuďom, kde jedinec nielen lásku poskytuje, ale aj jemu je táto láska poskytovaná. Vzťahy mimo rodinu hľadajú hlavne deti ňou odmietané a neprijímané. Časté kontakty sa zdajú byť dostatočné pre potvrdenie toho, že dieťa je hodné pozornosti. Títo jedinci potom vyhľadávajú kontakt s ľuďmi, ktorí im nahrádzajú rodičov. Ne-prejavujú sa len ako aktívne jednajúci, ale vzťahy im poskytujú aj odmenu v podobe dôvery a lásky plynúcej z vytvorených kontaktov, nahrádzajúcich im chýbajúce rodinné zázemie.
- **Iniciatíva (INITIATIVE)** - Iniciatíva je počiatkový krok, impulz k rozhodnutiu zvládnuť prostredie, v ktorom jedinec žije. Resilientná osobnosť sa zameriava na úspech v oblasti, ktorú môže zvládnuť. Snaží sa z nej vyjsť so zdravým sebavedomím. Už v detstve si vyberá aktivity, ktoré ďalej rozvíja a prehĺbuje a zvyšuje si tak sebavedomie, sebaúctu a taktiež možnosť svojho osobnostného rastu. Verí, že svojou snahou a sebadôverou môže pozitívne ovplyvniť smer svojej životnej cesty. Úspech, ktorý dosiahne je mu odmenou a zároveň náhradou za neexistujúce uznanie rodičov. Dokáže plánovať riešenie zložitých problémov, je trpezlivý a vytrvalý. Neúspech berie ako výzvu a podnet k zdokonaleniu sa.
- **Tvorivosť a humor (CREATIVITY, HUMOR)** - Tieto dve vlastnosti obracajú realitu na ruby. Jedinec uniká do svojho sveta, ktorý mu umožňuje načerpať nové sily prostredníctvom imaginatívnej energie. Niekedy môže detské fantazировanie v podobe tancovania, maľovania, hrania sa na hrdinov prejsť až k profesionálnej tvorivej aktivite. Pomocou predstavivosti človek uniká od svojho ťažkého osudu. Imaginatívne aktivity vedome popierajú ťažkosti každodenného života.
- **Morálne zásady (MORALITY)** - Morálne zásady vychádzajú z minulosti a smerujú do budúcnosti. Deti zrovnávajú seba a svoju rodinu s inými. Resilientné deti tieto problémy vyjadrujú aj napriek tomu, že to môže mať pre ne v rodine negatívne následky. Dospievajúci resilientní ľudia sú schopní dávať i z mála čo majú. Odmietajú násilie a sexuálnu promiskuitu. Často krát sa starajú o chod domácnosti a znovunadobudnutie kontaktov s príbuznými. Myslia na pomínutelnosť ľudskej existencie a uvedomujú si, že jediné, čo po človekovi zostane, je spomienka a svojim jednaním sa snažia o to, aby bola radostná.

Ďalší, iný pohľad na termín resiliencia priniesol **Stefan Vanistendael** (1996), stojaci na čele organizácie International Catholic Bureau (ICCB).

Resilienciu definuje ako schopnosť človeka čeliť ťažkým životným podmienkam a žiť spokojne a to sociálne akceptovateľným spôsobom.

Mastenová (in Matějček, Dytrich, 1998) hovorí o resiliencii ako o procese, schopnosti a výsledku úspešnej adaptácie človeka, navzdory nepriaznivým, či ohrozujúcim podmienkam.

Primárna rodina a resiliencia osobnosti

Rodina má značný vplyv na utváranie osobnosti človeka. Osobnosťou sa človek nerodí, stáva sa ňou. Na utváraní osobnosti sa podieľajú vrodené biologické činitele a skúsenosti, ktoré jedinec získava v rámci určitého prostredia, v ktorom žije. V práci som sa sústredila na život v rodine. Zamerala som sa na faktory rodinného fungovania, prípadne zlyhania, ktoré môžu ovplyvniť vývoj jedinca do takej miery, že sa tieto zmeny začnú prejavovať na jeho osobnostných črtách. Pozornosť som venovala tzv. **protektívnym faktorom, ktoré tlmia účinok individuálnej zraniteľnosti, ale nemusia však nutne viesť k resiliencii.** Wernerová a Smith (1992) ich delia na tri skupiny:

1. **Protektívne faktory v spoločnosti** – jedná sa o sociálne systémy, v ktorých sa jedinec zdržiava, napr. priatelia, spolužiaci, komunita.
2. **Protektívne faktory u jedinca** – ide hlavne o také temperamentové charakteristiky, ktoré vyvolávajú pozitívne ohlasy zo strany opatrovateľov – deti sú milé, láskavé, ľahko sa prispôsobujú. V predškolskom veku je u nich pozorovaná veľká zvedavosť a autonómia ich správania. Chcú nadväzovať sociálne kontakty a komunikovať.
3. **Protektívne faktory v rodine** –pre jedinca je dôležité mať hlboký vzťah aspoň k jednej kompetentnej, emocionálne stabilnej osobe, aby bol u neho bol vytvorený bazálny pocit bezpečia. Pokiaľ nie je možné nadviazať tento vzťah s rodičmi, môže ísť o osoby zo širšej rodiny, ktoré vytvoria náhradné rodičovské figúry.

Rodičia pomáhajú dieťaťu rozvíjať schopnosť vzdorovať ťažkostiam a prekonávať ich, posilňujú jeho sebadôveru, poskytujú mu informácie, príležitosti k učeniu, modely chovania a navodzujú spojenie s ďalšími zdrojmi podnetov aj ochranných síl. Keď táto pomoc chýba, dieťa nemá dosť sebadôvery, nemá dosť vedomostí, nechce sa učiť, nedôveruje ľuďom, o zdroje poznania nemá záujem. Ak nemá príležitosť nadviazať s niekým citové puto, stáva sa krehkým, zraniteľným, vulnerabilným.

Sebaúcta je schopnosť ceniť si seba samého a správať sa k sebe dôstojne a správne, s láskou a pravdivosťou. Každý, kto je milovaný, je ochotný sa zmeniť. Niekedy má však človek pocit chladu, akoby „boli všetci z kameňa“. Satirová (1994) hovorí, že v rodine, kde je sebaúcta jej členov vysoká, sa prejavuje integrita, poctivosť, zodpovednosť, súcitiť, láska, kompetencia. Takýto ľudia majú vieru vo vlastné schopnosti. Vedia požiadať o pomoc, ale vedia sa sami rozhodnúť a v konečnom dôsledku je pre nich najlepším zdrojom ich vlastné rozhodnutie. Sú si vedomí svojej ceny a sú ochotní vidieť a rešpektovať hodnotu iných. Keby rodičia všetkých detí mali rozvinutú úctu voči sebe, bolo by na svete oveľa menej úzkostných ľudí, lebo keď ľudia sami seba hodnotia nízko, očakávajú, že ich iní budú podvádzať, ušľapávať a podceňovať. Schovávajú sa za múr nedôvery a dostávajú sa do hrozného stavu opustenia a izolácie. Oddelení od druhých ľudí upadajú do apatie a ľahostajnosti k sebe a aj k svojmu okoliu. Prirodzeným dôsledkom tejto nedôvery a izolácie je strach.

Dieťa, ktoré príde na svet, nemá minulosť, nemá za sebou žiadnu skúsenosť, žiadnu stupnicu, pomocou ktorej by mohlo merať vlastnú cenu. Spolieha sa na svoje zážitky

s ľuďmi a na ich správanie súvisiace s hodnotením dieťaťa ako osoby. Prvých päť alebo šesť rokov je sebaúcta dieťaťa formovaná takmer výhradne rodinou (Satirová, 1994).

Deti z narušených rodín sa často cítia bezcenné, lebo musia vyrastať v prostredí pre ne „nepochopiteľnej komunikácie“, v prostredí bez pravidiel, tam, kde je ich odlišnosť podrobená kritike, tam, kde sa za chyby zvyčajne trestá. Nemajú možnosť sa naučiť zodpovednosti. Tieto deti sú vystavené veľkému riziku, že sa u nich prejaví deštruktívne správanie. V tomto bode by sme mohla resiliencia pokladať za schopnosť učiť sa, schopnosť človeka čeliť negatívnej komunikácii v rodine. Kladením si zisťovacích otázok a vytváraním úprimných odpovedí, tento mentálny spôsob – vzhľad do situácie, táto forma intuície, dá možnosť dieťaťu vyčítať, že niečo nie je v poriadku, ale nie v ňom samom, ale v rodinnom systéme.

S pribúdajúcim vekom si dieťa začne racionálne odôvodňovať situáciu a u resilientného jedinca dozrieva tento stav v pochopenie seba samého aj iných. Prejaví sa to v ponímaní jeho „ja“ v hodnotovom, postojovom sebavedomí a aj vo výkonovom sebahodnotení. Jediniec v tomto prípade dospel k sebapoznaniu a jeho sebahodnotenie nie je závislé od postojov, cieľov a myslenia iných ľuďi, ktorých rešpektuje, ale jeho vysoká sebaúcta mu bráni sa zrovnávať.

Sebaúcta bola zničená skôr v prípade, že človek nemal vyvinutý solídny, pozitívny zmysel pre sebahodnotu. Ak pochybuje niekto o svojej hodnote, ľahko sa mu stane, že prijme akcie a reakcie druhých ľuďi ako určujúce (Satirová, 1994).

Ak si človek uvedomí, že všetko, čo na neho z vonku doľahne, má brať ako niečo, s čím musí pracovať, ale nepovažuje to za spôsob definovania seba samého, vytvorí si tým určitú vzdornosť – resilienciu voči okoliu, ale je to zdravá vzdornosť, ktorá smeruje k zdravým ľudským kontaktom.

Ciele výskumu

Výskum vychádza z priameho účastnenia sa každodenného života neklinických rodín (16 rodín, 32 rodičov, 48 detí) a to po dobu troch rokov. Sústredila som sa na analýzu rodinných vzťahov a celkového pôsobenia rodiny na osobnosť dieťaťa a prípadnú existenciu, či vznik resiliencie.

Rozhovormi s členmi rodín a pozorovaním štruktúry a dynamiky vzťahov medzi nimi som dospela k zisteniu, že orientačná rodina a skúsenosti, ktoré z nej jediniec čerpá, následne ovplyvňujú jeho ďalšie formovanie osobnosti, životnú odolnosť ako aj „vzhľad“ jeho prokreačnej rodiny.

Jednotlivé ciele výskumu boli formulované takto:

1. Podrobne zachytiť život rodiny a zamerať sa hlavne na jej ovplyvnenie životnej resiliencie detí z nej „vychádzajúcich“. Sústrediť sa na zaznamenanie spôsobu využívania voľného času v rodine, spôsob riešenia problémov, spôsob komunikácie a poznanie

- výchovného štýlu rodičov a prípadné poskytnutie pomoci pri odstraňovaní chýb, vyskytujúcich sa v nej a nájdenie nového riešenia.
2. Preskúmať možnosť využitia F-COPES a FHI.
 3. Vyvodiť závery, ktoré by mohli prispieť k zvýšeniu informovanosti ohľadne možnosti primárnej rodiny formovať osobnosť dieťaťa na resilientného, odolného jedinca. Zachytiť potreby detí, ale taktiež zdroje ich životnej sily, ktoré ich k tomuto cieľu vedú.
 4. Určiť súvislosť medzi životom v primárnej rodine rodičov a súčasným životom v ich sekundárnej rodine, prípadne súvislosť medzi životom v ich primárnej rodine a ich životnou resilienciou.

Výskumným projektom je mapujúca, mnohopočetná prípadová štúdia. Podstatné fakty sa vynárajú postupne, na začiatku však nie je známe, čo všetko sa ukáže byť dôležitým. Otázky sa vynárajú v priebehu výskumu, a preto nie možné ich formulovať na jeho začiatku.

Organizácia a priebeh výskumu

Kontakty na rodiny som získala zhruba pred tromi rokmi od mojich priateľov. Jednotlivé rodiny som osobne navštívila a priamo som ich požiadala o spoluprácu. Vysvetlila som im zámer svojej práce. Taktiež som ich oboznámila aj s účelom, kvôli ktorému by mal byť výskum realizovaný. Vysvetlila som im, že sa bude jednať o návštevy v ich rodinách.

Kým som sa dostala k súboru skúmaných rodín, stretla som sa aj s nesúhlasom zúčastniť sa výskumu.

Celkovo som navštívila 42 rodín. 11 rodín hneď na začiatku spoluprácu odmietlo. Po roku práce s 31 rodinami, mi z rôznych, bližšie neuvedených dôvodov „odišlo“ z výskumu 14 rodín. Ďalšie, posledné dva roky výskumu, som už pracovala len so 17 rodinami. Zhruba pred pol rokom mi jedna rodina oznámila, že nechce ďalej pokračovať vo výskume a ani nechce, aby údaje o nej boli začlenené do môjho výskumného materiálu. Rodina mi priamo uviedla dôvod a chcela, aby som ho aj ja zmienila ako príčinu ukončenia práce s nimi. Zmieňovaným dôvodom bola smrť troch členov rodiny pri autohavárii.

Zozbierané údaje som utried'ovala analýzou dát. Medzi jednotlivými návštevami som údaje spracovávala a začala som sa postupne zameriavať na, pre výskum podstatné fakty. Zároveň som ich doplňovala novými informáciami.

Návštevy boli dopredu dohodnuté, no postupom času som sa v jednotlivých rodinách necítila ako „návšteva“, ale ako ich člen. Prebiehali v dopoludňajších hodinách aj popoludní, väčšinou cez všedné dni. Rozhovory som viedla tak s celými rodinami spoločne, ako aj individuálne, s jednotlivými členmi. Vždy hneď počas prvej, či druhej návštevy som bola prevedená po dome alebo byte.

Skúmaný súbor

Navštevované rodiny

- Skúmaný súbor tvorí 16 rodín (80 ľudí, z toho 32 rodičov a 48 detí).
- Priemerný vek otca je 48 rokov (38 až 60 rokov).
- Priemerný vek matky je 49 rokov; 6 mesiacov (38 až 61 rokov).
- Priemerná veková diferenciacia medzi partnermi je 1 rok; 6 mesiacov (0 až 9 rokov).
- Priemerná dĺžka manželstva je 25 rokov (15 až 28 rokov).
- Všetky páry žijú v prvom manželstve. Jedno manželstvo sa ku koncu výskumu (január 2004) skončilo rozvodom.

Tabuľka č. 1: Vzdelanie rodičov

Vzdelanie rodičov	Matky		Otcovia	
SOU	1	6,25%	3	18,75%
SŠ	7	43,75%	5	31,25%
VOŠ	0	0,00%	0	0,00%
VŠ	8	50,00%	8	50,00%

- Priemerný počet detí v rodine sú 3 deti (2 až 8 detí).
- V priebehu výskumu sa z niektoré z detí (8) osamostatnili a domov sa vracajú už len na návštevu tzn., že:
- Priemerný počet detí v rodine v súčasnosti sú 3 deti (0 až 8 detí).
- Priemerný vek detí je 19 rokov; 8 mesiacov (11 až 28 rokov).
- Priemerná veková diferenciacia medzi súrodencami sú 4 roky; 10 mesiacov (1 až 8 rokov).
- Priemerný vek súboru je 30 rokov; 11mesiacov (11 až 61 rokov).

Tabuľka č. 2: Vzdelanie detí

Vzdelanie detí	Dievčatá		Chlapci	
ZŠ	3	11,54%	8	36,36%
SOU	1	3,85%	1	4,55%
SŠ	9	34,62%	2	9,09%
VOŠ	0	0,00%	0	0,00%
VŠ	13	50,00%	11	50,00%

Primárne rodiny rodičov

Tabuľka č. 3: Vzdelanie detí z primárnych rodín rodičov (76 detí, 32 rodičov mnou skúmaných primárnych rodín a ich 44 súrodencov)

Vzdelanie	Ženy (36)		Muži (40)	
ZŠ	0	0,00 %	0	0,00 %
SOU	8	22,22 %	11	27,50 %
SŠ	14	38,89 %	14	35,00 %
VŠ	14	38,89 %	15	37,50 %

Tabuľka č. 4: Vzdelanie starých rodičov

Vzdelanie	Staré matky (32)		Starí otcovia (32)	
ZŠ	6	18,75 %	7	21,88 %
SOU	17	53,13 %	8	25,00 %
SŠ	9	28,13 %	10	31,25 %
VŠ	0	0,00 %	7	21,88 %

Použité metódy

Vzhľadom k charakteru mojej práce, som vo výskume využila hlavne metódy pre skúmanie rodín. Za ťažiskovú sa dá považovať metóda návštevy v rodine. Pri výskume som ďalej využila metódy klinické – **pološtrukturovaný rozhovor**, priame **participantné pozorovanie**, ktoré boli doplnené metódami testovými, **dotazníkmi F-COPES a FHI**.

F-COPES

Dotazník vyvinuli v roku 1981 Hamilton McCubbin, David Olsona a Andrea Larsenová (in McCubbin, H., Thompson, A., McCubbin, M., 1996). Je zameraný na dimenziu zvládania (coping) z modelu rodinnej resiliencie.

Dotazník obsahuje 30 položiek. Nachádzajú sa v nich dve interakčné úrovne z modelu rodinnej resiliencie:

Jedinec smerom k rodine a spôsoby ako rodina vo vnútri zvláda svoje problémy medzi jednotlivými členmi, tj. **interné copingové stratégie**.

Rodina smerom k sociálnemu okoliu a spôsoby, akými rodina zvláda vonkajšie problémy a nároky, tj. **externé copingové stratégie a mechanizmy**. Dotazník F-COPES bol určený na to, aby integroval nasledujúce faktory z teórie stresu rodiny do copingových stratégií:

rodinné zdroje;

vnímanie a význam situácie.

Pomocou faktorovej analýzy a ďalších štatistických procedúr sa vykryštalizovalo 5 faktorov:

Využitie najbližšej sociálne podpornej siete – (príbuzní, priatelia, susedia) – 9 položiek merajúcich schopnosť rodiny aktívne sa angažovať v získavaní sociálnej opory zo strany príbuzných, priateľov, susedov a širšej rodiny.

Prerámovanie – 8 položiek hodnotiacich schopnosť rodiny redefinovať stresujúce udalosti, aby boli zvládnuteľnejšie.

Hľadanie duchovnej podpory – 4 položky zamerané na schopnosť rodiny získať duchovnú podporu.

Mobilizácia rodiny k prijatiu pomoci – 4 položky mapujúce schopnosť rodiny nájsť si zdroje v spoločnosti (agentúry, občianske združenia, rôzne programy) a schopnosť prijať pomoc od ostatných.

Pasívne hodnotenie – 4 položky hodnotiace schopnosť rodiny akceptovať problematické situácie tlmením reaktivity. Sobotková (2002) vo svojej habilitačnej práci mení názov piatej subškály na „aktívny prístup“ s odôvodnením, že položky síce popisujú pasívny prístup, ale početné hodnoty odpovedí sa pri skórovaní obracajú a vyjadrujú tak pozitívne smerovanie a preto je logickejšie nazvať popisovanú copingovú stratégiu skôr aktívnym prístupom k životným ťažkostiam.

Interpretácia: celkové skóre sa tu nedá jednoznačne interpretovať. V tomto prípade sa jedná o rôzne copingové stratégie, ktoré sú podľa úrovne funkčnosti rodiny rôzne využívané a ovplyvňujú tak výsledky rôznymi smermi.

FHI

Dotazník FHI vyvinuli Marilyn McCubbin, Hamilton McCubbin a Anna Thompson v roku 1986 na meranie charakteristík odolnosti, vytrvalosti a rezervných zdrojov v rodinách, ktoré plnia funkciu „nárazníkov“ a zmiernujú pôsobenie stresorov.

FHI dotazník bol prepracovaný z konceptu individuálnej odolnosti a zameraný na odolnosť rodiny. Položky boli usporiadané do troch subškál:

Vloženie sa – do problému s vierou v jeho zvládnutie. Táto subškála zobrazuje aj schopnosť rodiny spolupracovať a rodinný cit pre vnútornú silu.

Výzva – odráža presvedčenie, že zmena normálna a, že niekedy prináša aj podnety rastové.

Vláda – zahŕňa vieru v to, že môžeme ovplyvniť smer a priebeh udalostí.

Rodinná odolnosť v kontexte výskumu bola prevedená na rodinný model, približujúci sa životnej odolnosti. V počiatočnom výskumu resiliencie prevládala myšlienka štyroch subškál. (K nim sa dostanem neskôr). Špecifická rodinná odolnosť zahŕňa: vzájomné odovzdanie sa v rodine, spoločné zvládanie problémov, dôveru v schopnosť uchopiť problém. Kládne sa tu dôraz na ponímanie ťažkostí ako výzvy, možnosti nájdania nových

životných skúseností. Je to pocit vnútornej kontroly nad udalosťami, oproti pocitu „obete“ náhody.

Výskum by bolo možné doplniť dotazníkmi na zisťovanie charakteristiky osobnostných rysov jednotlivých členov rodín, ja som sa však rozhodla spoliehať sa viac na výsledky rozhovorov a pozorovania.

Metodologické problémy práce

1. Vhodné rodiny som do výskumu získala na základe pozitívneho výberu. Do výskumu nie je možné rodiny nútiť. S účasťou vo výskume väčšinou súhlasia rodiny funkčné. Konečný skúmaný súbor preto nie v žiadnom prípade reprezentatívnou vzorkou.
2. Vo výskume neexistuje kontrolná skupina. Nejde nájsť sociálnu skupinu, s ktorou by bolo možné zrovnávať výskumu podrobené rodiny, aby nedošlo k nesprávnym skresleniam.
3. V rozhovoroch s rodinou a aj v dotazníkoch F-COPES a FHI sa môžu prejavíť tendencie členov rodiny reagovať sociálne žiadaným smerom.

Sussman a Steinmetzová (1987, in Sobotková, 2001) uvádzajú stratégie k zníženiu sociálnej desirability (žiadanosť odpovedí):

- výskum uskutočňovať v probandovi známom prostredí;
 - uskutočňovať výskum za prítomnosti detí;
 - sledovať neverbálne chovanie sa (gestikuláciu, proksemiku, mimiku, atď.);
 - dôležitý je aj obohacujúci a rovnocenný vzťah medzi výskumníkom a respondentom.
4. **Počet skúmaných rodín nie je veľký.** Návštevy v rodinách sú časovo náročné. Skúmanie menšieho množstva rodín je o to podrobnejšie a hlbšie.
 5. Pri mapovaní života primárnych rodín rodičov bolo možné vychádzať len z údajov získaných z nimi poskytnutých rozhovorov (niekedy aj z rozhovorov z ich súrodencami alebo rodičmi).

Výsledky výskumu

Za dôležité považujem priblížiť spôsob delenia rodín na optimálne fungujúce, priemerne fungujúce a problémové. Počas návštev v rodinách som si všimla hlavne trávenie voľného času, vzájomnú komunikáciu, spôsob riešenia problémov a štýl výchovy, aký preferovali rodičia. Podľa toho, aká sa mi u rodiny javila jej funkčnosť, zaradila som ju do vyššie spomenutej kategórie. Inšpiráciou pre takýto spôsob delenia rodín mi bol výskum Sobotkovej (2002), kde využila rovnaké delenie pestúnskych rodín pri skúmaní ich fungovania a zdrojov ich odolnosti. Zdôrazňujem, že som si plne vedomá toho, že začlenenie mnou skúmaných rodín do príslušných kategórií je čisto subjektívne, preto sa nedá brať ako smerodajné. Podotýkam však, že toto delenie sa mi potvrdilo výsledkami dotazníkov F-COPES a FHI.

Delenie mi uľahčilo popis života v jednotlivých rodinách a taktiež mi umožnilo aj zdôrazniť určité podstatné rozdiely medzi nimi. V rozhovoroch som sa sústredila hlavne na hodnoty, životný štýl, postoje, riešenie problémových situácií. Životné štýly rodín, z ktorých pochádzajú rodičia, som sa snažila zrovnáť so životom, aký teraz oni, ako partneri vedú vo svojich sekundárnych rodinách.

Hlavnou úlohou výskumu však bolo zistiť, do akej miery vplýva rodina na dieťa, mladého človeka. Preto som sústredila pozornosť hlavne na deti skúmaných rodín (z rozhovorov s rodičmi som sa síce tiež dozvedela o ich orientačných rodinách, no tieto údaje som mohla posudzovať len z ich rozprávania, prípadne z rozhovorov s niektorými z ich rodičov a súrodencov, nie však s celou pôvodnou rodinou). Zamerala som sa aj na to, či vyrastali spolu so súrodencami, alebo boli jediným dieťaťom v rodine.

Výpovede jednotlivých členov o rodine som zrovnávala a sledovala som, ako sa ich odpovede na jednotlivé otázky zhodujú, alebo líšia. Taktiež som sa zamerala na to, do akej miery sa zhoduje odpoveď člena rodiny v spoločnosti ďalších členov a v rozhovore, ktorý obsahoval tie isté otázky, ale bol vedený len individuálne s ním, s daným členom rodiny.

Resiliencia u rodičov skúmaných rodín

Všetci rodičia z mnou skúmaných rodín sa prejavili ako odolné osobnosti. Boli schopní zvládajúť náročné situácie, prispôbovať sa meniacim nárokom okolia či už pracovného alebo rodinného. Rodičia, ktorých orientačné rodiny boli priemerne fungujúce, boli však pri zvládaní svojich životných ťažkostí viac ohľaduplní k svojmu okoliu. Nimi vytvorené prokreačné rodiny len málokedy zažívali situácie, pri ktorých by títo rodičia bezmocne plakali nad problémami. Pracovné problémy väčšinou doma nerozoberali a keď už, tak len formou diskusie nad tým, či riešenie, ktoré sa rozhodujú uplatniť je správne, prípadne priamo požiadali o radu partnera. Niekedy si vypočuli aj názor svojich starších detí, pred ktorými svoje starosti netajili, ale zároveň sa snažili ich nimi nezaťažovať. Nikdy sa však nestavali k náročnej situácii ako k neriešiteľnej. Sami vždy hovorili, že riešenie sa nájde vždy, aj keď nie hneď a práve to najlepšie. Títo rodičia spomínali, že ich udržuje na nohách nádej, že problémy pominú a bude zase lepšie. Pokiaľ došlo k nezhodám v rodine, boli to väčšinou oni, čo sa snažili urovnať situáciu a to tak pri partnerských konfliktoch (v 8 rodinách práve s partnerom z problémovej orientačnej rodiny), ale aj pri nezhodách s deťmi, vysvetlením a diskusiou s dieťaťom. Boli tí, čo mali radi v rodinách (aj na pracoviskách) atmosféru, v ktorej nie je cítiť napätie a neriešené problémy. Neznamenalo to však, že by v deťoch nezbudzovali rešpekt. Deti si týchto rodičov vážili snáď ešte omnoho viac. Videli, že si priznali chybu, ktorú urobili a snažia sa ju napraviť. Viedli svoje deti k zodpovednosti za to, čo robia, a tým ich učili zamyslieť sa nad faktom, že ako hovoria: „Niektoré slová a činy sa už späť nedajú vrátiť.“

Rodičia, ktorých orientačné rodiny boli problémové, vedeli taktiež „hravo“ zvládnuť pracovné problémy. V rodine o nich hovorili len zriedkakedy. Často sa stávalo, keď ich

partneri spozorovali, že niečo nie je v poriadku a ponúkli im svoju pomoc, že sa veľmi rozhnevali. Nechceli, aby im niekto pomáhal, aby čo i len zistil, že niečo nefunguje tak, ako má. Chceli vždy zvládať situáciu sami a bez pomoci iných. Problémy väčšinou zvládli, no ich rodiny trpeli, lebo vedeli, že sa „niečo deje“, no nemohli pomôcť, lebo člen rodiny o to nestál. A tak v týchto obdobiach bolo v rodinách väčšinou ticho.

V rodinách, kde títo rodičia mali za partnerov rodičov z priemerne fungujúcich orientačných rodín, niekedy „poľavili“, priznali si svoje zlyhanie a požiadali o pomoc (bolo to v 6 rodinách). Častokrát však, ale vzhľadom k tomu, že oni o svojich problémoch často nehovorili, považovali za normálne, keď členovia rodiny brali svoje starosti ako osobnú záležitosť a nezaťažovali ich nimi. Možno práve kvôli tomu bolo v týchto rodinách dosť často cítiť napätie, pretože ostatní členovia sa báli zdôveriť so svojimi problémami. Boli to osobnosti, ktoré vedeli brilantne zvládať svoje vlastné starosti, a práve táto vlastnosť im akoby predurčovala aj zmýšľanie, že každý jedinec predsa musí zvládať svoje problémy sám, bez pomoci. Radi si zachovávali určitý odstup od svojich partnerov aj detí, akoby sa ich báli. Možno sa tým chceli vyhnúť zraneniam, ku ktorým dochádzalo v ich orientačných rodinách, kde práve, keď sa chceli podeliť so svojimi radosťami aj starosťami s druhými členmi rodiny, boli odmietnutí. Nedostatok rodinnej súdržnosti v ich primárnych rodinách možno spôsobil aj túto, do určitej miery obranu v podobe nezávislosti, ktorá ich má chrániť od zranenia vo forme odmietnutia. Títo rodičia, ale nie sú osobnostne menej odolní ako rodičia z priemerne fungujúcich orientačných rodín, pretrváva v nich, ale strach zo sklamaní a preto, aj keď si to asi často ani neuvedomujú, touto nezávislosťou na rodine a neschopnosťou s ňou diskutovať a deliť sa o radosti a starosti, možno podobnú vlastnosť pestujú aj u svojich detí. Ich partneri ich však prijímajú takých, akí sú, aj keď priznávajú, že spočiatku sa snažili o zmeniť ich chovanie, no postupom času si už podľa ich slov zvykli. U rodičov z problémových orientačných rodín sa často vyskytovala vlastnosť brať problémy seba, svojich partnerov a aj detí s humorom, nie vždy však reakcia obrátenia problémovej situácie do podoby vtipu bola vhodná. Stávalo sa aj to, že to skončilo urážkou partnera alebo plačom dieťaťa. Aj pre tieto reakcie partnerov, ktoré zľahčovali situáciu a problémy ostatných členov rodiny, dochádzalo často k narušovaniu rodinnej pohody a niekedy aj zo strany partnerov k úvahám o rozvoze.

Resiliencia u detí zo skúmaných rodín

Deti z optimálnych, či priemerne fungujúcich rodín (medzi týmito rodinami sa nedá urobiť ostrá hranica) však automaticky, keďže žijú v rodinách, v ktorých sú vytvorené podmienky pre ich rozvoj (je tam citové puto medzi členmi rodiny, vzájomná oddanosť, otvorene sa riešia problémy a vzájomne sa zdieľajú pocity), aj tak odolné nie sú. Často krát, akoby im toto pozitívne rodinné vákuum bránilo vytvoriť si vlastný zdroj odolnosti, pretože rodičia a súrodenci ich predsa ochránia, keď bude treba.

V rodinách sa preferovalo autoritatívne vedenie, ale nie ako obmedzujúca, despotic-
ká vláda nad dieťaťom, ale ako pocit dôvery k tomu, na koho je spoľahnutie. Výchova

poskytovala deťom presné hranice, ale dostatočne voľné, poskytovala deťom oporu a istotu. Rodičia vždy dieťaťu naznačili správny krok. U detí sa prejavovala vysoká hladina sebavedomia, u niektorých detí až neúmerne vysoká. Väčšinou však po príchode detí do cudzieho kolektívu (deti odchádzali v priebehu môjho výskumu na internáty stredných, či vysokých škôl, prípadne aj do zamestnania), táto hladina rapídne klesala. Podľa ich výpovedí boli zvyknutí, že sa s nimi vládne komunikuje, spoločne sa riešia problémy, rodičia a súrodenci ich podporia a pomôžu im. Nikto sa nad nimi v rodine nenadradoval, nikto nevyjadroval svoje názory krikom a hnevom. A zmena prostredia a ľudí v ich okolí priniesla, dalo by sa povedať, akýsi zlom.

Všetky tieto deti boli vzhľadovo priťažliví mladí ľudia. Boli aktívni, zvedaví a prejavovala sa u nich autonómia ich správania, ale nedokázali sa prispôbovať. Boli zvyknutí na pomoc a podporu, akoby nevedeli, že nie všetci ľudia k nim budú pristupovať spravodlivo a s určitým stupňom slušnosti, ktorú oni čakali. V cudzom svete im začal chýbať bazálny pocit bezpečia. Ich sebavedomie začalo rapídne klesať. Jedinci začali upadať do emocionálnych problémov. Začali sa združovať so skupinami mladých ľudí, ktoré im síce neboli blízke, ale oni potrebovali „niekam patriť“. Po čase sa ukázalo, že tam nezapadajú, a tak sa dostávali ešte do väčších problémov. Nekriticky prijímali záporné hodnotenia od spoluštudujúcich, či spolupracovníkov. Rodičia často krát po návrate detí domov „nespoznávali“ svoje vlastné deti (podotýkam, že väčšinu popisovaných detí som mala možnosť sledovať jeden rok, ako žili v spoločnej domácnosti s rodičmi a dva roky po ich nástupe na strednú a vysokú školu alebo do zamestnania). Po návrate domov im rodičia vždy pomohli sa na nejakú dobu rozhovorom a určitou podporou dostať z problémov, ktoré ich trápili, ale po návrate naspäť sa to všetko, akoby zmazalo, akoby stratili pozitívny účinok rodiny. Ich individuálnu zraniteľnosť (vulnerabilitu) a nepriaznivé vplyvy okolia, tlmia protektívne faktory v rodine (hlboký emočný vzťah k rodičom, pocit bezpečia). U týchto detí neboli, ale rozvinuté protektívne faktory v nich samých, nedokázali komunikovať tak, aby prijímali aj negatívne ohlasy (od rodičov a príbuzných neboli na to zvyknutí), neskôr to začalo narušovať ich sociálne kontakty. Zjavne im chýbala sebestačnosť a schopnosť prispôbiť sa novému prostrediu. Protektívne faktory, ktoré im mohla poskytnúť spoločnosť, taktiež neboli schopní prijať z dôvodu, že by museli niekedy čeliť aj inému spôsobu komunikácie, prípadne len úlohe poslucháča. Vadilo im, že už nie sú vždy stredobodom pozornosti a nie každý im vo všetkom pomôže. Musia čakať, kým prídu na rad, na to, ale neboli zvyknutí. Možno práve to bola chyba. A možno ich utrpenie spočívalo v tom, že si moc zaťažujúcich negatívnych situácií vo svojej primárnej rodine nezažili a prvé rany od života dostali niektorí vo svojich pätnástich a iní až devätnástich rokoch.

Zaujímavé sú ale zistenia u deviatich detí z problémových rodín. Traja mladí muži, vysokoškooláci, síce pôsobia plachým dojmom, no po dlhšom vzájomnom poznávaní som zistila, že dokážu ľahšie vyriešiť životné problémy, či už v škole, na brigádach alebo vo svojich citových vzťahoch, v porovnaní z chlapcami z optimálnych a priemerne funkčných rodín. Chlapci sú aktívny, v spoločnosti získavajú ľudí na svoju stranu, sú obľúbení, nechýba im zvedavosť. Prispôbujú sa rýchlo zmeneným podmienkam, sú flexibilní a vyrovnaní. Žijú už mimo svojich primárnych rodín, na internátoch a privátoch. U dvoch

chlapcov žijúcich ešte vo svojich primárnych rodinách, sú ale pozorovateľné podobné vlastnosti, navyše, vysoký stupeň technického nadania, im obom uľahčuje včlenenie sa do kolektívu spolužiakov (spolužiaci si ich vážia pre ich rozumové schopnosti a označujú ich za svojich „géniov“). Toto ich osobné plus im uľahčuje aj získanie „postavenia“ v záujmových krúžkoch, medzi priateľmi, ale aj pedagógmi. U všetkých chlapcov z mnou skúmaných problémových rodín sa vyskytovali protektívne faktory v nich samých, ale aj protektívne faktory v spoločnosti. Tieto im pomáhali nahradzovať chýbajúce protektívne faktory v rodine.

Všetky štyri dievčatá z problémových rodín sú na vysokej škole. V súčasnosti už žijú vzdialene od svojich primárnych rodín, na vysokoškolských internátoch. U všetkých dievčat je badateľné zdravé sebavedomie, podporené úspechmi v štúdiu. U týchto mladých žien sa prejavujú protektívne faktory, ktoré im pomáhajú zvládať záťaž každodenného života, jedná sa o prispôsobivosť, toleranciu voči druhým, schopnosť bezprostrednej komunikácie, ale aj určitej autonómie. Dôležitá je hlavne ich vysoká aktivita. Predsa len, u dvoch dievčat z problémových rodín sa niekedy, len pri menšom nezdare, prejaví tendencia pochybovať o svojich schopnostiach. Tento stav je vždy len krátkodobý, lebo zatiaľ sa im vždy podarilo problémy vyriešiť.

Všetky deti z problémových rodín si starosti životom prinesené vedľa rozumovo odôvodniť a často krát, možno s odstupom určitého času, sa vyjadria k nim ako k momentom, ktoré aj keď problémami boli, pomohli im posunúť sa „ďalej“ alebo „vyššie“, nedovolili im „zaspať na vavrinoch“. Chlapci a dievčatá z problémových rodín využívajú protektívne faktory v sebe samých a v spoločnosti viac ako deti v z optimálne a priemerne fungujúcich rodín. Sú už vo veku, kde si sami privyrábajú na živobytie a tým sa určitým spôsobom oslobodzujú od negatívnych vzorcov fungovania svojich primárnych rodín. Nehanbia sa za to, že pochádzajú z takejto rodiny, aj keď v minulosti ich to zraňovalo. Podľa ich vlastných úvah, im táto situácia dodala odvalu riskovať, skúšať v živote nové veci. Často krát, keď boli ešte malí, snivali o tom, čo, „keď budú veľkí“, dosiahnu. No a teraz, aj keď vedľa, že svet a život v ňom je iný, ako bol v ich detských predstavách, sa im tieto sny pomaly, ale predsa, pomocou vlastného úsilia, plnia.

Výsledky dotazníkov F-COPES a FHI

F-COPES

Výsledky dotazníku popisujem po jednotlivých subškálach, pri každej subškále (ktorá vlastne vyjadruje určitú copingovú stratégiu) popisujem, ako sa jednotlivé rodiny javia v riešení problémových situácií a ako danú copingovú stratégiu využívajú. Uvádžam aj výsledky celkového skóre (celkové využitie copingových stratégií u optimálne, priemerne fungujúcich a problémových rodín).

I. Subškála – Využitie najbližšej sociálnej podpornej siete.

Vysoké skóre v tejto subškále dosahovali optimálne a priemerne funkčné rodiny. Svedčí to o ich schopnosti využiť okruhy príbuzných a známych pri riešení problémov. Tieto rodiny sa neboja priznať svoj problém a požiadať blízkych o radu. Niekedy im práve táto stratégia dovoľí ventilovať napätie v rodine tým, že sa o problém rodina „podelí“. Vypočutie si iných názorov a pohľadov na vec, môže rodinu nasmerovať k správne riešeniu.

U problémových rodín bolo skóre v tejto subškále nízke. Tieto rodiny neudržiavali kontakt s príbuznými ani s priateľmi, väčšinou boli izolované, preto aj možnosť využiť pomoci blízkych, bola v ich prípade menej reálna. Keď sa problém „rozoberie“ z rôznych uhlov pohľadu a pozrie sa naň viacero ľudí, často krátko sa príde ľahšie aj na jeho riešenie, „viac hláv, viac rozumu“. Škoda, že problémové rodiny tohto faktu využiť nechcú (nie nedokážu).

II. Subškála – Prerábanie alebo pozitívne prehodnotenie.

V tejto subškále sa ukazujú pomerne vysoké hodnoty u všetkých rodín (optimálne, priemerne fungujúcich aj problémových), čo znamená, že všetky rodiny dokážu redefinovať udalosti tak, aby sa javili zvládnuteľnejšie.

Pozitívne prehodnotenie zjavne umožňuje optimálnym a priemerne fungujúcim rodinám aj lepšie zvládanie ťažkostí.

U problémových rodín sa stratégia prehodnotenia tiež využíva, nie je, ale efektívnou stratégiou pre riešenie problémov.

III. Subškála – Duchovná podpora.

Vysoké skóre u optimálne a priemerne fungujúcich rodín poukazuje na fakt, že viera týchto rodín v životnú spravodlivosť (uvádzam doslovne ich vyjadrenie) a v Boha, im pomáha vysporiadať sa s každodennými starosťami, ale aj väčšími problémami, udržuje ich funkčnosť.

Z problémových rodín bola veriaca len jedna. V tomto prípade viera udržiavala rodinu pohromade. Prejavilo sa to aj v snahe tejto rodiny riešiť problémy, aj keď nie moc úspešne. Práve táto snaha ochraňuje rodinu od rozpadu. U troch ďalších rodín sa prejavila snaha hľadať pomoc v duchovnej sfére, aj keď sa tieto rodiny označili ako neveriace. Sami však uviedli, že veria v nejaký vyšší princíp.

IV. Subškála – Mobilizácia rodiny k prijatiu pomoci.

V tejto subškále mali najvyššie skóre optimálne fungujúce rodiny. Pomerne vysoké skóre dosahovali aj priemerne fungujúce rodiny. Aj optimálne aj priemerne funkčné rodiny (už niekoľko krát a každá jedna rodina) sa zapojili do diskusie s odborníkom, dokonca aj využil ich pomoc (výber školy pre dieťa, problémy s dyslexiou u dieťaťa, manželské nezhody).

Problémové rodiny o svojich starostiach mlčia. Sú toho názoru, že cudzí sa do ich súkromia miešať nemajú. Táto stratégia nie je preto problémovými rodinami, podrobenými môjmu výskumu, nejako zvlášť využívaná. Ak ju už rodina využila, boli to vždy krajné prípady (hroziaci rozvod u partnerov, reparát z českého jazyka u syna).

V. Subškála - Pasívne hodnotenie (aktívny prístup).

V tejto subškále dosiahli najvyššie skóre rodiny priemerne fungujúce a problémové. Prejavuje sa tu sila rodiny zápasit s ťažkými situáciami a nepodľahnúť ťažkej situácii.

U optimálne funkčných rodín je skóre nízke. Možno je aktivita rodín nízka práve preto, že tieto rodiny zvlášť veľké problémy nepocitujú.

Stĺpec - Celkové skóre

V priemere, jednotlivé copingové stratégie využívali najviac optimálne fungujúce rodiny.

Priemerne fungujúce rodiny skončili v celkovom skórovaní na druhom mieste. Svedčilo to o menšom využití copingových stratégií v týchto rodinách.

Najnižšie hodnoty sa vyskytoval u problémových rodín. Tento výsledok potvrdzuje aj fakt, že rodiny niekedy len málo bojujú so životnými problémami, alebo využívajú na ich riešenie nesprávnu stratégiu. Niekedy sa však vopred vzdajú, alebo nebojujú vôbec.

FHI

V dotazníku uvádzam len výsledky celkového skóre, ako výsledok rodinnej sily vzdorovať ťažkostiam (znova uvádzam výsledky dosiahnuté u optimálne, priemerne funkčných a problémových rodín).

V dotazníku dosahovali najvyšších hodnôt optimálne fungujúce rodiny, nižších priemerne fungujúce rodiny a najnižšie problémové. Výsledky dotazníku mi potvrdili môj úsudok o funkčnosti jednotlivých rodín.

U optimálnych rodín to svedčí o ich odolnosti voči stresorom. Sila rodiny tu spočíva v kontrole životných udalostí a nepripustení si ich závažnosti. Naopak, čím väčší problém sa vyskytne, tým väčšia aktivita rodiny sa vyvinie na jeho riešenie.

Priemerne fungujúce rodiny tiež úspešne bojujú s problémami, občas, ale na rozdiel od optimálne fungujúcich rodín, si problémy odkladajú, tie medzi časom „narastú“, aktivita rodiny sa, ale úmerne s problémom nezväčší. Rodinné sily preto niekedy na problém nestačia. Členovia rodiny problému „podľahnú“.

U problémových rodín sa tiež z času na čas vyskytne snaha zmierniť pôsobenie stresoru. No týmto rodinám chýba spoločné zaangažovanie sa ich členov do riešenia problému. Rodinná jednota tu neexistuje a taktiež aj zmysel kontroly nad životnými udalosťami je pre ne cudzí. Rodiny málokedy problém vyriešia a na rozdiel od rodín priemerne fungujúcich (tie len niekedy), problému skoro vždy „podľahnú“.

6. Diskusia

Tento výskum je mapujúci a vychádza z teoretickej koncepcie systémového prístupu k rodine a z modelu individuálnej a rodinnej resiliencie. Keďže každá rodina je jedinečná a navyše do môjho výskumu bola začlenená na základe pozitívneho výberu, nie je mož-

né zaistiť kontrolnú skupinu a porovnať s ňou výsledky, vyjdené v skúmaných rodinách. Vo výskume so využila individuálnej a rodinnej diagnostiky. Tieto metódy mi pomohli nahliadnuť do vnútorného sveta rodiny a aj jej jednotlivých členov. Získala som tým aj možnosť hlbšie a detailnejšie ich preskúmať.

Použila som tri klinické metódy – rozhovor, pozorovanie a návštevu v rodine a dve metódy testové: dotazníky F-COPES a FHI. Pri interpretácii oboch dotazníkov mi pomohli údaje získané klinickými metódami. Návštevy v rodinách mi poskytli nenahraditeľné informácie už len preto, že som sa mohla stretávať s rodinami v ich prirodzenom prostredí a to so všetkými členmi naraz ako aj individuálne. Dotazníky boli rodinami vyplnené vždy počas mojej návštevy. Nikto neprejavil averziu k danej metóde.

Po porovnaní výsledkov z dotazníkov, z rozhovorov a pozorovaní som dospela k záveru, že dotazníky sa v kombinácii s klinickými metódami vo výskume rodín osvedčili. Mám však dojem, že interpretácia dotazníkov F-COPES a FHI si vyžaduje viac skúseností bádateľa a som si preto vedomá, keďže je to jedený výskum mnou uskutočnený, že som sa mohla dopustiť chýb pri interpretovaní výsledkov. Pri interpretácii výsledkov dotazníkov som však vychádzala aj z pozorovaní počas návštev v rodinách. Výsledky dotazníkov sú však závislé aj na snahe účastníkov výskumu otvorene a pravdivo o rodine vypovedať.

Výskum by bolo možné doplniť dotazníkmi na zisťovanie charakteristiky osobnostných rysov jednotlivých členov rodín, ja som sa však rozhodla spoliehať sa viac na výsledky rozhovorov a pozorovania.

Výskum bol zameraný na zistenie, do akej vplyva primárna rodina na vytvorenie resiliencie u detí z nej „vychádzajúcich“. V neposlednom rade som ho zamerala aj na zistenie výskytu resiliencie u samotných rodín ako celku. Všetky rodiny som mala možnosť sledovať počas troch rokov. Návštevy v rodinách mi umožnili spoznať rodinu ako systém, ale aj každého člena zvlášť. Základom práce s rodinou bolo nadviazanie dobrého vzťahu s ňou a zaistenie atmosféry bezpečia.

Z rozhovorov som sa dozvedela nielen o súčasných hodnotách, prianiach, pocitoch, ale aj o rodinách ľudí, ktorí v skúmaných rodinách zastávajú úlohu rodičov (čiže o ich orientačných rodinách). Tu som už, ale každodenný život rodiny a chod domácnosti pozorovať nemohla. Usudzovať o ňom som mohla len z rozprávania rodičov skúmaných rodín, prípadne ich rodičov alebo súrodencov. Ich výpovede sa však medzi sebou zhodovali. V opakovaných rozhovoroch sa starí rodičia priznávali ku svojim chybám, ktoré urobili a hovoria, že veľa vecí by vo svojom živote radi zmenili, keby sa dal vrátiť čas (jednalo sa o ľudí vo veku od 72 do 87 rokov). Neraz sa pri rozprávaní vyskytli aj slzy ľútosti nad tým, ako sa zachovali ku svojim deťom. Často mi to pomohlo objasniť ich prístup k deťom. Informácie získané rozhovormi a pozorovaním som doplnila výsledkami z vyššie uvedených dotazníkov, ktoré mi moje predpoklady potvrdili.

Dalo by sa však uvažovať o tom, že ak rodina rodičov problémových rodín bola tiež problémová, či práve tento faktor neovplyvňoval len rodinnú resilienciu a naopak nepodporil resilienciu osobnostnú (presne tak, ako je to u detí mnou navštevovaných rodín). Usudzujem tak na základe pozorovania prístupu rodičov k určitým životným situáciám a k ich práci. Tu práve dochádza k citeľnej potrebe rozlišovať resilienciu osobnostnú

a rodinnú. Z môjho výskumu vychádza, že aj keď rodičia detí z mnou skúmaných rodín mali ťažké detstvo, neovplyvnilo to ich osobnostnú resilienciu v jej neprospech (rodičia z problémových rodín mali vlastnosti odolných osobností), ako skôr „neschopnosť“ kvôli nezažitému kvalitnému modelu svojej orientačnej rodiny, utvorí funkčnú prokreačnú rodinu. Som si vedomá toho, že tak, ako pri spracovávaní výsledkov mnou navštevovaných rodín, aj u primárnych rodín rodičov, snáď ešte viac, môže dochádzať ku skresleniam, spojeným s vnímaním rodinnej situácie (či už mnou ako poslucháčom, rodičmi a ich súrodencami, prípadne ich rodičmi ako rozprávačmi ich rodinného príbehu) a samotným spracovaním údajov. Pri zaradení rodiny do skupiny priemerne fungujúcich alebo problémových rodín, som vychádzala zo samotného zaradenia rodiny rodičmi, po mojom požiadaní a zaradenia mnou samotnou (podotýkam, že moje zaradenie vždy korešpondovalo so zaradením svojej primárnej rodiny rodičmi).

Pri spracovávaní výsledkov výskumu a pri ich interpretácii, som sa stretla s týmto problémom. Kvalitatívnym výskumom sa získava veľké množstvo podrobných informácií o skúmanom jave, pretože je zameraný na sledovanie jedinečnosti a špecifčnosti jednotlivých prípadov. Pri interpretácii výsledkov tak vzniká určitá obava zo skreslenia, či potlačenia do úzadia veľmi malých, ale podstatných rozdielov. Kazuistické štúdie jednotlivých rodín by asi najdokonalejšie vystihli ich jedinečnosť, zobrazili ich silné a problémové stránky. Priblížili by tak viac celok – rodinu, ale aj jednotlivé jeho časti – členov rodiny. Týmto spracovaním údajov by však mohlo dôjsť k rozpoznaní rodín, čo je v rozpore s etickými zásadami. Jedná sa o výskum postupne odhaľujúci dôležité fakty a súvislosti. Často krát vyjdú mnohé z nich na povrch až v pokročilejšej fáze výskumu.

Možnosť čiastočného zrovnania mi poskytli výsledky výskumu **Sobotkovej (2002)**, kde sa autorka zaoberá rodinným fungovaním a zdrojmi odolnosti u pestúnskych rodín. Keďže pri dotazníkoch F-COPEs a FHI nie sú k dispozícii normatívne údaje, výsledky dotazníkov F-COPEs a FHI uvedené autorkou v spomínanom výskume, mi poslúžili ako údaje komparatívne.

Možnosti zrovnania som našla aj vo výskume uskutočnenom tou istou autorkou v roku 1991, zaoberajúcim sa funkčnosťou veľkých pestúnskych rodín. **Autorka popisuje tieto znaky optimálne fungujúcich rodín:**

- vysoká kohézia, ktorá nie je na úkor rešpektovania individuality a autonómie členov rodín a tolerovanie individuálnych rozdielov;
- radosť vyvierajúca z pravej vzájomnosti;
- efektívna komunikácia;
- dobrý kontakt so širším sociálnym okolím;
- náhľad pestúnov na situáciu v rodine, schopnosť reflexie;
- vitalita, schopnosť žiť plne v prítomnosti, akceptácia minulosti a smerovanie do budúcnosti;
- manželská spokojnosť a partnerský súlad;
- schopnosť spolupracovať;
- schopnosť uvoľniť sa, odpočívať, hrať sa s druhými;

- duchovná zrelosť, vnútorné vyjasnenie zmyslu života a viera v Boha;
- pocit životného obohatenia z pestúnstva.

Vo svojom výskume som dospela tiež k niektorým z uvedených znakov optimálneho fungovania rodín a to:

- efektívna komunikácia;
- radosť vyvierajúca z pravej vzájomnosti;
- zmysel kontroly nad životnými udalosťami;
- vloženie sa do problému s vierou v jeho zvládnutie;
- spoľahnutie sa na vzájomnú pomoc členov rodiny;
- schopnosť spolupracovať;
- schopnosť uvoľniť sa a odpočívať.

Ďalšie zrovnávanie som uskutočnila s výskumom **Fromy Walsovej (2003)**, ktorá popisuje základné faktory vyskytujúce sa u resilientných rodín, pod ktorými uvádza konkrétne prístupy rodiny k problémovej situácii.

Jedná sa o:

Systém presvedčení:

- Nájdenie zmyslu života v nešťastí.
- Vytvorenie si nadhľadu nad krízovou situáciou.
- Nájdenie nových životných možností v krízovej situácii a poňatie jej riešenia ako spoločnej rodinnej aktivity.

Organizačný vzor:

- Flexibilita a otvorenosť voči zmene. Zachovanie rodinnej stability, spoľahlivosti a kontinuity.
- Vytvorenie spojenectva, vzájomná podpora, spolupráca a záväzky. Rešpektovanie individuálnych potrieb, odlišnosti a hraníc. Hľadanie zmierenia a obnovenie „zranených“ priateľstiev medzi členmi rodiny. Využitie pomoci príbuzných pri riešení problémov.
- Vytvorenie spoločenskej a ekonomickej nezávislosti rodiny, rovnaká investícia síl rodičov medzi rodinu a prácu.

Komunikácia a riešenie problémov:

- Otvorené prejavovanie emócií, spolupodieľanie sa na prežívaní radosti a bolesti členov rodiny. Vzájomná empatia a podpora nádejí. Tolerancia voči odlišnosti členov, prijatie zodpovednosti za vlastné chovanie, vyhýbanie sa obviňovaniu, radostné interakcie a spoločný humor.
- Spolupráca pri riešení problémov, príprava na zmeny v budúcnosti, odvracanie kríz, predchádzanie problémom, spoločné dosahovanie úspechov, učenie sa z neúspechov.

V mnou uskutočnenom výskume sa vyskytli tiež niektoré z týchto uvedených znakov resilientných rodín:

- Vytvorenie si nadhľadu nad krízovou situáciou.
- Poňatie riešenia problému ako spoločnej rodinnej aktivity.
- Otvorenosť voči zmene v chode domácnosti.
- Vyjasňovanie si dvojzmyselných informácií.
- Otvorené prejavovanie emócií, spolupodielanie sa na prejavovaní radosti a bolesti s ostatnými členmi rodiny.
- Tolerancia voči odlišnosti členov rodiny, prijatie zodpovednosti za vlastné pocity a chovanie, vyhýbanie sa obviňovaniu.
- Spolupráca pri riešení problémov, príprava na zmeny v budúcnosti, odvracanie kríz.
- Spoločné dosahovanie úspechov a učenie sa z neúspechov.

Otázka vplyvu rodiny na životnú resilienciu osobnosti dieťaťa je veľmi zložitá. Vo výskume som sa snažila zachytiť tento vplyv rodiny (či už optimálnej, priemernej alebo problémovej) na jedinca, ale taktiež som sa sústredila aj na pozorovanie odolnosti jednotlivých členov, nezávisle na tom, či pochádzajú z odolného alebo zraňujúceho rodinného systému a to hlavne na protektívne faktory v nich samých. V priebehu výskumu sa postupne začalo objavovať mnoho zaujímavých informácií a súvislostí, ktoré som sa snažila zaznamenať vo výsledkoch výskumu.

Rodičia pochádzajúci z problémových rodín síce odolní sú (prejavovala sa u nich schopnosť zvládnuť situáciu a schopnosť prispôbiť sa jej nárokom, autonómia a kompetencia ich osobnosti), ale nedokázali už vytvoriť rodiny, ktoré by boli optimálne, alebo priemerne fungujúce (pokiaľ nebol druhý partner z priemerne fungujúcej rodiny). Preto je otázne do akej miery a či vôbec sa dá usudzovať o vzájomnej súvislosti medzi resilientnou osobnosťou a pozitívnou funkčnosťou rodiny. Preto by sa možno dalo na túto otázku odpovedať po niekoľkých rokoch longitudinálneho výskumu, kde by sa skúmali rodiny mnou označených resilientných detí, mladých ľudí, pochádzajúcich z problémových rodín, ktoré by aj napriek svojej životnej odolnosti nemuseli (podobne ako ich rodičia) vytvoriť funkčné rodiny, z dôvodu negatívneho modelu svojej primárnej, dysfunkčnej rodiny.

Cieľom môjho výskumu malo byť zistenie, do akej miery vplýva život v rodine na resilienciu detí z nej „vychádzajúcich“. Prekvapivé boli moje zistenia, ktoré označovali ako resilientnejšie deti z problémových rodín. Pokladala som to aj za výsledok ich osobných protektívnych faktorov.

Vo výsledkoch výskumu síce vyšlo, že deti, z optimálne a priemerne fungujúcich rodín sú menej odolné, títo mladí ľudia sa, ale nachádzajú v zraniteľnom období ranej dospelosti (vekové obdobie 20–25 rokov), a preto sa resiliencia javí byť u nich menšia. Nemôžem ich pre tento fakt a hlavne kvôli nemu, považovať za menej resilientné. Pozorovaný jav však môže byť spôsobený aj tým, že tieto deti, mladí ľudia z optimálne a priemerne fungujúcich rodín žili v ochraňujúcom rodinnom prostredí a pri stretnutí sa s prvými životnými problémami, môžu určitú dobu, pokiaľ si zvyknú ich riešiť bez pomoci členov orientačnej rodiny, pôsobiť ako menej resilientní. Výskum by si snáď preto vyžadoval pokračovanie.

Určite, postupom času, bude dochádzať k zmenám a súčasne, mnou uvedené výsledky by sa pri longitudinálnom sledovaní mohli značne zmeniť. V tomto štádiu je ale ťažké, ba dokonca podľa mňa nemožné, tento fakt posudzovať.

Pri práci s deťmi, mladými ľuďmi som sa zameriavala hlavne na výskyt protektívnych faktorov uvádzaných **Wernerovou a Smithom (1989)**. Dosť podstatný bol pre jedinca výskyt protektívnych faktorov v rodine (hlboký vzťah aspoň k jednej kompetentnej, emocionálne stabilnej osobe). Pokiaľ sa však tieto faktory nevyskytovali, resilientný jedinca sa spoliehali na protektívne faktory v sebe samých (aktivita, prispôsobivosť, láskavosť voči druhým, autonómia a schopnosť nadväzovať sociálne kontakty a komunikovať) a na protektívne faktory v spoločnosti (chápaný pedagóg, spolužiaci, priatelia).

Termín resiliencia je u nás pomerne nový. Jeho podrobným priblížením sa snažím vyhnúť prípadnému neporozumeniu smerovania môjho výskumu a naopak zdôrazniť, že je potrebné venovať sa skúmaniu jej výskytu a jej zdrojov.

Záver

Hlavným cieľom výskumu bolo zachytenie vplyvu primárnej rodiny na osobnosť detí z nej „vychádzajúcich“, ale taktiež vplyvu tejto rodiny na osobnosti rodičov. V neposlednom rade sa ukázal byť dôležitý aj „faktor skúsenosti“ z primárnej rodiny rodičov. Úlohou výskumu bolo porozumieť spojitosti medzi rodinnou resilienciou a resilienciou u detí, resp. mladých ľudí zo skúmaných rodín a zároveň pochopenie spôsobu, akým sa odolnosť u jedinca vytvára, pokiaľ v resilientnej rodine nežije.

Zaujímavé boli aj zistenia týkajúca faktu, do akej miery rodičia priniesli do rodín „kópie“ detstva a mladosti zo svojich primárnych rodín. Výsledky bádania vychádzajú z môjho klinického hodnotenia členov rodín a to na základe uskutočnených rozhovorov a pozorovaní počas návštev v rodinách a zo subjektívneho hodnotenia života v rodinách pomocou dotazníkov F-COPES a FHI.

V štyroch optimálne funkčných rodinách pochádzajú rodičia z priemerne funkčných rodín v jednej rodine je otec, ktorý pochádza z priemerne funkčnej rodiny a matka z rodiny problémovej. Medzi priemerne funkčnými rodinami sú dve rodiny, čo obaja rodičia pochádzajú z priemerne funkčnej rodiny a štyri rodiny, čo pochádza matka z priemerne funkčnej rodiny a jedna rodina, čo pochádza z priemerne funkčnej rodiny otec. U problémových rodín v dvoch prípadoch pochádzajú rodičia z problémových rodín a v ďalších dvoch rodinách pochádzajú v jednej matka z priemerne funkčnej rodiny a v druhej otec z priemerne funkčnej rodiny.

Rodičia z mnou označených rodín ako optimálne fungujúcich pochádzajú z rodín, kde boli najmenej dve deti. 16 rodičov z priemerne a optimálne fungujúcich rodín je prvorodených a 8 je druhorodených. Všetkých 24 rodičov popisuje, že sa v detstve, alebo mladosti starali o mladšieho súrodencu a tým získali aj pocit zodpovednosti. 8 rodičov z problémových rodín tiež pochádza z najmenej dvoch súrodencov, ale iba dvaja z nich sú prvorodení. Všetci rodičia z problémových rodín hovoria, že v rodine sa staral každý

sám o seba. Dôležitým faktorom, objavujúcim sa v rodinách optimálne a priemerne fungujúcich je viera, nie vždy nazvaná vierou v Boha, ale v nejakú spravodlivosť. Nad problémovými situáciami vyskytnutými sa v týchto rodinách sa neplakalo, ale rodiny mysleli na to, čo bude ďalej. Naopak v rodinách rodičov, ktorých súčasné, nimi vytvorené rodiny sú problémové, sa v minulosti dodržiavali prísne a striktné hranice medzi členmi rodiny a ich porušenia sa trestalo. Podľa popisu „detí“ z týchto rodín, bolo v rodine väčšinou „ticho“ alebo „hluk“ z hádok. Žiadny z nich si však nechce priznať, že ich sekundárna rodina by vyzerala podobne (aj keď mne to podľa mojich subjektívnych zistení tak vychádza).

Deti z optimálnych či priemerne fungujúcich rodín (medzi týmito rodinami sa nedá urobiť ostrá hranica), však automaticky, keďže žijú v rodinách, kde sú vytvorené pozitívne podmienky pre citové puto členov rodiny, vzájomnú oddanosť, pre otvorené riešenie problémov a vzájomné zdieľanie pocitov, odolné nie sú. Často im toto pozitívne rodinné „vákuum“, akoby bránilo vytvoriť si vlastný zdroj odolnosti, pretože rodičia a súrodenci ich predsa ochránia. Deti z problémových rodín si problémy životom prinesené vedú rozumovo odôvodniť a často krát, možno s odstupom určitého času, sa vyjadria k nim ako k momentom, ktoré aj keď problémami boli, pomohli im posunúť ich „ďalej“ alebo „vyššie“. Nedovolili im „zaspať na vavrínoch“.

Výskum priniesol aj podnety pre prax. V priebehu výskumu som sa presvedčila, že aj „obyčajná“ rodina, dokonca optimálne fungujúca, má obdobie, kde si jej situácia vyžaduje, aby jej bola poskytnutá rada, či pomoc. Z mojej osobnej skúsenosti viem, že, keď sa pri sedení s rodinami zaistila atmosféra bezpečia, v ktorej sa nikto z členov rodiny nebál zdôveriť sa s prípadným problémom, často to bola jedna z možností, vedúca k jeho vyriešeniu a vždy lepšia, ako odstraňovanie následkov nejakého osobného nezdaru, ktoré v konečnom dôsledku ani nemusia byť vždy odstrániteľné.

Podľa môjho názoru, odborníci pracujúci v oblasti psychológie rodiny, potrebujú viacej osobného kontaktu s rodinami. Dalo by sa povedať, že potrebujú uplatniť teoretické vedomosti v praxi. Odborná pomoc je potrebná hlavne v programoch prevencie pre ohrozené rodiny a v programoch sanácie rodín. Pomoc „bežným“ rodinám tzv. sprevádzanie rodiny a pomoc s niektorými jej problémami, by možno uchránila rodiny pred konfliktnými situáciami alebo ich rozpadom, mohol by sa uľahčiť kontakt rodiny s jej blízkym, či vzdialeným okolím. Otázka však znie: „Ako sa do rodiny dostať a ako jej poskytnúť nevnučujúcim sa spôsobom pomoc?“ Odborníci by možno mohli uplatniť svoje znalosti v rodinách príbuzných, priateľov, ale hlavne vo svojich vlastných.

Literatúra

1. MATĚJČEK, Z.: Po dobrém, nebo po zlém. Praha, Portál 1994.
2. MATĚJČEK, Z., DYTRYCH, Z.: Riziko a resilience. Čs. Psychologie, 42, 1998, 2, 97-103.
3. MATOUŠEK, O.: Rodina jako instituce a vztahová síť. Praha, Slon 1992.
4. McCUBBIN, H. I., THOMPSON, A. I., McCUBBIN, M. A.: Family assessment: resiliency, coping and adaptation - inventories for research and practice. Madison, University of Wisconsin 1996.

5. SATIROVÁ, V.: Kniha o rodině. Praha, Práh + Svan 1994.
6. SOBOTKOVÁ, I.: Psychologie rodiny. Praha, Portál 2001.
7. SOBOTKOVÁ, I.: Rodinné fungování a zdroje odolnosti u pěstounských rodin (habilitační práce). Olomouc, FFUP 2002.
8. VANISTENDAEL, S.: Growth in the middle of life resilience: Building on people's strengths. Geneva, International catholic child bureau 1996.
9. WALSH, F.: Family resilience: A frame work for clinical practice. Family process, 42, 2003, 1, 1-18.
10. WERNER, E. E., SMITH, R. S.: Vulnerable but invincible - A longitudinal study of resilient children and youth. New York, Adam- Bannister- Cox 1989.
11. WERNER, E. E., SMITH, R. S. Overcoming the odds-high risk children from birth to adulthood. New York: Cornell University Press 1992.
12. WOLIN, S. J., WOLIN, S.: The resilient self. New York, Villard Books 1993.

Súhrn

Primárna rodina a resiliencia osobnosti

Článok hovorí o funkcii rodiny z psychologického hľadiska. Pozornosť je venovaná predovšetkým možnému vplyvu rodiny na formovanie osobnostnej resiliencie. Výskumné zistenia môžu slúžiť ako inšpirácia pre rodinnú terapiu a rodinnú psychológiu.

Kľúčové slová:

resiliencia osobnosti, resiliencia rodiny

Summary

Original family and personality resilience

The article talks about family functioning from the psychological point of view. Special attention is paid to the possible family influence on forming of personality resilience. The research findings could serve as an inspiration for family therapy and family psychology.

Key words:

personality resilience, family resilience

OSOBNOSTNÍ CHARAKTERISTIKY JEDINCŮ S KARDIOVASKULÁRNÍM ONEMOCNĚNÍM

Hana Wiedermannová

Úvod

Kardiovaskulární choroby řadíme mezi nejzávažnější a nejčastější onemocnění, která postihují osoby ve vyspělých státech. Přestože kardiologie prodělala mohutný vývoj a k léčbě se využívají vyvinuté moderní techniky a léčebné postupy, neblahou skutečností zůstává fakt, že velké procento lidí umírá právě na nemoci srdce a cév. Rychlé rozhodování v tzv. přednemocniční péči a včasný léčebný zákrok je zásadní pro záchranu pacientova života. Vysoká morbidita a mortalita na kardiovaskulární onemocnění vede celosvětově ke studiu příčin vzniku kardiálního onemocnění a podle epidemiologických studií jsou definovány rizikové faktory, zejména vzájemné působení genetických a psychologických faktorů při vzniku onemocnění. Lékaři se zabývají složitou problematikou somatického stavu pacientů, tj. jeho zlepšením a somatickými rizikovými faktory, mezi které řadíme hypertenzi, zvýšenou hladinu tuků a cholesterolu, diabetes mellitus a další. Psychologové a jejich studie se naopak zaměřují na psychický stav pacienta po infarktu myokardu a také zkoumají rizikové psychologické faktory, jejichž vyloučením dochází ke snížení rizika vzniku nemoci.

V následujících řádcích bychom rádi představili výzkum, který jsme provedli v letech 2002–2003. Byl zaměřený na zjištění možných souvislostí kardiovaskulárních onemocnění a vybraných osobnostních charakteristik.

Teoretická východiska

Chápání člověka jako jednoty bio – psycho – sociální se objevuje prvně v antickém lékařství. V 70. letech minulého století Engel (1977) zavádí termín bio – psycho – sociální model, jehož podstatou je celostní pohled na člověka. Dle Baštecké a Goldmanna (2001)

je v posledních letech Engelův model obohacován o složku spirituální, tj. bio - psycho - sociálně - spirituální model.

Z předpokladu, že každé onemocnění má své činitele povahy somatické, psychické a sociální vychází současný psychosomatický přístup v lékařství. Od dob Hippokrata prodělala psychosomatická medicína mohutný vývoj, během kterého se vytvořila řada koncepcí a teorií, např. psychoanalytická teorie, kortikoviscerální koncepce, teorie psychického stresu a mnoho dalších. Existenci psychosomatických vztahů zjišťujeme v různých oborech lékařství, např. v kardiologii, endokrinologii, neurologii apod. Mezi hlavní psychosomatické poruchy krevního oběhu a srdce patří esenciální hypertenze, koronární skleróza a funkční srdeční obtíže (Baštecký et al., 1993). Alexander (1950) řadí ischemickou chorobu srdeční (zejména anginu pectoris) mezi klasická psychosomatická onemocnění.

Kardiovaskulární choroby stále patří mezi nejčastější a nejzávažnější nemoci, které postihují člověka i na prahu 21. století. „Ischemická choroba srdeční je porucha srdeční funkce, která je způsobena nedostatečným krevním zásobením myokardu v důsledku postižení koronárních tepen“ (Widimský, 1988, 422). Gregor a Widimský (1994) dále uvádí klasifikaci ischemické choroby srdeční, kde hovoří o akutních a chronických formách.

Mnoho výzkumů a studií se zabývalo etiologií kardiovaskulárních chorob, která je pravděpodobně multifaktoriální. Dle Kaplana et al. (1993) hrají při vzniku onemocnění důležitou roli genetické faktory spolu s psychologicko - sociálními, tj. životním stylem, chováním, prožíváním a vlivem okolí. Dále hovoříme o tzv. rizikových faktorech, jejichž přítomnost zvyšuje pravděpodobnost vzniku nemoci. Tyto faktory dělíme na neodstranitelné (věk, pohlaví a genetická zátěž) a odstranitelné (hypertenze, kouření, obezita, ...). Friedman a Rosenman (1974) předpokládají existenci osobnostního faktoru, tj. chování typu A, jehož přítomnost zjistili u osob s kardiologickým onemocněním. Pro osoby s tímto typem chování jsou charakteristické vlastnosti jako neustálá snaha o dominanci, ambicióznost, aktivnost až agresivita apod.

Dle Aschermann et al. (2002) v současnosti hovoříme o tzv. instrumentální léčbě infarktu myokardu přímou koronární angioplastikou. Dále došlo k velkému vývoji farmakoterapie akutních koronárních syndromů a také k významnému zvětšení zkušeností intervenčních kardiologů. Důležitou otázkou je prevence ICHS, kterou dělíme na primární a sekundární. Dle Fabiána a spol. (1991) je nezbytné začínat s primární prevencí již od útlého dětství. U osob, u nichž je vysoké tzv. koronární riziko, je třeba dodržovat režimová opatření.

V medicíně, a to zejména při zkoumání vlivu nemoci a léčby na pacientovu osobnost a také při zkoumání osobnostních charakteristik významných pro vznik a průběh nemoci, je velmi důležitá psychologie osobnosti, která napomáhá vysvětlit mnohé zákonitosti a vztahy organismu. V současném pojmosloví je však pojem osobnosti definován různě. Řičan (1975) definuje osobnost jako individuum chápané jako integrace k seberealizaci v interakci se svým prostředím. Naopak v hovorovém jazyce je osobnost často spojována s kladným oceněním druhých a se společenskou přizpůsobivostí.

Neméně důležitou otázkou zůstává vznik, průběh a léčba nemoci. Celý proces, od stanovení diagnózy až po uzdravení, ve velké míře závisí na pacientově osobnosti, tj. motivaci, psychickém stavu apod. Typ osobnosti a psychický stav pacienta velmi často ovlivňuje to, jak se nemocný s onemocněním vyrovná a adaptuje se na svou novou roli „pacienta“. Konečný a Bouchal (1979) hovoří o tzv. autoplastickém obrazu nemoci, který vysvětluje jako subjektivní prožívání nemoci. Vymětal (1994) upozorňuje na zvláštnosti pacientů po akutním infarktu myokardu a popisuje jednotlivé fáze adaptace, tj. úzkost a strach ze smrti, popření, depresivní prožívání a opět popření. V souvislosti se vznikem nemoci hrají důležitou roli strach a úzkost, které jsou velmi často negativní doprovodnou reakcí vážného onemocnění.

Cílem výzkumu bylo zjistit:

1. existenci významné asociace mezi chováním typu A a ischemickou chorobou srdeční;
2. míru psychosomatických potíží u osob po akutním infarktu myokardu;
3. vybrané osobnostní charakteristiky sledovaných mužů.

VÝZKUM

Zkoumaný vzorek

Výzkumný vzorek č. 1 tvořily tři 20 členné skupiny mužů ve věku 45 až 55 let, tj. celkem 60 mužů. První skupinu „zdravých mužů“ jsme získali v našem okolí. 20 mužů po akutním infarktu myokardu, kteří tvořili skupinu „akutních pacientů“, jsme požádali o spolupráci během jejich hospitalizace na I. interní klinice FN v Olomouci. Do poslední skupiny „chronických pacientů“ patřily osoby, které trpí chronickou formou ischemické choroby srdeční, tj. prodělaly infarkt myokardu již v minulých letech. Tito muži nám data poskytli na I. interní klinice FN v Olomouci a v lázních Teplice nad Bečvou.

Použité diagnostické metody

1. Bortnerova rozšířená škála
2. Freiburský osobnostní dotazník
3. STAI.

Statistické zpracování

Užité metody: Kruskal-Wallisova analýza rozptylu pro k nezávislé výběry a Mann-Whitneyův U-test pro dva nezávislé výběry (Papica, 1992).

Pro konkrétní výpočty jsme použili integrovaný počítačový systém statistických analýz STATGRAPHICS (Koschin et al., 1992).

PILOTNÍ STUDIE

Zkoumaný vzorek

Zkoumaný soubor č. 2 tvořilo 6 mužů ve věku 45–55 let (průměrný věk 51 let), kteří se v době oslovení účastnili léčebné rehabilitace v Teplicích nad Bečvou.

Použité diagnostické metody

Jednalo se o rozhovor, který jsme zaměřili na dodržování režimových opatření u mužů po infarktu myokardu. Zajímaly nás především následující oblasti:

1. kouření: minulost – současnost;
2. fyzická aktivita: minulost – současnost;
3. stravování;
4. alkohol, černá káva a silný čaj;
5. volný čas;
6. spánek.

Statistické zpracování

Byla použita kvalitativní analýza dat.

Pozn. „Kvalitativní výzkum je nenumерické šetření a interpretace sociální reality. Cílem tu je odkrýt význam podkládaným sdělovaným informacím“ (Disman, 2000, 285).

Výsledná zjištění

Freiburský osobnostní dotazník

Přehled získaných dat

	Zdraví muži			Akutní pacienti			Chroničtí pacienti		
	Průměr	Medián	Stand. odchylka	Průměr	Medián	Stand. odchylka	Průměr	Medián	Stand. Odchylka
fpi1	4,05	4	1,50	5,65	6	1,81	6,25	6	1,91
fpi2	5,35	5	1,63	6,15	6	1,63	5,85	6,5	1,56
fpi3	5,50	6	2,54	5,45	6	2,11	6,20	6	1,73
fpi4	4,20	4	2,54	5,25	6	1,99	5,55	5,5	2,18
fpi5	5,15	5	1,78	5,15	5	1,72	5,05	5	1,84
fpi6	5,50	5	2,11	6,65	7	1,95	5,75	5,5	2,46
fpi7	5,34	6	1,46	5,45	5	2,03	5,65	6	2,34
fpi8	4,75	4,5	1,44	5,80	6	1,76	5,55	5,5	1,79
fpi9	5,70	6	2,36	6,70	7	1,17	6,35	7	1,95
fpiE	5,80	6	1,47	5,65	6	1,72	5,95	6	1,87
fpiN	5,25	5	2,17	5,50	6	1,60	6,05	6,5	1,63
fpiM	6,05	6	1,46	5,65	5,5	1,87	5,30	5	2,07

fpi1...nervozita

fpi2...spontánní agresivita

fpi3...depresivita

fpi4...vzrušivost

fpi5...společenská

fpi6...mírnost

fpi7... reaktivní agresivita a snaha o dominanci

fpi8... zdrženlivost

fpi9... otevřenost

fpiE... extraverte

fpiN... emocionální labilita

fpiM... maskulinita

Náš výzkum prokázal, že muži krátce po akutním infarktu myokardu vykazují vyšší míru psychosomatických potíží než skupina „zdravých mužů“. Podobný rozdíl jsme zjistili mezi „chronickými pacienty“ a „zdravými muži“, z čehož vyplývá, že pacienti s chronickou formou ischemické choroby srdeční jsou výrazněji „psychosomaticky narušeni“. Celkově můžeme konstatovat, že muži s akutní či chronickou formou ischemické choroby srdeční ve srovnání se „zdravými muži“ dosahují vyšších hodnot psychosomatických obtíží. Významný rozdíl mezi „akutními“ a „chronickými“ pacienty jsme však nezjistili.

U ostatních osobnostních charakteristik, zjišťovaných Freiburským osobnostním dotazníkem, jsme na základě Kruskal-Wallisovy analýzy rozptylu pro k nezávislé výběry a Mann-Whitneyova U-testu pro dva nezávislé výběry nezjistili další statisticky významné rozdíly mezi sledovanými skupinami. Z tohoto důvodu se jimi nebudeme dále zabývat.

Bortnerova rozšířená škála

Přehled získaných dat

	Zdraví muži			Akutní pacienti			Chroničtí pacienti		
	Průměr	Medián	Stand. odchylka	Průměr	Medián	Stand. odchylka	Průměr	Medián	Stand. odchylka
ab	3,42	7,8	25,05	1,10	-4,6	28,78	9,81	11,45	21,36
irr	-6,95	-7	17,17	-8,90	-10	16,73	-4,35	-5	14,82
ten	-10,35	-10	13,73	-3,90	-1	18,95	-2,10	-1,5	18,43
hos	-7,05	-8	15,15	-10,00	-14,5	19,18	1,60	4,5	17,27
ips	-0,70	-1	11,05	4,10	3	17,76	0,70	0	16,25
evs	-2,15	-2	10,61	1,95	0	12,45	4,40	6,5	10,14
fru	-7,00	-6	17,78	-0,60	-2	20,26	3,85	3	11,97

ab... chování typu A

irr... iritabilita

ten... tenze

hos... hostilita

ips... interpersonální sensitivita

evs... životní události

fru... frustrace

Na základě statistického zpracování dat jsme nezjistili významné odlišnosti mezi sledovanými skupinami mužů, pokud jde o škálu na měření chování typu A (CHTA).

Neprokázali jsme tedy skutečnost, že CHTA patří mezi rizikové osobnostní faktory, které významně působí při vzniku ischemické choroby srdeční.

„Akutní pacienti“, tj. muži s akutní formou ischemické choroby srdeční, se vyznačují nižší mírou hostility než muži, kteří trpí chronickou formou této nemoci, a „muži zdraví“.

V případě škály na měření míry frustrace jsme porovnávali příslušné skupiny mezi sebou. Významné rozdíly se prokázaly pouze mezi skupinami „zdravých mužů“ a „chronických pacientů“. Z toho vyplývá, že osoby bez kardiovaskulárního onemocnění se vyznačují nižší mírou frustrace než muži s chronickou formou ischemické choroby srdeční. Můžeme tedy říci, že muži po prodělaném infarktu myokardu jsou více frustrováni než „zdraví muži“.

U zbývajících škál, které jsme sledovali touto metodou, jsme nezjistili žádné statisticky významné rozdíly mezi sledovanými skupinami.

STAI

Přehled získaných dat

	Zdraví muži			Akutní pacienti			Chroničtí pacienti		
	Průměr	Medián	Stand. odchylka	Průměr	Medián	Stand. odchylka	Průměr	Medián	Stand. odchylka
X1	5,40	5	2,18	5,80	6	1,90	6,35	7	1,34
X2	4,55	5	2,01	4,30	4	2,38	5,90	6	1,37

X1... aktuální úzkost

X2... úzkostnost

Sledováním dimenzí úzkosti jako aktuálního stavu a úzkostnosti jsme zjistili následující výsledky. V aktuální úzkosti jsme neprokázali významné rozdíly mezi skupinami a můžeme konstatovat, že sledované skupiny se vyznačují srovnatelnou hladinou aktuální úzkosti. Předpoklad, že muži s akutní formou ischemické choroby srdeční mají vyšší míru úzkosti, se nepotvrdil. Srovnáním hodnot na škále úzkostnosti jsme zjistili rozdíl mezi skupinami „zdravých mužů“ a „chronických pacientů“. Z toho vyplývá, že „chronici“ jsou úzkostnější než osoby „zdravé“.

Jako malé doplnění provedeného výzkumu jsme provedli krátkou pilotní studii, jejíž hlavním cílem bylo zjištění míry dodržování režimových opatření u mužů po infarktu myokardu.

V naší pilotní studii jsme zjistili, že v minulosti kouřili všichni muži kromě jednoho, tzn., že i naše výsledky naznačují souvislost mezi ICHS a kouřením. V otázce zanechání kouření naše výsledná zjištění naznačují, že muži po prodělaném infarktu myokardu si uvědomují riziko kouření a většina mužů přestává kouřit nebo alespoň omezí množství vykouřených cigaret.

V oblasti fyzické aktivity výsledná zjištění poukazují na to, že muži po infarktu myokardu se sice relativně věnují fyzické aktivitě, ale doporučenou pravidelnou chůzi uvádí pouze 2 muži a 2 se naopak nevěnují žádné pravidelné fyzické aktivitě.

Co se týče konzumace alkoholu, zjistili jsme poměrně vysokou konzumaci piva. Pokud jde o černou kávu a čaj, uvádí muži nízkou konzumaci.

Poměrně dobrým zjištěním je dodržování zdravějšího způsobu stravování, který muži uvádí; i když jsme přesně problematiku zdravé stravy nespecifikovali, tak muži naznačují větší konzumaci zeleniny, ovoce a nižší příjem živočišných tuků. Všichni muži po infarktu myokardu dodržují spánkový režim a všichni uvádí dostatečné množství spánku; průměrná délka spánku je 7,75 hodiny.

Při shrnutí zjištěných údajů můžeme konstatovat, že ne všichni muži dodržují přesně doporučená režimová opatření. Zkoumané osoby však shodně zdůrazňovaly změny životního stylu po prodělaném infarktu myokardu.

Závěr

Uvědomujeme si omezenou vnější validitu našich výsledků. Zkoumaná problematika by si jistě zasloužovala dalšího rozpracování, především by bylo třeba zvětšit soubor zkoumaných osob. Domníváme se však, že naše práce by se mohla stát východiskem ke speciálně zaměřeným studiím, které by například podrobněji zkoumaly vyrovnávání se s nemocí, tj. ischemickou chorobou srdeční apod. Vhodným a žádoucím výzkumem by bylo provedení studie i u jiných věkových kategorií a neméně zajímavou otázkou by bylo zkoumání kardiovaskulárních chorob u žen.

Použitá literatura

- ALEXANDER, F.: Psychosomatic Medicine. New York, Bortin 1950.
- ASCHERMANN, M., HORÁK, J., LINHART, A., ASCHERMANN, O.: Léčba akutního infarktu myokardu: angioplastika, stenty a farmakoterapie – vše pro otevřenou tepnu a mikrocirkulaci!. Cor Vasa, 44, 2002, No. 6, 285–290.
- BAŠTECKÁ, B., GOLDMANN, P.: Základy klinické psychologie. Praha, Portál 2001.
- BAŠTECKÝ, J., ŠAVLÍK, J., ŠIMEK, J.: Psychosomatická medicína. Praha, Grada Avicenum 1993.
- DISMAN, M.: Jak se vyrábí sociologická znalost. Praha, Karolinum 2000.
- ENGEL, G. L.: The need for a new medical model: A challenge for biomedicine. Science 196, 1977, No. 4286, 129–136.
- FABIÁN, J. A SPOL.: Chronická ischemická choroba srdeční. Praha, Grada Avicenum 1991.
- FRIEDMAN, M., ROSENMAN, R. H.: Type A Behavior and Your Heart. New York, Knopf 1974.

- GREGOR, P., WIDIMSKÝ, J.: Kardiologie v praxi. Praha, Galén 1994.
- KAPLAN, R. M., SALLIS, J. F. JR., PATTERSON, T. L.: Health and Human Behavior. New York, McGraw-Hill, 1993.
- KONEČNÝ, R., BOUCHAL, M.: Psychologie v lékařství. Praha, Avicenum 1979.
- KOSCHIN, F., KÁRNÍK, I., MAREK, L., ŘEZÁNKOVÁ, H.: STATGRAPHICS aneb statistika pro každého. Praha, Grada 1992.
- ŘÍČAN, P.: Psychologie osobnosti. Praha, Orbis 1975.
- VYMĚTAL, J.: Základy lékařské psychologie. Praha, Psychoanalytické nakladatelství 1994.
- WIDIMSKÝ, J.: Onemocnění srdce. In: Korda, V. a spol.: Vnitřní lékařství I. Praha, Avicenum 1988, 279–644.

Souhrn

Osobnostní charakteristiky jedinců s kardiovaskulárním onemocněním

Článek se zabývá problematikou osobnostních charakteristik jedinců s kardiovaskulárním onemocněním. Výzkum byl proveden v letech 2002–2003, a to u 60 mužů ve věku 45–55 let. Hlavním cílem bylo zjistit, do jaké míry se mohou osobnostní vlastnosti podílet na vzniku kardiovaskulárního onemocnění. Doplněním provedeného výzkumu byla pilotní studie se zaměřením na dodržování režimových opatření u mužů po infarktu myokardu.

Klíčová slova:

kardiovaskulární onemocnění, osobnostní charakteristiky

Summary

Personal characteristics of people with coronary heart disease

The article deals with the personal characteristics of people with coronary heart disease. The research was pursued in the years 2002–2003 and the subjects were 60 men from the age 45 till 55. The main goal of the research was to find out how much the personal characteristics can influence the development of the coronary heart disease. As an attachment of the research was a pilot study with a view to the life style among men who had suffered from heart attack.

Key words:

coronary heart disease, personal characteristics

PŘEHLED VYBRANÝCH VÝZKUMŮ Z OBLASTI KONFORMITY

Simona Cakirpaloglu

Úvod

Tento článek pojednává o empirickém výzkumu konformity od začátku 20. století až dodnes. Konformita, na niž existuje více názorů, týkajících se podstaty samotného jevu, je přítomná všude kolem nás a určuje jednak individuální a jednak kolektivní myšlení nebo jednání. Podle obecného názoru, který je blízký laickému chápání, lze konformitu považovat za *přizpůsobení se skupinovému nátlaku*. Nejvýstižněji tento pojem vysvětlují Kretch, Crutchfield a Ballachey, kteří mj. zdůrazňují, že konformita představuje přizpůsobení se nátlaku skupiny a předpokladem tohoto procesu je konflikt. Jedná se však o zvláštní druh konfliktu mezi vnitřními silami, jednak jednáním podle vlastního přesvědčení a opačnými tendencemi skupiny, které ho nutí jednat dle obecných skupinových norem (1972, s. 514).

Cílem tohoto článku je popis proslulých výzkumů konformity Sherifa, Asche a Crutchfielda v podmínkách experimentální situace a také ukázka současného trendu v psychologickém bádání tohoto fenoménu.

Výzkumy konformity

První pokus sledování konformního chování v experimentálních podmínkách nalézáme již v roce 1921. Tento výzkum je spojen s jménem psychologa T. Moora, který zkoumal vliv myšlení většiny a také expertů na posuzování jedinců. Nicméně rozhodující impuls pro výzkum konformity přišel ze strany amerického psychologa tureckého původu Muzafera Sherifa, který v roce 1936 publikoval výsledky své klasické laboratorní studie o vývoji norem v malých sociálních skupinách. Sherif se rozhodl v rigorózních experimentálních podmínkách ve svém výzkumu pro velmi důmyslnou metodu: zvolil skupinu studentů mužského pohlaví, kterým sdělil, že se zúčastní jednoduchého vizuálního experimentu. Pokusným osobám byl v temné místnosti exponován světelný bod, který vytvářel iluzi

pohybu do strany. Studenti měli za úkol odhadnout velikost pohybu světelného bodu. Přitom si neuvědomovali, že se světlo nepohybuje, neboť pohyb, který vnímali představoval optický klam, známý v psychologii jako autokinetický efekt. Výpovědi studentů probíhaly za rozličných experimentálních okolností. Jednou vypovídaly pokusné osoby izolovaně, podruhé v přítomnosti jiných osob. Výsledky, které Sherif získal byly velmi zajímavé. Ukázalo se, že pokud pokusné osoby vnímaly světelný bod izolovaně, vytvářely si jakousi střední hodnotu, jíž se držely během vlastního hodnocení vnímaného jevu. Současně bylo zjištěno, že byl výrazný rozdíl ve sdělených úsudcích ze strany jednotlivých subjektů. Při společném testování se však jejich odpovědi navzájem přiblížily a vytvořila se „skupinová norma“. Účastníci studie se touto normou řídili dokonce i tehdy, když se znovu ocitli o samotě. (Brehm, S. S., Kassin, A. M., Fein, S. 1999, s. 214)

Dalším významným průkopníkem v oblasti výzkumu konformity je americký sociální psycholog Solomon Asch. Aschův obvyklý postup spočíval v tom, že pokusnou osobu posadil spolu se sedmi až devíti dalšími lidmi (ve skutečnosti předem instruované spolupracovníky experimentátora pro dávání falešných odpovědí) ke stolu. Celé skupině pak prezentoval tři různě dlouhé, vertikální osy a požádal jednotlivce, aby sdělili, která z těchto tří os se jim jeví jako stejně dlouhá se standardní osou na vedlejším obrázku. Každý z předem instruovaných spolupracovníků oznámil vlastní rozhodnutí, když na něj přišla řada, přičemž pokusná osoba byla umístěna na předposledním místě v pořadí. Jak už bylo zmíněno, spolupracovníci Asche dostali instrukce, aby v několika iniciálních pokusech uvedli nesprávnou odpověď. Pak bylo sledováno do jaké míry se subjekt konformuje s tvrzením ostatních členů pokusu (in Hayes, 1998).

Výsledky, k nimž Asch dospěl byly překvapující. I když o správné odpovědi nebylo pochyb, až 32 procent naivních subjektů se v kritickém momentu pravidelně přiklápělo názorům skupiny, avšak 74 procent se přizpůsobilo přinejmenším jednou. Asch také konstatoval, že skupina nemusí být velká, aby se jedinec konformoval. Ve výzkumech měnil počet subjektů skupiny, čímž zjistil, že konformita jako individuální rys nebo odpověď člověka na skupinové procesy nezávisí na velikosti dané skupiny (Rot, N. 1980 s. 167).

Crutchfield v roce 1954 prezentoval zcela originální postup k výzkumu konformity, kterým lze zkoumat vliv myšlení většiny na percepci, sebehodnocení nebo mínění jednotlivce ve vztahu k názorům vědeckých autorit. Crutchfield provedl výzkum s 600 osobami rozdělenými do pětičlenných skupin. Pokusné osoby byly umístěny do místnosti, rozdělené přepážkami, tedy neměly možnost se vzájemně ovlivňovat, komunikovat nebo se domlouvat během řešení zadaných úkolů. Před sebou měly obrazovky na nichž se objevovaly signály v podobě barevných světel, které informovaly jednotlivce o odpovědi ostatních přítomných členů experimentu. Ve skutečnosti světelné signály představovaly artefakt, tj. předem určené informace ze strany experimentátora, které neměly nic společného s faktickými odpovědi subjektů, avšak měly v podobě skupinového rozhodnutí ovlivňovat tvoření úsudků každého z členů experimentu. Podle plánu, předem, než učinila vlastní rozhodnutí každá z pokusných osob viděla úsudky ostatních čtyř osob na zadanou situaci. Ve skutečnosti tyto úsudky zadával a reguloval experimentátor s tím, aby každého z pěti pokusných osob vystavil tlaku imaginární skupiny. Crutchfield došel k podobným

závěrům o silném vlivu skupinového nátlaku na jednotlivce, tj. přizpůsobování jeho vlastních úsudků standardům většiny.

V roce 1960 Nikola Rot provedl výzkum konformity z pohledu přesvědčení subjektu o platnosti určitého tvrzení. Předmětem výzkumu nebyl obsah úsudků, nýbrž vliv na jeden z konstitučních bodů usuzování – míru přesvědčení v existující úsudek. Rot vytvořil škálu úsudků, které lze seřadit podle rozličnosti jejich psychologické podstaty. Zjistil, že existuje signifikantní rozdíl ve stupni přesvědčení mezi úsudky založený na základě:

- Percepční existence
- Logické evidence
- Vědecké autority
- Zkušenosti subjektu
- Afektivního vztahu

Rot požadoval od subjektů, které se zúčastnily výzkumu, aby označily stupeň přesvědčení pro tvrzení z výše uvedených kategorií úsudků. Po několika měsících, během kterých subjekty zapoměly na předchozí odpovědi, byly znovu požádány, aby označily vlastní přesvědčení o tom, zda předložené úsudky jsou plané či ne. Nicméně bylo jim přitom sděleno jakoby mínění imaginární skupiny lidí. Výsledky ukázaly, že u všech druhů úsudků došlo ke změně přesvědčení v porovnání s iniciálními výsledky měření. Avšak, výraznost změny souvisela s psychologickou strukturou úsudků. Nejmenší vliv byl registrován u percepčně podložených úsudků (jen 5,3 %), o něco silnější změna nastala u úsudků na základě logické evidence (19,5 %) a nejsilnější změna byla u úsudků na základě vědecké autority (43,5 %) (Rot, 1972, s. 194–195)

Po 60. letech minulého (20.) století, které lze považovat za velice přínosné období pro psychologický výzkum konformity nastala doba poměrného klidu, kdy zájem o tento jev na nějakou dobu poklesl. V současné době však fenomén konformování nabývá nového významu nejen pro sociální psychologii, nýbrž pro řadu disciplín, zabývajících se skupinovou dynamikou a komplexní interakcí na relaci člověk – společnost.

Nejdříve Perrin a Spencer (in Hayesová, 1998) zopakovali proslulé Aschovy pokusy. Avšak v novém výzkumu, jehož realizace proběhla v roce 1980, zavedli metodologickou novinku: vytvořili vzorek ze studentů medicíny a inženýrství, o nichž se předem ujistili, že nebyli informováni o experimentech s konformitou. V nových experimentálních podmínkách odhalili další empirické poznatky o vztazích mezi osobnostními činiteli a sociálním nátlakem, jejichž očekávaným výsledkem je konformování jedince. Podle Perrina a Spencera, studenti exaktních oborů, mezi nimiž je medicína a inženýrství, získávají poznatky o systémech, spoléhajících na objektivitu dat a přesnost vztahů. Subjektivní zkušenost s těmito principy exaktní vědy se stávají součástí osobnostních a kognitivních vlastností včetně procesů vnímání a tvoření vizuálních úsudků. Konkrétně bylo prokázáno, že tato skupina lidí považuje přesnost odpovědi za základ vlastního vztahu k vnímané realitě, což mělo za následek nižší výskyt konformity. Lze předpokládat, že v případě vzorku z méně exaktních oborů, výsledky výzkumu by byly jiné. Jako přínosné lze hodnotit výzkumy zaměřené na potřebu skupiny dospět k závěru (angl. need for closure), o které se předpokládá, že hraje důležitou roli v procesu konformity. Zmíněná potřeba narůstá

v náročných podmínkách skupinové akce, např. když v průběhu řešení problému působí hlučné prostředí, únava, časový nátlak atd. Předpokladem je, že v podmínkách vysoké skupinové motivace k dosažení řešení bude nonkonformní jedinec hodnocen méně příznivě než jedinec, který se ztotožňuje se skupinovým názorem. První, kteří se začali zabývat tímto aspektem skupinové dynamiky jsou Kruglanski a Webster. Vycházeli z výše uvedeného předpokladu, a tak v roce 1991 vytvořili čtyřčlennou skupinu mužů, která měla dospět ke společnému řešení daného problému nejdříve v podmínkách hluku a posléze v klidu. Před zahájením výzkumu byli zvoleni dva ze všech členů skupiny, každý s instrukcí o opačném chování: jeden z nich měl projevovat konformní názor se skupinou, druhý pak měl oponovat skupinovému názoru. Výsledky potvrdily předpoklad, že ve skupině s vysokou motivací k dosažení řešení, bude nonkonformní jedinec hodnocen záporněji než-li člen, který se skupinovým názorem projevoval souhlas. Ve skupině s nižší potřebou k dosažení řešení byli oba členové hodnoceni poměrně stejně.

V roce 1998 se Doherty pokusila najít odpověď na otázku, zda při hodnocení hraje roli také pohlaví. Ve výzkumu Její názor: důsledky dosažení činného závěru a pohlaví v souvislosti s reakcemi k nonkonformitě¹ opakovala původní experiment Kruglanského a Webstera, ale výzkumný vzorek tvořily také ženy. Výsledky potvrdily původní předpoklad výzkumu. Nicméně u skupiny s nižší motivací ke stanovenému cíli, rozdíl v hodnocení mezi ženami konformními a nekonformními nebyly jednoznačně potvrzeny.

Koncem 90 let v USA byla publikovaná studie Konformita a statusová pozice v období středního dětství². Hettleman zkoumal, zda existuje vztah mezi konformním chováním a sociální pozicí jedince v malé skupině. Výzkumný vzorek tvořily děti ze 4. a 5. tříd místních základních škol. Prostřednictvím sociometrického měření určily pozice žáků ve třídě, kteří pak podstoupili výzkum konformity. Jedná se o výzkum laboratorního typu za účasti již předem domluvených subjektů, jejichž úkolem bylo prosazovat opačné názory než zkoumaný soubor dětí. Ačkoli zjištěná míra konformity byla poměrně značná (58 %), „nebyl potvrzen základní předpoklad o vlivu sociální pozice na samotný proces konformování“.³ Jinými slovy, skupinové přijetí nebo odmítnutí jedince nemá významný vliv na snížení nebo navýšení tohoto druhu konformování.

Další studie, jež pochází z roku 2000 sděluje o fenoménu konformování uvnitř adolescentní skupiny. Studie pod názvem Měření vrstevnického nátlaku, popularity a konformity u adolescentů⁴ se zaměřila na zjištění vlivu vzájemně propojených konstruktů, zejména skupinového nátlaku, popularity ve skupině a konformity na rizikové chování adolescentů.

¹ Doherty, K. T.: A mind of her own: effects of need for closure and gender reactions to nonconformity. Source: <http://www.findarticles.com>, May 1998

² Hettleman, D. I.: Conformity and peer status in middle childhood. Dissertation Abstract International: Section B: The Sciences and Engineering Vol 58 (8-B), Feb 1998, 4451

³ tamtéž, s. 87

⁴ Santor, D. A., Messervey, D., Kusumakar, V.: Measuring peer pressure, popularity and conformity in adolescent boys and girls: Predicting school performance, sexual attitudes and substance abuse, Journal of Youth and Adolescence 163-182, 29, no. 2 (Apr 2000): p. 163-182

Výzkum byl realizován na jedné ze středních škol v USA. Získané výsledky jednoznačně potvrzují, že skupinový nátlak a konformita představují silnější rizikové faktory delikventního chování než potřeba být populární.

Závěr

Problém konformity je aktuální pro různé oblasti lidské aktivity. Tímto pojmem se vysvětluje podstatná část dynamiky interpersonálních a skupinových vztahů, určité aspekty socializace osobnosti, proces utváření postojů, hodnot, myšlenek apod. Konformitu lze obecně určit jako způsob individuálního přizpůsobení v podmínkách skupinového nátlaku.

Cílem tohoto článku bylo chronologicky popsat jednotlivé výzkumy z oblasti konformity. Jsou zachyceny jak prvotní pokusy výzkumu konformního chování, tak i klasické studie Solomona Asche a Richarda Crutchfielda. Období šedesátých let 20. století lze považovat za velice přínosné pro empirický výzkum konformity, poté zájem psychologů o tento jev na určitou dobu poklesl. V současné době však fenomén konformity nabývá nový význam, což doprovází řada nových studií na toto téma. Poté, co v roce 1980 Perrin a Spencer zopakovali proslulé Aschovy pokusy, experimentální zájem zejména amerických psychologů se přesunul na výzkum konformity období středního dětství a adolescence.

Summary

Conformity means a tendency to change our perceptions, opinions, and behaviours in ways that are consistent with the group norms. The article describes the most important researches in conformity. Besides the very well known researches of M. Sherif, S. Asche, R. Cruthfield there are included new studies of conformity mostly dealing with conformity in the middle childhood and adolescence.

Souhrn

Konformita představuje tendenci měnit naše vnímání, názory a chování ve způsobech, které jsou konzistentní se skupinovými normami. Článek popisuje nejvýznamnější výzkumy z oblasti konformity. kromě známých výzkumů Sherifa, Asche a Crutchfielda jsou rovněž zahrnuty nové studie konformity většinou zaměřené na zkoumání míry konformního chování ve středním dětství a adolescenci.

Literatura

- Brehm, S. S., Kassin, A. M., Fein, S.: Social psychology. Houghton Mifflin Company. New York, 1999
- Doherty, K. T.: A mind of her own: effects of need of closure and gender on reactios to nonconformity.
Zdroj: <http://www.findarticles.com>
- Fein, S., Spencer, S.: Readings in social psychology. Boston, 1999
- Hayesová, N.: Základy sociální psychologie. Portál, Praha. 1998
- Hettleman, D. I.: Conformity and peer status in middle childhood. Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering Vol 58 (8-B). Feb 1998, 4451
- Krech, D., Crutchfield, R. S., Ballachey, E. L.: Pojedinac u društvu. Závod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1972.
- Rot, N.: Socijalna psihologija - Socijalizacija. ZUNS, Beograd, 1972.
- Santor, D. A., Messervey, D., Kusumakar, V.: Measuring peer pressure, popularity, and conformity in adolescet boys and girls: Predicting school performance, sexual attidutes, and substance abuse. Journal of Youth and Adolescence 163-182, 29, no.2 (Apr 2000): p. 163-182.

Ključová slova:

Konformita, skupinový nátlak

Key words:

Conformity, Group pressure

ZÁKLADNÍ POZNATKY O SEXUALITĚ, SEXUÁLNÍ VÝCHOVĚ A PROGRAMECH PRO ROZVOJ SEXUALITY U OSOB S MENTÁLNÍM POSTIŽENÍM - MOŽNOSTI V PŘÍPRAVĚ PROFESIONÁLŮ A RODIČŮ

Dana Štěrbová

Úvod

Sexualita u osob s mentálním postižením se v posledních letech stává jedním z témat, kterým je věnována zvýšená pozornost jak ze strany odborníků, tak ze strany rodičů dětí s mentálním postižením. Ve světě je tato oblast rozvíjena systematicky po řadu let, v České republice se obecně sexualitě osobám se zdravotním postižením věnuje zatím méně specialistů, než by bylo potřebné. Zejména chybí programy pro rozvoj a kultivování sexuality klientů v zařízeních sociální péče, speciálních školách, stacionářích, jednak je málo příležitostí pro vzdělávání rodičů, kteří mají děti doma a kteří se často ocitají v nepříjemných konfrontacích se svými úzkostmi a nejistotami a názory z okolí.

Winifred Kempton je považována za jednu z předních amerických edukátorek sexuality a je průkopnicí v pomoci lidem s mentálním postižením a jejich rodičům pro porozumění sexuality jejich dětí. Uvádí, že není vždy snadné učit děti a ještě k tomu vlastní děti sociálně-sexuálním otázkám. U rodičů dětí s mentálním postižením se k problematice sexuality váže ještě více bariér. Přitom je potřeba začít s rozvojem sexuality a s formováním postojů od raného dětství. Rodiče se mohou setkávat s názory odborníků laiků, že „*vaše dítě nikdy nebude schopné...*“. K tomu pak přistupují ještě sklony k rodičovským úzkostem, jak se se sexualitou bude jejich dítě vyrovnávat v běžném sociálním životě. (Schwier, K. M, Hingsburger, D., 2003).

Pojetí sexuality u osob s postižením

Sexualitu lze pojímat z různých hledisek, je potřeba vnímat rozdíly mezi sexuálním chováním a sexuální touhou. Vždy je potřeba brát sexualitu z pohledu multidimenzionál-

ního, a to biologického, psychosociálního, projevů chování, morálky a kultury. Sexualita je součástí kvality bytí člověka, důležitou součástí jedince. Je jednou z nejintimnějších forem prožívání jedince, potřebou emočního naplnění v koexistenci s druhým člověkem. Sexualitu nelze pojímat jen z pohledu dospělé sexuality – je to, jako bychom brali výsek z života člověka bez jeho minulosti a bez předvídání budoucnosti. Základ zdravé sexuality je sebeláska a sebeakceptace. Zdravotní postižení činí osobu odlišnou od ostatních. Pro rodinu to také znamená, že spoustu věcí se dítě musí učit delší dobu, v mnoha případech značně dlouhou dobu. V případech viditelného postižení mohou být následky pro prožívání sebe ve smyslu pozitivního sebepřijetí po celý život. Fyzické nebo psychické postižení vyžaduje intervenci a posilování adaptačních mechanismů. A proto bychom měli u osob s mentální retardací s výchovou a osvětou začínat obdobně jako u nepostižených jedinců. Postoje a vnímání sexuality se formují od raného dětství a v úzké souvislosti s rodinným životem – tedy zejména se sociálním učením prostřednictvím nejbližších členů, popř. výchovných pracovníků. Za sexualitu nelze považovat pouze ty formy projevů jako je např. sexuální styk, mazlení, masturbaci apod. K základům patří znalost rodinného prostředí klienta. A patří k tomu i povědomí o tom, jak se vyvíjela vlastní sexualita a pod působením jakých vlivů se formovala. Je zřejmé, že informace získáváme z různých zdrojů, z nichž základ tvoří rodina. Pro osvětu jsou nutné znalosti vývojové psychologie, patopsychologie, psychopedie apod.

Měli bychom klienty chápat v jejich různorodosti a individualitě – různí se mužská a ženská sexualita, úroveň mentálního postižení, potřeby jednotlivce v oblasti sexuality a představy rodiny konkrétního klienta. K osvětě a výchově patří témata zaměřená na syndrom CAN, tedy ochranu před sexuálním zneužitím a možné faktory, které staví klienty do role obětí viktimizace. Jak uvádí např. Luise Yohalem (1995) lidé s mentální retardací jsou vystaveni vyššímu riziku sexuálního zneužití než „normální“ lidé.

System vzdělávání – současné možnosti

Jak již bylo zmíněno v úvodu, není u nás ještě dokonale propracován systém vzdělávání odborníků věnujících se osobám s mentálním postižením v oblasti sexuální výchovy. Jde o pracovníky speciálních škol (učitele, vychovatele), stacionářů, ústavů sociální péče. Setkávají se s otázkami sexuality v rámci pregraduální přípravy, avšak nesystematicky a mnohdy nárazově. Má-li někdo hlubší zájem, má možnost absolvovat specificky zaměřené přednášky a semináře orientované na výcvik v sexuální výchově osob s mentálním postižením. Chybí však systematická kvalitní příprava budoucích a současných profesionálů.

Jednou z možností zlepšení současného stavu je vytvořit systém, který by stávající nedostatky odstranil a umožnil tak zkvalitnění jejich odbornosti. Následkem toho vzrůstá možnost rozvoje sexuality osob s mentálním postižením. K tomu přispívá např. zavedení povinně volitelných seminářů v rámci pregraduální přípravy. Fakulty se studijními programy zaměřenými na problematiku vzdělávání a péče o osoby se zdravotním postižením by

měly nabízet i předměty věnující se sexualitě a sexuální výchově postižených. Cílem je, aby se studenti po absolvování seminářů se zaměřením na rozvoj a kultivování sexuality dokázali orientovat v potřebách vztažených k sexualitě osob s mentálním postižením. V budoucím přímém kontaktu s klienty budou znát jejich každodenní potřeby a neměli by opomíjet jejich potřeby sexuální. Téma sexuality je široké a citlivé. Proto by si měl každý absolvent hlouběji zaměřeného semináře uvědomit, zda má nebo nemá „na to“, aby se stal tzv. sexuálním edukátorem a v jaké míře. Jde o postoj k vlastní sexualitě, ale i o postoj k sexualitě klientů s mentální retardací. Vše by mělo být ve shodě s předpokládaným protokolem sexuality, který by měl být v každém zařízení, které pečuje, vzdělává, či zájmově pracuje s klienty s mentálním postižením. Bylo již řečeno, že sexuální výchova a osvěta osob s mentálním postižením je spjata neoddelitelně s procesem vývoje sexuality u jedince, s vlivy, které mají významný podíl na vytváření sexuální identity u jednotlivce. Zahrnuje různé přístupy a formy sexuální osvěty osob se zdravotním postižením. Předpokládá se, že po absolvování takto koncipovaného předmětu bude student v základech orientován v problematice sexuality u klientů se zdravotním postižením, resp. s mentální retardací. Před přijetím do předmětu by měl mít student znalosti z vývojové psychologie a ze základů patopsychologie.

Poznatky z praxe vedených seminářů potvrzují, že je vhodné vést je interaktivně takovou formou, aby si student oživil na základě cvičení a v práci v malých skupinách své vzpomínky a uvědomil si vlivy, které se podílely na formování jeho vlastní sexuality. Z těchto důvodů se také předpokládá vstřícnost ve sdílení vlastních zážitků s ostatními. Tím se snažíme o vyrovnávání se s vlastní sexualitou, překonání mýtů, např. ke škodlivosti masturbace. V průběhu seminářů se pracuje s kasuistikami konkrétních jedinců, s nimiž se studenti setkávají v praxi (jako osobní asistenti). Modelově se ztvárňují situace, kterých se studenti „obávají“, které by jim byly „trapné“, do kterých se už dostali apod. Velký důraz je kladen na modelové rozhovory s fiktivními rodiči klientů. Zdánlivá fiktivnost je fyzicky ztělesňována studentem, který rodiče klienta zná a je s ním v kontaktu. Snaží se empaticky vžít do jeho role, jeho možného prožívání, očekávání od profesionála. V možných pocitech pak doplňují zrcadlíci prožívání ostatní studenti. Možnost vyzkoušet si tyto role je přínosem pro nazírání a prožitek ve smyslu obav a nejistot, které může rodič nebo oba rodiče mít, když se rozvíjí téma rozhovoru k problematice sexuality. Studenti jsou informováni, že rodičům nelze vnucovat své vlastní představy (i když je vyhodnotím jako prospěšné pro klienta). Vždy musíme respektovat přání rodiny. Pokud je chceme měnit, volíme takovou formu, kdy rodič naše představy přijímá a bere je za své. To se týká nejen sexuální osvěty, ale i následného individuálního plánu, který pro klienta sestavujeme.

Je významný rozdíl v suverénnosti zvládnání rozhovoru vztahujících se k jiným tématům než je sexualita s fiktivním rodičem a „suverénností“ při tématech sexuality. Tato suverénnost zakrývá nejistotu studenta v roli profesionála. Tato cvičení jim pomáhají i v hledání sebe sama a své budoucí pozice v roli profesionála. A to je další cíl, který by měl předmět naplňovat. Uvědomit si, zda budou schopni sexualitu klientů jen přijímat nebo rozvíjet či kultivovat. Tyto postoje si během účasti v seminářích buď upevní, nebo se mohou posunout ještě do role tzv. sexuálního edukátora, kdy kultivováním sexuality

mohou být praktickými průvodci v sexuálním životě jedinců s mentální retardací, budou schopni intervenovat, radit a provázet je. K tomu student může myšlenkově a pocitově dospět, ale předmět Sexuální výchova zdravotně postižených tento cíl nemůže naplnit. K tomu je potřeba, dle mého názoru, hlouběji zaměřený výcvik a více zkušeností z praxe. Domnívám se, že by přílišná nadšenost současně s určitou nezkušeností studenta mohla klienta znevýhodnit. Přesto se studenti seznamují s praktickými dovednostmi: např. na modelu penisu – jak naučit klienta používat prezervativ; jak jej na modelu nafukovací panny konkrétně naučit určovat anatomické části a k čemu mohou sloužit. U některých lze pozorovat často smíšené a stydlivé projevy, někdy až nechuť k manipulaci s těmito pomůckami. Myslím si, že právě přímá konfrontace s tím, co je pro ně v jejich sexuálním životě běžné, v situaci bezpečného prostředí již sžitě seminární skupiny, jim dává odpověď, jak dalece se mohou zapojovat do sexuálního života klientů s mentálním postižením.

Oblast sexuálního zneužívání tematicky prohlubujeme dvěma směry. První z nich je podání informací o syndromu CAN (syndrom týraného, zneužívaného a zanedbávaného dítěte), jehož součástí je i syndrom CSA (syndrom sexuálního zneužívání dítěte). V rámci sexuálního zneužívání se pak více výuka orientuje na možné formy zneužívání, které se mohou odehrávat mezi klienty, ale i mezi klientem a pracovníkem. Druhý směr je širší – jde o možnosti protokolu sexuality, s nímž se studenti seznamují v závěru semináře. Protokol sexuality je jedním z kvalit zařízení, které má v péči klienty s mentální retardací. Není ještě v mnoha zařízeních, ale měl by se stát součástí jejich organizačního řádu. Naplňuje totiž základní filozofii, kterou k problematice sexuality zařízení vyznává. Je jistotou pro klienty, že jim bude věnována potřebná pomoc, budou-li ji potřebovat, je jistotou pro rodiče, který je takto informován o idejích zařízení, zabezpečuje konkrétně vymezené přístupy k řešení možných problémů, stanovuje styčné pracovníky, na něž se můžeme obracet, určuje sexuální edukátory. Studenti zatím s touto podobou nemají žádnou zkušenost, v zařízeních se s nimi nesetkávají. Může to být z důvodů, že to zařízení bere protokol jako věc samozřejmou, nebo protokol prostě nemají a ani o možnosti jeho existence netuší. Což je chyba. V závěru semináře vypracovávají studenti plán sexuální osvěty pro konkrétního klienta s respektováním mentální úrovně klienta, jeho současné informovanosti, možných očekávání rodičů, vhodně zvolených forem a metod osvěty. Student by měl v tomto plánu zúročit veškeré poznatky, které získal v průběhu výuky a cvičení.

Pokud se podaří, je do semináře přizván rodič mladého klienta (většinou jsou ochotni účastnit se maminky), které se podělí o své zkušenosti a často i obavy související především z možného sexuálního zneužívání, obávaných forem sexuality (masturbace), nejistotách. Tato sdělení přímo od rodiče jsou nesmírně cennou součástí a umožňují studentům formulace myšlenek do oblasti diskuse. Má-li maminka přijít, je tato diskuse předem se studenty „nacvičována“ tak, aby otázky byly přiměřené a pro rodiče netraumatizující.

Jiná možnost pro další vzdělávání pracovníků z terénu je formou přednášek a jednodenních seminářů, které modifikovány mohou být pořádány i pro rodiče mentálně postižených dětí (organizovány např. středisky sociálních služeb nebo občanskými sdruženími).

Základní principy pro sexuální osvětu osob s mentálním postižením:

- Respektovat práva klientů s mentální retardací dle Deklarace práv mentálně postižených, tedy že mají stejná práva jako ostatní lidé – *právo na prožití vlastní sexuality*; právo na řádnou zdravotní péči, školní výchovu a osvětu, rehabilitaci a podporu, díky níž mohou rozvíjet své schopnosti a potenciální možnosti – *právo na sexuální výchovu a osvětu a na rozvoj své sexuality*; právo na ochranu před využíváním a zneužíváním a nedůstojnému zacházení – *právo na ochranu před sexuálním zneužitím*
- Při vzdělávání klientů s mentálním postižením je potřeba vzdělávat je v malých skupinách (zhruba na stejné úrovni jejich schopnosti chápání) a mít vědomosti o jejich schopnostech. Např. klienti s lehkou mentální retardací jsou schopni lépe vyjádřit souhlas – verbálně, mimicky nebo gestem se sexuálním kontaktem, což klienti se středně těžkou či těžkou mentální retardací nedovedou (Patti, 1995).
- Informace poskytovat v kratších úsecích a v jednoduchém jazyce. Znat obecně užívanou terminologii a slangová vyjádření, která užívá klient, s vědomím toho, co pod užívaným pojmem rozumí.
- Rodiče klientů by měli být informováni o potřebě sexuální osvěty a výchovy svých dětí a měli by je učit, jak prožívat jejich sexualitu v sociálně přijatelné podobě. Měli by být prvními zastánci kvalitního rozvoje sexuality a sexuální osvěty. Ballan, M. (2004) uvádí základní rodičovské starosti: rodiče dětí s mentální retardací jsou snadněji ovlivnitelní mýty a nepravdivostmi, které jsou spojeny s úzkostmi vztahujícími se k sexualitě a prožívání svých dětí; obávají se často autoerotického sexuálního chování dítěte, jakýchkoli znaků souvisejících se sexualitou, fyzického rozvoje v průběhu puberty, genitální hygieny; dále nechtěného těhotenství, pohlavních nemocí; trapných a zraňujících situací v běžné realitě. Někteří z rodičů se dále obávají, že jejich děti nebudou schopny přiměřeně a vhodně vyjádřit své sexuální nutkání a stanou se tak terčem sexuálního zneužití. Proto tato rodičovská úzkost často ústí v hyperprotektivitu, která tak nechtěně brání naplňování práv sexuality a svobody volby jejich dětí. Je nezbytné o tom s rodiči hovořit, naučit je nebát se mluvit o tom se svými dětmi. Profesionálové by měli nalézat cesty, jak tyto obavy a úzkosti mírnit. Měli by být průvodci pro rodiče tak, aby ti mohli porozumět sexualitě svých dětí a nalézat vhodné strategie přispívající psychosexuálnímu rozvoji svých dětí.
- Je nutné znát základy anatomie, využití antikoncepce a její význam, morální standardy a faktory, které ovlivňují sexuální život klienta.
- Podávat informace ochraně před sexuálním zneužitím, výchova k ochraně před sexuálním zneužitím – sociální dovednosti a jejich nácvik v praxi. Z výzkumů, které byly prováděny v zahraničí (např. Nettelbleck, T; Wilson, C.; Potter, R.; Perry, C., 2000) bylo prokázáno, že je důležité, jaké chování projevuje osoba s mentální retardací – s chováním, které je se známkami zlosti, hostility a agrese v běžných každodenních situacích, jsou více vystaveni riziku sexuálního zneužívání.
- Znat základy protokolu sexuality.

- Neustále získávat nové poznatky o sexualitě osob s mentální retardací. Jako příklad uvádím problematiku menopauzy u žen s mentální retardací. Tato oblast nebývá zatím v odborné literatuře u klientů s mentálním postižením moc zmiňována. Přitom její projevy a psychické obtíže jsou běžně akceptovány u nepostížených klientek. Martin, D; Cassidy, G., Ahmad, F.; Martin, M. S. (2001) uvádějí, že je důležité umět poskytnout základní rady typu: „Jestliže se necítíte dobře, požádejte o pomoc.“, Doktor může pomoci v tom, abych se cítila lépe.“, Myslete na to, aby jste si zapisovala datum menstruace (pozn. ženy s mentální retardací označují menstruaci často jako ženské problémy), to jak se cítíte v průběhu periody...“ Tyto rady by měly mít ženy zvnitřněny. Vychovatelé by si měli všimnout podmínek, které jsou spojeny s menopauzou a mít informace o tom, že u žen s mentální retardací (zejména s Downovým syndromem) přichází menopauza dřív, že v sobě nese fyzické i psychické fenomény jako: návaly horka, osteoporózu, pocity zmatku, desorientaci, pocení, panické ataky, úzkost, rozlady, podrážděnost. Profesionál by měl oblast menopauzy s klientkami probírat a zejména pak akceptovat jejich projevy chování.
- Nejlépe je být s klientem v aktivitách jeho každodenního života

Programy zaměřené na sexuální výchovu osob s mentálním postižením

V zahraničí jsou známé tradičně vedené programy sexuální osvěty a programy individualizované. Pro oba typy programů je nezbytné, jak uvádějí Lumlei, V. A, Scotti, J. R. (2001) z různých výzkumů, aby:

- bylo dostatek profesionálů, kteří jsou schopni informovat o sexualitě a o všem, co k ní patří – např. participovat v romantických vztazích klientů (včetně sňatků); poskytovat relevantní služby klientům s mentálním postižením;
- byly překonávány předsudky vychovatelů, že poučení klienti s mentálním postižením budou chtít např. otěhotnět a mohou mít nevhodné sexuální chování, nebudou se umět vyrovnávat se zátěžemi ve vztahu;
- se v programech zaměřených na osvětu rozvíjely konkrétní situace, do nichž se klient dostává. Zlepšuje se tak schopnost vyjadřování potřeb a zdokonalí se sociální chování.

Je potvrzeno, že vzdělávání v oblasti sexuality pomáhá prevenci před nechtěným otěhotněním, ochraně před pohlavními nemocemi, sexuálním zneužitím. Autoři také charakterizují rozdíl mezi tradičními programy sexuální osvěty a individualizovanými programy sexuální osvěty.

Ke znakům *tradičního programu* sexuální osvěty patří práce ve skupině s cílem zvýšit znalosti a vědomosti jedince v oblastech jako je anatomie, puberta, masturbace, pohlavní nemoci, těhotenství, narození dítěte apod. Jsou užívány všeobecné didaktické instrukce doplňovány aktivitami jako jsou hry a vyprávění, skupinové diskuse, filmy a rolové hry. V tématech biologických aspektů sexuality jsou zahrnuta kurikula se sociálními a emocionálními prvky, které slouží ke zvyšování sebejistoty, podpoře sociální interakce, řešení

konfliktů, k budování a vytváření vztahů. Tradiční programy berou méně v úvahu potřeby jednotlivce – tedy např. témata homosexuality, sexuálních dysfunkcí nebo problémového sexuálního chování (souvisejícího s deviací). Také méně zohledňují fakt, že by informace měly být úžeji spojeny s klientovým osobním životem (např. znalost, že kondom může ochránit před otěhotněním nebo pohlavní nemocí, je užitečná pouze v případě, když vím, že klient ví, jak a kde kondom sežene, jak ho užije ve svém prostředí a v kontextu chování, které je přiměřené). Programy také často opomíjejí podporu romantických vztahů. Méně se věnují možnosti zdravého sexuálního vyjádření, podporují spíše vzdělání.

Cílem *individualizovaných programů* je začlenit znalosti a dovednosti do každodenního života klienta, pokračovat v dlouhodobém plánování a podpoře. Na této formě by se měl podílet tým osob, který má v péči klienta s mentálním postižením (tedy nejde jen o jednu osobu profesionála – sexuálního edukátora), včetně rodiny a dalších zainteresovaných osob (psycholog, zdravotní sestra, sociální pracovnice – sociální pracovník, sexuální edukátor, personál a koordinátor-supervizor, který má výcvik v sexuální osvětě). Výhoda týmově zaměřené práce je v tom, že každý člen týmu je expertem na jinou oblast a svoje vědomosti dává ve prospěch konkrétního klienta s mentálním postižením. Může tak přizpůsobovat informace sexuální osvěty přímo individualitě klienta, jeho minulým zkušenostem, dovednostem a případně neznalostem s plánováním konkrétních specifických cílů. Na osobu zaměřené plánování zahrnuje řadu různých metod dle schopností a potřeb klienta, při nichž bychom měli dbát na naplnění pěti cílů, které by měly přirozeně zahrnuty v každém plánu klienta:

1. být a participovat na dění v komunitě;
2. osvojení si a prohlubování mezilidských vztahů;
3. vyjádření volby a sexuální orientace;
4. mít možnost naplnit respektované pozice a život s důstojností, a
5. pokračování rozvoje osobních schopností. (Kincaid, 1996)

Význam rodiny pro rozvoj sexuality a sexuálního vývoje dětí s mentálním postižením

V „přípravě“ rodičů dětí s mentálním postižením k sexuální výchově svých dětí se váže již výše zmiňovaný problém související s jejich prožíváním, zejména k negativním pocitům, obavám a nejistotám. Má-li profesionál dobře zvládnutou vlastní sexualitu, je-li odborně vyškolen, ještě nemusí být tím, kdo bude napomáhat rozvíjení sexuality u konkrétního klienta, nebude-li si to přát rodič jako zákonný zástupce či opatrovník. Je tedy velkým úkolem pro profesionály, aby byli schopni vyškolit rodiče. Je potvrzeno mnoha zahraničními výzkumy i výzkumy v České republice zaměřenými na práci s rodinami se zdravotně postiženými dětmi (Sobotková, 2001, Štěrbová, 2004), že se profesionálem na určitou oblast může stát rodič samotný. Může jít i oblast sexuality. Zvládání zátěže (vhodný coping) prostřednictvím sdílení prožitků, které zažívá rodina s obdobným osudem (mít dítě s postižením), se daří volit adekvátní adaptační mechanismy.

V odborných statích jsou zmínky o návodech, jak zvládat sexualitu svých dětí (např. Všetická, 2004), ale není dán systematický návod, jak a kdy a konkrétně s čím dítě seznamovat. Schwier ,K.M., Hingsburger, D. (2003) uvádějí ve svém díle *Sexuality: your sons and daughters with intellectual disabilities* možnosti, jak se rodič může na základě výpovědi osob s mentálním postižením dozvědět o pocitech, problémech vztažených k sexualitě dětí i dospělých osob. Pro vzdělávání rodičů je potřebné mít na paměti, že oni sami jsou těmi, kteří svému dítěti dávají možnost k informacím, o nichž se děti bez postižení dovidají dříve. Autoři uvádějí např., že rodič seznámit své dítě o:

- rozdílech mezi chlapci a dívkami
 - „veřejných“ a osobních místech, částech těla
 - jak se rodí děti
- (doporučovaný věk je mezi 3.-9. rokem)

- menstruaci
 - nočních polucí
 - dalších změnách na svém (dospívajícím) těle
 - způsobech, jak rozpoznat a říci nevhodnému sexuálnímu dotýkání od jiných osob
 - jak se „dělají“ děti
 - sexuálních pocitech
 - masturbaci
- (doporučovaný věk je mezi 9.-15. rokem)

- jak se rozvíjejí a vyvíjejí vztahy
 - jak si vědět rady se sexuálními pocity
 - homosexualitě
 - rozdílech mezi láskou a sexem
 - trestní dopad a následky nevhodného sexuálního chování k jiným lidem
 - jak se ochránit před otěhotněním – metody plánovaného rodičovství
 - pohlavně přenosných nemocech
 - zodpovědnosti za sňatek; rodičovství.
- (doporučovaný věk od 16 let a výše)

K většině uvedeným tématům jsou praktické návody, jak se vhodně přiblížit mentalitě svého dítěte, umět učit jej možnostem volby, nad problémy uvažovat (ve schopnosti míry postižení).

Závěr:

Sexualita osob s mentálním postižením je jednou z mnoha oblastí, která umožňuje kvalitní prožití života. V současné době v České republice je ale v mnoha případech otázkou

přinášející problém pro rodinu. Sexuální chování osob s mentálním postižením je i z pohledu odborné veřejnosti mnohdy odsuzováno a rodič zažívá kromě úzkostí vztažených k sexualitě svých dětí další negativní pocity (např. stud, pocity viny). To vše může navíc přispívat faktorům vývoje rodiny, která se ocitá v určitém stádiu a k normativním krizím přispívá faktor tuto krizi prohlubující. I z těchto důvodů je nezbytné, aby se rodiče stali odborníky, kteří si budou vědět rady v případech, kdy se jejich dítě s postižením začne aktivně zabývat svým tělem, uspokojuje své potřeby. Za důležitější můžeme považovat ty otázky, se kterými je rodič konfrontován v dřívějším vývoji dítěte a jež často ani za spojené se sexualitou nepovažuje. Je tedy nutné, aby výchova dítěte v oblasti sexuality probíhala s minimem problémů, aby dítě bylo včas a správně informováno. Přispívá to k rozvoji jeho psychosexuálního rozvoje a navíc, což je ještě důležitější k ochraně před sexuálním zneužitím. Tvorba vhodných programů rozvoje a kultivování sexuality ze strany odborného personálu, popř. rodiče je jednou z cest, jak tomuto úkolu dostát. Příprava rodičů a profesionálů je v současné době převážně realizována prostřednictvím seminářů organizovaných neziskovými organizacemi, fakultami, které ve svých studijních programech mají oblast práce se zdravotně postiženými. Není však dán ucelený systém, který by vedl k naplnění cíle Deklarace práv mentálně postižených.

Literatura:

- Ballan, M.: *2001 parents as sexuality educators for their children with developmental disabilities*. (Forty Years of Knowledge SIECUS on Sexuality and Disability). SIECUS Report, Spring 2004 v32 i2 p29(2)
- Kincaid, D.: Person-centered planning. (1996) In L. K. Koegel, G. Dunlap (Eds.), *Positive behavioral support* (pp. 439–465). Baltimore:Brookes.
- Lumley, V. A., Scotti, J. R.: *Supporting the Sexuality of Adults with Mental Retardation: Current Status and Future Directions*. Journal of Positive Behavior Interventions, Spring 2001. v 3 i2 p109
- Martin, D. M., Cassidy, G., Ahmad, F., Martin, M. S.: *Women with learning disabilities and the menopause*. Journal of Learning Disabilities, vol5(2). 2001
- Nettelbeck, T.; Wilson, C.; Potter, R.; Perry, C.: *The Influences of Interpersonal Competence on Personal Vulnerability of Persons With Mental Retardation*. Journal of Interpersonal Violence, Jan. 2000 v15 i1 p46 (17)
- Patti, J. P.: *Sexuality and sexual expression in persons with mental retardation*. (Meeting the Needs of People with Developmental Disabilities). SIECUS Report, April–May 1995 v23 n4 p17(4)
- Petersilia, J. R.: *Crime victims with developmental disabilities: a review essay*. Criminal Justice and Behavior. Dec 2001, v28 i6 p655 (40)
- Schwier, K. M., Hingsburger, D.: *Sexuality: your sons and daughters with intellectual disabilities*. Paul.H. Brookes Publishing Co.,Inc., Baltimore, Maryland 2003.
- Sobotková, I.: *Psychologie rodiny*. Portál, Praha. 2001.
- Štěrbová, D.: Vedení seminářů a výcviků k sexuální osvětě zdravotně postižených. Nepublikovaný materiál pro vnitřní potřebu výuky. Olomouc, 2001.
- Šiška, E.: K terminologii a vymezení stresu, stresorů a tzv. „coping“. AUPO – Varia Psychologica, Olomouc, 2003.
- Štěrbová, D.: *Rodina a dítě s hluchoslepotou – význam copingových strategií*. In Současný stav a perspektivy péče o hluchoslepé v ČR – 2004. Olomouc 2004.

Všetička, J.: *Recenze - Fakta o Downově syndromu*. Klub Downova syndromu/SPMP. 2004.
Yohalem, L.: *Why do people with mental retardation need sexuality education? (Meeting the Needs of People with Developmental Disabilities)*. SIECUS Report, April-May 1995 v23 n4 p14(3)

Souhrn

Základní poznatky o sexualitě , sexuální výchově a programech pro rozvoj sexuality u osob s mentálním postižením - možnosti v přípravě profesionálů a rodičů

Sexualita osob s mentálním postižením si zasluhuje stejné pozornosti pro rozvoj osobnosti stejně jako u osob nepostižených. Specifika sexuální osvěty a výchovy lidí s mentálním postižením jsou základem pro prožívání a kultivování jejich sexuality. Znalost principů sexuální výchovy je důležitá pro optimální tvorbu programů v rámci psychosexuálního vývoje osoby s mentálním postižením, potřebná pro rodiče takto postižených dětí, odborníky a všechny pracovníky, kteří se starají o osoby s mentálním postižením. Současně se rozšiřují vědomosti, které vedou k ochraně osob s mentálním postižením před sexuálním zneužitím.

Klíčová slova:

Sexualita, osoba s mentálním postižením, sexuální výchova a osvěta, rodina

Summary

The basic knowledge in sexuality, sexual education and sexual development with people with learning difficulties programmes – preparing professionals and parents possibilities.

The sexuality of people with learning difficulties deserves the same attention as sexuality of intact population in the sense of their personal development. The particularities in sexuality and education of people with learning difficulties are the foundation for nursing and improving their sexual life. The knowledge of the sexual education principles is very important for making appropriate programs in province of the psychosexual development of people with learning difficulties, as well as for parents with handicapped children, for specialists and other staff concerned in people with disability. Simultaneously the knowledge that helps protecting mentally handicapped people from sexual abuse are being improved.

Key words:

Sexuality, person with learning difficulties, sexual education, family

OSOBNOSTNÍ VLASTNOSTI ŽÁKŮ STŘEDNÍCH ŠKOL

Momčilo Simonović

Problém práce: Struktura osobnosti žáků středních škol představuje jeden z nosných problémů pedagogické psychologie. Osobnostní profil žáka reprezentuje skupinu hlavních tzv. „vnitřních“ determinant školského úspěchu jednotlivce, jeho pozice v třídním kolektivu, míry participace při řešení vlastních či skupinových problémů a situací a obecného procesu vývoje osobnosti.

Cíl práce: Kromě základních osobnostních vlastností (tělesná konstituce, temperament, charakter a schopnosti), každý člověk disponuje rysovými či osobnostními faktory, které můžeme pokládat za nejdůležitější, fundamentální vlastnosti. Vzhledem tomu, že osobnostní rysy jistým způsobem určují charakteristický způsob chování jedince a že se na tomto základě může hovořit o *podobných tendencích v chování*, přistoupili jsme++ k výzkumu, jehož cílem je určení struktury kognitivních schopností a charakteristik osobnosti, jejich specifické vlastnosti a také jejich vliv na úspěch u žáků středních škol. Kritérium školní úspěšnosti představuje průměrný skór všech vyučovacích předmětů, které podléhají kvantifikaci prostřednictvím numerické hodnoty mezi 1 až 5. Znamka '5' označuje výborný, známka '1' nedostatečný úspěch studenta.

Předmět výzkumu: Kterým vlastnostem žáků středních škol můžeme připsat strukturní a motivační povahu? Úspěšnost ve škole velkou mírou bývá určena schopnostmi, motivací a osobnostními vlastnostmi, zejména vzájemnou interakcí uvedených činitelů. Tyto činitele rovněž ovlivňují vývoj osobnosti jako celek. Na tomto místě zaujmeme modální přístup a budeme rozlišovat tři druhy osobnostních vlastností:

- kognitivní schopnosti
- emocionální charakteristiky
- konativně motivační vlastnosti.

Hlavní hypotéza výzkumu: Rozdíly v osobnostních vlastnostech studentů středních škol výrazně ovlivňují jejich celkovou úspěšnost ve výuce.

Vzorek: Tento výzkum byl proveden u skupiny 546 žáků I, II, III a IV ročníků ze středních škol v Srbsku

Sběr dat: Stupeň vývoje jednotlivých složek osobnosti a způsob jejich vzájemného propojení do organizovaného celku, tj. jejich vzájemná interakce určují dynamickou strukturu neboli osobnostní profil každého jedince. Jejich objektivní určení vyžaduje použití specifických osobnostních testů a inventářů. V našem výzkumu jsme ke kognitivním schopnostem přistupovali z pozice generálního faktoru intelektuálních schopností a v souladu s touto koncepční strategií zvolili inteligenční test **Domino 48**. Pro výzkum osobnostních vlastností u středoškoláků byl použit Cattelův osobnostní test **HSPQ** (High School Personality Questionnaire) a také Eysenckův **EPQ** (Eysenck Personality Questionnaire).

Kritérium verifikace platnosti hypotézy: K testování hlavní hypotézy výzkumu byla použita faktorová analýza korelačních vztahů mezi naměřenými, jednotlivými dimenzemi osobnosti

1. Faktorová struktura osobnostních vlastností studentů s rozdílným úspěchem ve škole

Z analytických a interpretačních důvodů byly vytvořeny tři kategorie týkající se škol-
ské úspěšnosti:

- **méně úspěšní studenti** (dostatečný a nedostatečný průměrný úspěch)
- **průměrný úspěch** (dobrý průměrný úspěch)
- **velmi úspěšný** (výborně a velmi dobře)

1.1. Faktorová struktura osobnostních vlastností méně úspěšných studentů

Použitím faktorového postupu **oblimin rotace** uvnitř latentního prostoru (Tab. 1) bylo získáno sedm nezávislých faktorů (Tab. 1.1. a Tab. 1.2.), které objasňují 61.16 % celkového rozptylu systému (Tab. 1.3.) viz *Příloha*.

1.1.1. Strukturální přehled jednotlivých faktorů a stručný popis osobnostních vlastností méně úspěšných studentů středních škol

PRVNÍ FAKTOR, který objasňuje 13.41 % z celkového rozptylu osobnostních vlastností:

	Koeficient sycení
Psychoticismus (P)	0.726
Dominance (E+)	0.551
Upřímnost (L)	-0.522
Haria (I-)	-0.452

Dominujícím prvkem osobnosti ze skupiny **méně úspěšných** studentů se jeví faktor **nepružnost** společně s pevností a neústupností (dimenze psychoticismu). Jedná se o studenty, v jejich osobnosti a jednání dominují sebedůvěra, tvrdohlavost, svévůle, namyšlenost a také siláctví (dominance (E+)).

DRUHÝ FAKTOR, který objasňuje 12.05 % z celkového rozptylu osobnostních vlastností:

	Koeficient sycení
Nízké ergické napětí (Q4)	-0.604
Neuroticismus (N)	-0.721

Neuroticismus a emocionální vlastnosti jsou syceny nízkou ergickou tenzí (Q4-). Jedná se o studenty, které charakterizuje změna nálady, neklid, vysoká úzkost, neurotická agresivita, podrážděnost a napětí, které souvisí s nevybitým a částečně nekontrolovatelným libidem (nízká ergická tenze). V obecném pojetí druhý faktor je odpovědný pro stav úzkosti studenta.

TŘETÍ FAKTOR objasňuje 10.88 % z celkového rozptylu, v němž dominuje zodpovědnost pro samostatné rozhodování mimo potřeby schvalování ze strany jiných osob

	Koeficient sycení
Soběstačnost (Q2+)	0.729
Já sentiment (Q3+)	0.528
Podrážděnost (D+)	0.430
Extroverze (E)	-0.640

Studenti, u kterých dominuje tento faktor jsou nespokojeni skupinovou integrací, zatímco jejich námitky častěji představují řešení nežli otázky (soběstačnost). Jedná se o osoby, které charakterizuje schopnost kontroly vlastního jednání, které je v souladu s Já sentimentem. Je zřejmá zvýšená potřeba upoutat pozornost na vlastní osobu, což často manifestují napětím, podrážděností, netolerancí a také zvýšenou aktivitou. Tento faktor je rovněž v negativním vztahu s extroverzí, jinými slovy, studenti zpravidla patří do introvertního typu osobnosti.

ČTVRTÝ FAKTOR objasňuje 6.86 % z celkového rozptylu, v němž dominuje společenskost. Tento faktor konstituují afektotimie a surgence:

	Koeficient sycení
Afektotimie (A+)	0.726
Surgence (F+)	0.600

Studenti s tímto osobnostním faktorem charakterizuje otevřenost ke spolupráci, srdečnost, důvěrnost, přizpůsobivost, dobromyslnost (afektotimie), energičnost, entusiasmus (surgence). Jedná se o veselé, výřečné a společenské osobnosti.

PÁTÝ FAKTOR objasňuje 6.47 % z celkového rozptylu.

	Koeficient sycení
Tendence k pocitu viny (O+)	0.799
Slabé Ego (C-)	- 0.677
Slabé Super ego (G-)	-0.417

Tento faktor charakterizuje emocionalita. Studenti, u nichž tento faktor dominuje jsou starostliví, deprimováni, neambiciózní, bojácní, osamělí, citliví, s pocitem skupinového nepřijetí vlastní osoby. Emocionální nestabilita se projevuje zejména v úzkostlivým přístupem při řešení problémů, přičemž projevují nízkou toleranci. Jejich hodnocení životních situací je zpravidla nereální, povrchové, co se týče vztahu k povinnostem jejich učení a také realizace úkolů charakterizuje závislost na jiných osobách, nedůslednost v chování apod. Jinými slovy charakterizují je neadekvátní osobnostní rysy zejména vůči individuální funkčnosti ve společenské skupině (v třídě, neformálním žakovským skupinám atd.).

ŠESTÝ FAKTOR objasňuje 5.90 % z celkového rozptylu:

	Koeficient sycení
Obecná inteligence (B)	-0.834
Generální kognitivní faktor (IQ)	-0.620

Toto je faktor intelektuálních schopností a je sycen obecnou inteligencí (B) a obecnými kognitivními činiteli (IQ). Studenty, u nichž nedominují tyto činitele, lze považovat za méně úspěšné vůči nárokům školní výuky.

SEDMÝ FAKTOR objasňuje 5.59 % z celkového rozptylu a skládá se z jedné dimenze:

	Koeficient sycení
Koastenie (J+)	0.878

Faktor individuálnosti. Studenti, u nichž dominuje individuálnost jsou zdrženliví v kontaktech s ostatními spolužáky či dospělými, neústupní uznat vlastní chyby, bezohlední a obecně zaměřeni na vlastní osobu.

1.2. Faktorová struktura osobnostních vlastností u středoškolských studentů průměrné školní úspěšnosti

Prostřednictvím faktorového postupu **oblmin rotace** uvnitř latentního prostoru (Tab. 2) bylo extrahováno šest nezávislých faktorů (Tab. 2.1. a 2.2.), které objasňují 58.44 % celkového rozptylu systému (Tab. 2.3.).

1.2.1. Strukturální přehled jednotlivých faktorů a stručný popis osobnostních vlastností průměrně úspěšných studentů středních škol

PRVNÍ FAKTOR objasňuje 15.41 % z celkového rozptylu osobnostních vlastností a tvoří ho:

	Koeficient sycení
Generálního kognitivního faktoru (IQ)	0.783
Parmie (H+)	0.620

Mezi dotázanými studenty s průměrným školním prospěchem lze určit osobnostní profil, v němž převládává Generální kognitivní faktor (IQ) a také emocionální rys Parmia (H+). Tedy průměrnou školní prospěšnost dosahují jedinci jejichž osobnostními vlastnostmi jsou kognitivní obratnost, citová vyrovnanost, iniciativnost, sebeprosazování a odvaha.

DRUHÝ FAKTOR objasňuje 12.91 % z celkového rozptylu osobnostních vlastností a skládá se z:

	Koeficient sycení
Surgence (F+)	0.714
Podrážděnost (D+),	0.672
Soběstačnost (Q2+)	0.489
Vysoké ergické napětí (Q4+)	0.447

Mezi dotázanými středoškoláky s průměrným školním prospěchem lze vymezit osobnosti, v nichž převládají konativně motivační vlastnosti související s rysem surgence (F+) a také citové vlastnosti související s dimenzemi podrážděnost (D+) a vysoké ergické napětí (Q4+). Jedná se o osobnosti komunikativní, optimistické, společenské energetické, spontánní a se smyslem pro humor. Tito studenti samostatně rozhodují (faktor soběstačnost (Q2+), zároveň však snaží se upoutat na sebe pozornost často doprovázenou jistou mírou podrážděnosti a nevybitého libida (Vysoká ergická tenze (Q4+), což pak může celkově snížit kapacitu ego sil a vyvolat pocit frustrace a napětí.

TŘETÍ FAKTOR objasňuje 10.49 % z celkového rozptylu. Definují ho následující vlastnosti:

	Koeficient sycení
Psychoticismus (P)	0.558
Obecná inteligence (B)	0.321
Slabé Superego (G-)	-0.677
Self konflikt (Q3-)	-0.643
Upřímnosti (L)	-0.643

Studenti, v jejichž osobnosti dominuje třetí faktor, jsou inteligentní avšak také nerozhodní, nezralí, submisivní, nepracovití, s nízkou aspirační úrovní a sebekontroly a slabým Superegem. Z důvodu emocionální nezralosti se tyto osobnosti nacházejí na okraji sociálního dění, ve sverázně sebeizolaci se sníženou citlivostí pro sociální požadavky.

ČTVRTÝ FAKTOR objasňuje 7.28 % celkového rozptylu osobnostních vlastností. Skládá se z:

	Koeficient sycení
Dominance (E+),	0.579
Haria (I-)	-0.826

Tento faktor lze pojmenovat faktorem egoistické autoritárnosti, v němž převládávají dominance, nezávislost, agresivita, tvrdohlavost a sebejistota. Studenti s převahou tohoto faktoru jsou chlubitvív, namyšlení a konfliktuózní. Tento postoj podporuje emocionální zralost.

PÁTÝ FAKTOR objasňuje 6.33 % celkového rozptylu osobnostních vlastností. Jeho složkami jsou:

	Koeficient sycení
Tendence k pocitům viny (O+)	0.773
Saizotimie (A-)	-0.572
Introverze	-0.551
Slabé Ego (C-)	-0.516

Studenti s převahou pátého faktoru jsou starostliví, bojácní, deprimovaní a asociální. Asociálnost se projevuje zejména ve zdrženlivosti, opatrnosti, přehnané kritičnosti a svěrázným narušením skupinové spolupráce. Emocionální kolísavost, impulsivita a snížená frustrační tolerance je příčinou nedostatku ambice a obecné osobnostní nejistoty.

ŠESTÝ FAKTOR objasňuje 6.01 % celkového rozptylu osobnostních vlastností. Skládá se ze dvou dimenzi:

	Koeficient sycení
Koastenie (J+),	0.817
Neuroticismus (N)	0.427

Přítomnost tohoto faktoru objasňuje charakteristiku individuálnosti jedince. Tito studenti udržují omezené sociální kontakty se spolužáky, učiteli a ostatními jedinci z vlastního okolí. Charakteristickým rysem takového individuality je neuznávání vlastních chyb a prudká reakce na vnější kritiky. To vše nasvědčuje na citovou labilitu, asociálnost a introjektivní přístup vůči problémům.

1.3. Faktorová struktura osobnostních vlastností u velmi úspěšných středoškóláků

Analýzou faktorů prostřednictvím **oblimin** rotace v latentním prostoru (Tab. 3.) bylo extrahováno sedm nezávislých faktorů (Tab. 3.1 a Tab. 3.2.), kteří objasňují 64.43 % celkového rozptylu (Tab. 3.3). Viz příloha

1.3.1. Strukturální přehled jednotlivých faktorů a stručný popis osobnostních vlastností velmi úspěšných středoškoláků

PRVNÍ FAKTOR objasňuje 16.40 % celkového rozptylu osobnostních vlastností a tvoří ho:

	Koeficient sycení
Neurotismus (N)	0.735
Premia(I+)	0.498
Podrážděnost (D+)	0.496
Vysoké ergické napětí (Q4+)	0.486
Slabé Ego (C-)	-0.559
Trekie (H-)	-0.678

V osobnostním profilu zkoumaných středoškoláků ze skupiny „velmi úspěšných“ se jako nejpřítomnější vyskytuje tento faktor, který se skládá z neuroticismu (N) a řady tzv. emocionálních vlastností: Premia (I+), Podrážděnost (D+) Vysoké ergické napětí (Q4+), Slabé Ego (C-) a Trekie (H-). Jinými slovy, část nejúspěšnějších středoškoláků projevuje neurotické tendence, sugestibilitu, podrážděnost, pocity méněcennosti, vytěšňování nepříjemných zkušeností apod.

DRUHÝ FAKTOR objasňuje 12.55 % celkového rozptylu osobnostních vlastností a skládá se

	Koeficient sycení
Já sentiment (Q3+)	0.614
Škála upřímnosti (L)	0.500
Psychoticismus (P)	-0.819

U jiné skupiny velmi úspěšných středoškoláků dominuje faktor, který tvoří dimenze Já sentiment (Q3+) a upřímnost. Jedná se o sebejisté osobnosti, které úspěšně kontrolují vlastní emoce a jednání v souladu s reálnou percepcí sociálního prostoru. Z toho důvodu je tento faktor v protikladu s dimenzí Psychoticismus (P) a jeho negativními vlastnostmi nepružnost či neústupnost.

TŘETÍ FAKTOR objasňuje 9.00 % celkového rozptylu. Definují ho následující vlastnosti:

	Koeficient sycení
Dominance (E+)	0.800
Surgence (F+)	0.547
Soběstačnost (Q2+)	0.523
Podrážděnost (D+)	0.495

Třetí faktor, jež se vyskytl u skupiny velmi úspěšných středoškoláků tvoří dimenze dominance (E+), surgence (F+), soběstačnost (Q2+) a podrážděnost (D+). Jedná se o osobnosti, jež problém řeší se zvýšenou sebejistotou a namyšleností, jsou neústupní, kompetitivní. V sociálních relacích jsou společenšší, veselí a bez viditelné potřeby pro vnější souhlas týkající se jejich záležitostí.

ČTVRTÝ FAKTOR objasňuje 7.90 % celkového rozptylu osobnostních vlastností. Tvoří ho:

	Koeficient sycení
Extroverze (E)	0.809
Afektotimie (A+)	0.740

Tento faktor u velmi úspěšných středoškoláků charakterizují osobnostní dimenze extroverze a afektotimie. Tito úspěšní studenti projevují vyšší zájem o vlastní okolí, aktivitu, společenskost, optimismus, zároveň však aktivně tvoří stimulující podněty. V sociálních relacích převládává připravenost pomáhat jiným osobám, kooperativnost, srdečnost a adaptibilita.

PÁTÝ FAKTOR objasňuje 7.28 % celkového rozptylu osobnostních vlastností. Jeho složkami jsou:

	Koeficient sycení
Slabé super ego (G-)	-0.739

Pátý faktor v osobnosti některých úspěšných studentů tvoří Slabé super ego (G-) a týká se nežádoucích vlastností, zejména drzost, povrchosť, sugestibilita, nezralost, nestabilita.

ŠESTÝ FAKTOR objasňuje 5.96 % celkového rozptylu osobnostních vlastností. Skládá se z dvou dimenzí:

	Koeficient sycení
Koasteníe (J+)	0.806
Tendence k pocitům viny (O+)	0.489

U skupiny úspěšných studentů výskyt šestého faktoru určují dvě osobnostní dimenze odpovídající zvýšenému individualismu v jednání, bezohlednosti a zaměřenosti na vlastní osobu. K těmto dimenzím rovněž inklinují zvýšená starostlivost a snížená ambicióznost.

SEDMÝ FAKTOR objasňuje 5.35 % celkového rozptylu a skládá se z dvou dimenzí:

	Koeficient sycení
Obecná inteligence (B)	0.859
Obecný faktor poznání (IQ)	0.680

Poslední z extrahovaných faktorů má nejnižší hodnotu a skládá se z obecné inteligence (B) a obecného činitele poznání (IQ). Souvisí s výraznými intelektuálními a poznávacími osobnostními vlastnostmi u části velmi úspěšných studentů středních škol.

Závěr

Problém použitelnosti faktorové analýzy pro objasnění vztahu mezi osobnostními charakteristikami a školní prospěšností u studentů středních škol je zajímavý nejen pro teorii pedagogické či psychologie osobnosti, nýbrž také z hlediska aplikace empirických poznatků. Tento empirický výzkum představuje pokus o kladné řešení kontroverze týkající se platnosti faktoriálního přístupu pro zjištění příčin daných souvislostí mezi strukturou osobnosti a kritériem školní prospěšnosti.

Výzkumem byla určena specifická osobnostní struktura tvořená daným souborem faktorů a jejími konstitutivními dimenzemi u jednotlivých kategorií studentů z pohledu školního prospěchu. V souladu s dosaženým školním prospěchem 546 žáků I, II, III a IV ročníků ze středních škol v Srbsku bylo rozděleno do třech skupin, méně, průměrně a nadprůměrně úspěšných. Každý ze studentů absolvoval triadu inteligenčního a osobnostních testů (Test Domino 48, Cattellův HSPQ a Eysenckův EPQ). Získané výsledky představovaly empirickou osnovu pro korelační (Pearsonův test) a faktorový výpočet (metoda Oblimin rotace).

Výsledky potvrdily faktorovou specifičnost osobností u jednotlivých skupin studentů. Každý faktor uvnitř zjištěné faktorové struktury je konstituován specifickým souborem

osobnostnih dimenzij, jejich kombinace určuje psychické, sociální a behaviorální vlastnosti jejich nositelů. V tom smyslu faktorovou strukturu osobnosti u méně úspěšných studentů středních škol tvoří 7 faktorů a odpovídající soubor osobnostních dimenzí, faktorový prostor průměrných studentů se skládá z 6 faktorů a příslušného souboru osobnostních dimenzí, zatímco strukturu osobnosti neúspěšných studentů tvoří 7 faktorů a systém osobnostních dimenzí.

Interakce mezi jednotlivými faktory a příslušnými osobnostními dimenzemi uvnitř daného faktorového prostoru zodpovídá pro veškerou variabilitu a expresi osobnostních vlastností v kontextu existujících rozdílů mezi studenty ve smyslu školní prospěšnosti.

Literatura

1. Allport, G. W.: Sklop i razvoj ličnosti, Kultura, Beograd, 1969
2. Brković, A.: Uticaj uspeha i neuspeha na ličnost učenika. Učiteljski fakultet Užice, 1994.
3. Cattell, R. B.: Personality structure: The larger dimension. Personality. Ed. Lazarus, R.S. Opton, E. M., Penguin Books, 1967.
4. Cattell, R. B.: Naučna analiza ličnosti. Beogradski izdavački zavod, Beograd, 1969.
5. Dragičević, Č.: Statistika za psihologe. Društvo psihologa Srbije. Centar za primenjenu psihologiju. Beograd, 1997.
6. Eysenck, H. J.: The structure of human personality, N. Y. Wiley, 1953.
7. Fulgosi, A.: Faktorska analiza. Školska knjiga, Zagreb. 1979.
8. Fulgosi, A.: Psihologija ličnosti (teorija i istraživanja), Školska knjiga, Zagreb, 1985.
9. Guilford, J. P.: Osnovi psihološke i pedagoške statistike. Savremena administracija Beograd 1968.
10. Havelka, N.: Učenik i nastavnik u obrazovnom procesu. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd 2000.
11. Ignjatović, R.: Faktori razvoja učenikove ličnosti IGKRO „Svjetlost“, OOUR Zavod za udžbenike Sarajevo 1980.
12. Kvašček, R., Milinković, M.: Uticaj sklopa osobina ličnosti i sposobnosti na uspeh ispitanika u školskom učenju. Psihološka istraživanja 3, institut za psihologiju 1984.
13. Kvašček, R., Đurić, Đ., Krkljuš, S.: Sposobnosti, osobine ličnosti i uspeh učenika, Zavod za izdavanje udžbenika Novi Sad, institut za Pedagogiju Filozofskog fakulteta, N. Sad 1989.
14. Mladenović, U.: Školsko postignuće učenika i konativne dimenzije ličnosti Ajzenkovog tipa, Pedagoška stvarnost br. 3–4 2000
15. Rot, N.: Psihologija ličnosti, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd 1985.
16. Vučić, L.: Pedagoška psihologija, Savez društva psihologa Srbije Beograd 1982.

Přílohy:

Osob. vlastnost	A	C	E	G	I	Q1	Q3	B	D	F	H	J	Q2	Q4	P	EE	N	L
A	-																	
C	0.082	-																
E	0.160	0.133	-															
G	0.081	0.250	-0.074	-														
I	0.029	-0.076	-0.195	0.171	-													
Q1	-0.029	-0.314	0.104	-0.116	0.118	-												
Q3	0.199	0.116	0.175	0.172	0.026	-0.037	-											
B	0.033	-0.017	0.162	-0.091	-0.191	-0.008	0.131	-										
D	0.045	-0.133	0.278	-0.086	-0.074	0.221	0.054	0.222	-									
F	0.203	-0.066	0.379	-0.177	-0.085	0.014	0.055	0.166	0.207	-								
H	0.079	0.188	0.144	-0.019	-0.072	-0.040	0.228	-0.002	-0.031	0.213	-							
J	-0.069	0.098	0.132	0.033	0.043	0.127	-0.007	-0.024	0.087	-0.089	0.101	-						
Q2	0.173	0.105	0.324	0.219	0.046	0.010	0.283	0.013	0.202	0.024	-0.053	0.053						
Q4	0.033	-0.245	0.011	-0.115	0.146	0.026	-0.058	0.105	0.320	0.039	0.244	0.144	0.158					
P	-0.025	-0.143	0.183	-0.070	-0.045	0.020	-0.121	0.018	0.142	0.091	-0.085	0.083	0.009	0.166				
EE	0.166	0.070	-0.018	-0.206	-0.094	-0.093	-0.125	0.095	-0.149	0.176	0.172	-0.041	-0.243	-0.060	0.031	-		
N	-0.055	-0.338	-0.185	-0.001	0.090	0.071	-0.203	0.000	0.099	-0.008	-0.402	-0.004	-0.022	0.233	0.234	-0.065	-	
L	0.042	0.278	-0.234	0.336	0.194	-0.105	0.035	-0.234	-0.230	-0.184	0.006	-0.081	0.093	-0.012	-0.313	-0.099	-0.186	-
IQ	-0.104	-0.01	0.022	-0.167	-0.178	0.021	-0.053	0.246	-0.073	0.077	0.033	0.086	-0.229	-0.062	0.029	0.187	-0.044	-0.291

Tab. č. 1. Korelační matrice pro výpočet faktorové struktury osobnostních vlastností u méně úspěšných středoškoláků

FAKTORY	%
Faktor 1	13.41
Faktor 2	12.05
Faktor 3	10.88
Faktor 4	6.86
Faktor 5	6.47
Faktor 6	5.90
Faktor 7	5.59
Celkem	61.16

Tab. č. 1.1. Faktorová struktura osobnostních vlastností u méně úspěšných studentů středních škol

FAKTORY	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4	Faktor 5	Faktor 6	Faktor 7
Osobn. vlastnosti							
A	-0.093	-0.013	0.094	0.726	-0.129	0.073	-0.059
C	0.0258	0.350	0.106	-0.007	-0.677	-0.022	0.203
E	0.551	0.321	0.409	0.231	0.040	-0.054	0.108
G	-0.200	-0.054	0.391	-0.115	-0.417	0.166	0.090
I	-0.452	-0.174	-0.031	0.178	0.204	0.359	0.291
Q1	-0.097	0.159	0.097	-0.125	0.799	0.104	0.140
Q3	-0.254	0.277	0.528	0.133	0.009	-0.229	-0.061
B	-0.086	-0.152	0.151	0.090	-0.035	-0.834	-0.037
D	0.198	-0.161	0.430	0.129	0.337	-0.224	0.133
F	0.301	0.157	-0.021	0.600	0.171	-0.040	-0.145
H	0.003	0.725	-0.093	0.210	0.073	0.060	0.149
J	0.119	0.130	-0.015	-0.177	-0.016	-0.037	0.878
Q2	0.085	-0.069	0.729	0.124	-0.117	0.064	0.065
Q4	-0.084	-0.604	0.103	0.274	0.085	-0.166	0.384
P	0.726	-0.266	-0.022	0.024	-0.078	0.188	0.153
EE	-0.033	0.092	-0.640	0.517	-0.156	-0.145	0.066
N	0.152	-0.721	-0.073	-0.004	0.067	0.049	-0.054
L	-0.522	0.048	0.112	0.031	-0.271	0.317	0.011
IQ	0.029	0.087	-0.340	-0.171	-0.026	-0.620	0.162

Tab. č. 1.2. Faktorová struktura osobnostních vlastností u méně úspěšných studentů středních škol (Paternova matrice)

FAKTORY	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4	Faktor 5	Faktor 6
Faktor 1	-					
Faktor 2	-0.028	-				
Faktor 3	-0.041	0.008				
Faktor 4	0.063	0.068	0.109	-		
Faktor 5	0.150	-0.130	-0.014	0.047	-	
Faktor 6	-0.186	-0.104	0.044	-0.092	-0.094	-
Faktor 7	0.007	-0.044	0.079	0.043	0.064	0.027

Tab. č. 1.3. Faktorová struktura osobnostních vlastností u méně úspěšných studentů středních škol (nezávislost faktorů)

Osob. vlastn.	A	C	E	G	I	Q1	Q3	B	D	F	H	J	Q2	Q4	P	EE	N	L
A	-																	
C	0.340																	
E	-0.094	0.066	-															
G	0.304	0.283	0.029	-														
I	0.129	-0.098	-0.289	0.217	-													
Q1	-0.145	-0.300	0.037	0.004	0.203	-												
Q3	0.242	0.216	0.023	0.347	0.027	-0.063	-											
B	0.020	-0.015	0.068	-0.098	-0.077	0.016	-0.017	-										
D	0.229	-0.082	0.097	0.153	0.076	0.209	-0.004	0.097	-									
F	0.226	0.161	0.115	0.011	0.042	0.047	-0.086	0.182	0.213	-								
H	0.115	0.267	0.282	0.100	-0.141	-0.088	0.210	0.087	0.000	0.220	-							
J	0.019	-0.099	0.027	-0.007	-0.104	0.079	0.042	0.022	0.195	-0.045	0.170	-						
Q2	0.054	0.014	0.042	0.166	-0.045	0.194	0.052	0.067	0.343	0.116	-0.037	0.059	-					
Q4	0.155	-0.116	-0.223	0.110	0.303	0.239	-0.023	-0.051	0.309	0.178	-0.219	0.084	0.227	-				
P	-0.116	-0.323	0.032	-0.285	-0.110	0.063	-0.166	0.124	0.198	0.051	-0.153	0.178	0.073	0.114	-			
EE	0.258	0.386	0.010	0.152	0.081	-0.263	0.066	-0.040	-0.041	0.137	0.261	-0.101	-0.213	-0.135	-0.234	-		
N	-0.077	-0.295	-0.202	-0.063	0.221	0.120	-0.086	-0.001	0.073	-0.074	-0.240	0.180	0.196	0.163	0.248	-0.270	-	
L	0.060	0.312	-0.176	0.225	0.151	-0.046	0.244	-0.233	-0.134	-0.065	0.011	-0.095	0.085	0.109	-0.358	0.018	-0.117	-
IQ	-0.134	0.039	0.197	-0.081	-0.116	-0.071	-0.127	0.186	-0.134	0.065	0.319	0.086	-0.197	-0.234	-0.111	0.130	-0.270	-0.227

Tab. č. 2. Korelační matrice pro výpočet faktorové struktury osobnostních vlastností středoškoláků průměrného školních prospěchu

FAKTORY	%
Faktor 1	15.41
Faktor 2	12.91
Faktor 3	10.49
Faktor 4	7.28
Faktor 5	6.33
Faktor 6	6.01
Celkem	58.44

Tab. č. 2.1. Faktorová struktura osobnostních vlastností průměrně úspěšných studentů středních škol

FAKTORY	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4	Faktor 5	Faktor 6
Osobn. vlastnosti						
A	-0.086	0.433	-0.223	-0.194	-0.572	0.124
C	0.044	0.157	-0.403	0.190	-0.516	-0.241
E	0.324	0.187	-0.064	0.579	0.229	-0.039
G	0.073	0.189	-0.677	-0.136	-0.031	0.099
I	0.107	0.089	-0.150	-0.826	0.148	-0.017
Q1	0.151	0.231	-0.108	-0.205	0.773	0.003
Q3	-0.085	-0.069	-0.643	0.117	-0.152	0.305
B	0.171	0.337	0.321	0.114	-0.059	0.043
D	-0.098	0.672	-0.026	-0.008	0.104	0.241
F	0.152	0.714	0.175	-0.047	-0.125	-0.256
H	0.620	0.125	-0.264	0.208	-0.105	0.212
J	0.191	-0.024	-0.070	0.013	0.035	0.817
Q2	-0.401	0.489	-0.250	0.315	0.270	0.010
Q4	-0.269	0.447	-0.059	-0.425	0.173	0.018
P	-0.305	0.172	0.558	0.140	-0.037	0.345
EE	0.354	0.086	-0.062	-0.226	-0.551	-0.128
N	-0.380	-0.041	0.168	-0.244	0.094	0.427
L	-0.221	-0.147	-0.643	-0.041	0.033	-0.278
IQ	0.783	-0.079	0.165	0.010	0.105	0.030

Tab. č. 2.2. Faktorová struktura osobnostních vlastností průměrně úspěšných studentů středních škol (Paternova matrice)

FAKTORY	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4	Faktor 5
Faktor 1	-				
Faktor 2	0.023	-			
Faktor 3	0.019	-0.044	-		
Faktor 4	0.165	0.002	0.050	-	
Faktor 5	-0.172	0.016	0.127	0.023	
Faktor 6	-0.101	0.108	0.067	0.033	0.101

Tab. č. 2.3. Faktorová struktura osobnostních vlastností průměrně úspěšných studentů středních škol (nezávislost faktorů)

Osobn. Vlastn.	A	C	E	G	I	Q1	Q3	B	D	F	H	J	Q2	Q4	P	EE	N	L
A	-																	
C	0.148	-																
E	0.025	-0.049	-															
G	0.311	0.187	0.017	-														
I	0.117	-0.093	-0.242	0.103	-													
Q1	-0.191	-0.281	-0.060	-0.144	0.294	-												
Q3	0.058	0.179	-0.048	0.163	0.134	-0.052	-											
B	0.005	0.021	0.070	-0.007	0.033	-0.073	0.074	-										
D	-0.081	-0.378	0.200	-0.128	0.038	0.182	-0.148	-0.045	-									
F	0.175	-0.123	0.327	-0.173	-0.170	-0.025	-0.001	0.072	0.218	-								
H	0.203	0.341	0.109	0.145	-0.209	-0.311	0.145	0.087	-0.224	0.119	-							
J	0.074	-0.027	0.073	0.159	0.152	0.229	0.120	-0.011	0.112	0.031	-0.027	-						
Q2	-0.095	-0.014	0.224	0.077	0.097	0.039	0.040	-0.110	0.317	-0.036	-0.214	0.074	-					
Q4	0.012	-0.101	0.161	-0.057	0.151	0.262	0.025	0.083	0.181	0.074	-0.264	0.107	0.175	-				
P	-0.159	-0.241	0.037	-0.106	-0.113	0.051	-0.391	-0.096	0.153	0.104	-0.001	-0.040	-0.038	-0.161	-			
EE	0.383	0.097	-0.028	0.134	-0.028	-0.225	-0.039	0.053	-0.056	0.169	0.223	-0.111	-0.320	-0.042	0.022	-		
N	-0.111	-0.406	-0.111	-0.028	0.325	0.290	-0.106	-0.021	0.362	-0.147	-0.424	0.165	0.194	0.188	0.172	-0.216	-	
L	0.279	0.320	-0.150	0.264	0.089	-0.186	0.275	0.032	-0.224	-0.290	0.035	-0.206	0.100	0.012	-0.362	0.097	-0.072	-
IQ	-0.211	0.056	0.145	-0.177	-0.070	0.000	-0.067	0.247	0.002	0.164	0.087	-0.080	-0.158	-0.050	0.126	-0.080	-0.094	-0.354

Tab. č. 3. Korelační matrice pro výpočet faktorové struktury osobnostních vlastností velmi úspěšných středoškoláků

FAKTORY	%
Faktor 1	16.40
Faktor 2	12.55
Faktor 3	9.00
Faktor 4	7.90
Faktor 5	7.28
Faktor 6	5.96
Faktor 7	5.35
Celkem	64.43

Tab. č. 3.1. Faktorová struktura osobnostních vlastností velmi úspěšných středoškoláků

FAKTORY	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4	Faktor 5	Faktor 6	Faktor 7
Osobn. vlastnosti							
A	0.016	0.118	0.078	0.740	-0.264	0.077	-0.106
C	-0.559	0.331	-0.067	-0.069	-0.226	-0.068	0.044
E	-0.127	0.014	0.800	-0.032	-0.054	0.043	0.114
G	-0.083	-0.027	0.012	0.185	-0.739	0.228	-0.003
I	0.498	0.163	-0.361	0.104	-0.167	0.323	0.140
Q1	0.357	0.075	-0.153	-0.157	0.373	0.489	-0.094
Q3	-0.219	0.614	-0.022	-0.073	-0.045	0.269	0.048
B	0.177	0.147	0.023	0.076	-0.162	-0.144	0.859
D	0.496	-0.214	0.495	0.016	-0.018	0.049	-0.044
F	-0.107	-0.027	0.547	0.385	0.393	0.153	0.062
H	-0.678	-0.072	0.084	0.202	-0.144	0.136	0.119
J	-0.031	0.034	0.114	-0.029	-0.172	0.806	-0.076
Q2	0.256	0.143	0.523	-0.415	-0.398	-0.078	-0.183
Q4	0.486	0.471	0.274	0.082	0.226	0.008	0.066
P	0.049	-0.819	0.025	-0.010	-0.061	0.042	0.001
EE	-0.023	-0.083	-0.071	0.809	0.029	-0.153	0.010
N	0.735	-0.225	-0.085	-0.115	-0.216	0.128	0.044
L	0.032	0.500	-0.159	0.119	-0.409	-0.267	-0.160
IQ	-0.182	-0.174	0.062	-0.230	0.173	0.063	0.680

Tab. č. 3.2. Faktorová struktura osobnostních vlastností velmi úspěšných středoškoláků (Paternova matrice)

FAKTORY	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4	Faktor 5	Faktor 6
Faktor 1	-					
Faktor 2	-0.015	-				
Faktor 3	0.043	-0.063	-			
Faktor 4	-0.136	0.048	0.003	-		
Faktor 5	0.062	-0.178	0.090	-0.055	-	
Faktor 6	0.138	0.033	0.014	-0.007	0.010	-
Faktor 7	-0.098	-0.015	0.022	0.050	0.122	0.044

Tab. č. 3.3. Faktorová struktura osobnostních vlastností velmi úspěšných středoškoláků (nezávislost faktorů)

Abstrakt

Výzkum se zabývá faktorovou strukturou osobností u 546 studentů středoškolské populace v Srbsku z pohledu rozdílné školní prospěšnosti. Byla zjištěna specifická konstelace osobnostních faktorů pro každou podskupinu studentů, zejména uspořádání osobnostních dimenzí uvnitř každého z faktorů a jejich behaviorální projev.

Abstract

The research deals with the personal factorial structure in 546 college students in Serbia with different school achievement. The results proved the existence of specific factor constellation for each sample of students, i.e. the structure of personality dimensions inside each of the factors and their behavioral expression as well.

Klíčová slova:

osobnost, faktor, dimenze, školní úspěšnost

Key words:

personality, factor, dimension, school achievement

ŘEŠENÍ OTÁZKY PSYCHOHYGIENY U RODIČŮ DĚTÍ S POSTIŽENÍM

Denisa Otipková

Dominantním cílem naší společnosti se během jejího vývoje stala společenská prestiž založená na úspěchu a individuálním soupeření. Tento kompetitivní proces bohužel zasahuje i do oblasti rodiny. Narození dítěte s postižením tak prožívají jeho rodiče jako ztrátu vlastní hodnoty. Mají pocit, že selhali v úloze, která je společensky vysoce ceněna a uznávána – v úloze otce a matky. Reakce okolí tyto pocity často ještě posilují.

Po sdělení diagnózy se oba rodiče začínají vyrovnávat se svým „selháním“, se ztrátou dosavadní životní perspektivy a s obavami z budoucnosti. Právě v tomto citlivém období se dle Matějčka (2000) zakořeňují některé konflikty a problémy, jenž nejsou mnohdy řešeny a s postupem času tak roste jejich zdánlivá bezvýchodnost. Ke vzniku konfliktů může dojít např. v souvislosti s hledáním viníka postižení dítěte, nebo i ve spojitosti s odlišným způsobem vyrovnávání se s danou situací. Ne vždy jsou si oba partneři schopni uvědomit, že způsob, jakým se s duševní zátěží vyrovnávají, nemusí být identický. Zde pak lze mnohdy odhalit počátky dysfunkční komunikace. Přitom právě funkční komunikace je základem vyváženého rodinného systému, jak naznačuje systemický přístup: Každý systém je produktem mezilidské komunikace. Komunikační procesy mezilidské vztahy nejen odráží, ale i spoluvytváří. Daří-li se tedy dosáhnout změny komunikace, jsou důsledkem, nebo i souběžným procesem změny vzájemných vztahů.

Zmíněná nedorozumění a konflikty se vlivem náročné péče o dítě mohou dále ještě prohlubovat. Rodiče se svému potomkovi snaží vše vynahradiť svou mimořádnou péčí a doslova se mu obětují, výsledkem však bývá jejich vyčerpání a zvýšené riziko vzniku syndromu vyhoření. Křivohlavý (1998) uvádí, že právě v rodinném soužití se lze poměrně často setkat s projevy syndromu vyhoření. Je-li tedy běžná rodina takto ohrožena, pak u rodičů dětí s postižením je riziko dvojnásobné. Kebza a Šolcová (1998) považují právě působení chronického stresu za iniciující faktor vyhaslosti. Ke vzniku tohoto syndromu mohou dále přispět i zmiňované negativní vztahy uvnitř rodinného systému, reprezentované vzájemným obviňováním, vyčítáním, hádkami, diskvalifikováním, neporozuměním

a konflikty. K rizikovým faktorům patří v neposlední řadě i nízké sebehodnocení, nízká asertivita, neschopnost relaxace a permanentně prožívaný časový tlak (Kebza, Šolcová 1998).

V oblasti péče o rodiny s handicapovanými dětmi převládá v současné době trend zaměření veškerého úsilí a pozornosti na samotné děti, přičemž se zapomíná na rodiče, jejichž potřeby zůstávají v pozadí. Uvědomíme-li si, že jsou to právě rodiče, respektive matky, kdo jsou v životě dětí s postižením nejdůležitější, musíme vzít také na vědomí fakt, že jejich psychická i fyzická kondice často rozhoduje o kvalitě péče, kterou svým potomkům poskytují. Zaměřila jsem se proto na uplatnění takového modelu psychohygienické podpory, který by pozitivně ovlivňoval jak psychickou, tak i fyzickou kondici rodičů dětí s postižením. Pro jeho základ jsem zvolila propojení autogenního tréninku a nácviku asertivity.

Autogenní trénink je nácviková metoda založená na relaxaci, která sestává ze tří stupňů: základního, středního a vyššího. Základní stupeň je tvořen šesti cvičeními (pocit tíhy, pocit tepla v končetinách, prožitek pravidelného tepu, prožitek klidného samočinného dýchání, pocit tepla uvnitř těla a pocit chladu na čele), prostřední - praktický stupeň získané schopnosti dále rozvíjí pomocí individuálně zaměřených formulí. Ty mohou být využity k úpravě či zmírnění somatických obtíží nebo k podpoře žádoucích vlastností, dovedností. Vyšší stupeň autogenního tréninku, který bývá označován za autogenní meditaci, pracuje s imaginací (Kratochvíl 2002).

Klasický nácvik autogenního tréninku, tak jak jej popsal jeho autor - Schultz (1969), má sukcesivní charakter, tzn. že se jednotlivá cvičení aplikují postupně, po jejich dokonalém zvládnutí. Osvědčuje se však i nácvik simultánní, který jsem zvolila i já. Všechna cvičení se provádějí najednou, během jednoho sezení. Orientační výzkumy Bouchala, Pilaře a kol. (in Kratochvíl 2002) prokázaly, že výsledky obou typů nácviku se při analogické době trvání neliší.

Autogenní trénink konkrétně poskytuje, při dobrém nácviku, dokonalé uvolnění a intenzivní tělesný i duševní odpočinek. Nabízí snadnější mobilizaci sil, po dlouhodobém cvičení se navíc dostavuje vyrovnanost a pozitivní vyladění jako trvalá osobnostní vlastnost. Pomocí individuálně upravených formulí lze pokračovat v sebezdokonalování ve smyslu odstraňování různých nežádoucích vlastností, nebo naopak rozvíjení a posilování potřebných schopností a dovedností. Ve spojení s nácvikem asertivity tak může jedinec pracovat právě na tom typu chování, které je pro něho žádoucí.

Nácvik asertivity vymezuje Jakubowski a Lange (1980) jako specifický druh pozitivního nácviku, který spočívá v trénování správné reakce. V jeho rámci jedinec usiluje o zvládnutí dovedností vyjadřovat otevřeně a přiměřeně vlastní názory, potřeby a pocity. Vybíral (2000) doplňuje, že se jedná o terapeutickou techniku, jejíž podstatou je věcný a neústupný komunikační styl, ale též podpůrný vztah k partnerovi v komunikaci a vědomé vyhýbání se „komunikačním faulům“. Asertivita je však především určitým typem životního postoje. Naučí-li se někdo soubor technik, které jsou součástí tréninku asertivity,

nestává se tím automaticky asertivním. Asertivita je způsobem myšlení, přijetím zodpovědnosti za své jednání a za volby, které člověk činí.

Model asertivních dovedností a technik jejich nácviku:

1. Elementární asertivní dovednosti komunikace (dovednost vyjadřovat vlastní pozitivní a negativní pocity, postoje, názory; dovednost požádat druhého o laskavost; dovednost začít, udržet a ukončit rozhovor). Přebíhajícími technikami nácviku jsou: volné informace a sebeotevření.

2. Prosazení či odmítnutí požadavku (dovednost prosadit oprávněný požadavek, dovednost odmítnout nepřijatelný požadavek). Přebíhajícími technikami nácviku jsou: asertivní ne, přeskakující gramofonová deska, přijatelný kompromis.

3. Postupy vyrovnávání se s kritikou (dovednost sdělování kritiky, dovednost přijímání kritiky ať už oprávněné či neoprávněné). Nácvikovými technikami jsou hlavně: otevřené dveře, negativní aserce, negativní dotazování.

4. Specifické dovednosti expresivní asertivity (dovednost přijímání a podávání komplimentu). Přebíhajícími technikami nácviku jsou: volná informace a sebeotevření (Vališová 1995).

Nácvik asertivity směřuje ke zlepšení komunikačního chování, a tím následně podporuje vzrůst sebevědomí a zlepšení sebehodnocení. Jedinec se zbavuje strachu a nejistoty v sociálních situacích, zvládá konflikty bez nadměrného stresu a podporou otevřenosti a přímosti v komunikaci harmonizuje interpersonální vztahy ve svém okolí. Asertivita též navozuje samostatnost v rozhodování, snahu obhájit si osobně důležité cíle a schopnost být nezávislý na hodnocení jiných lidí (Smith 1980; Capponi, Novák 1994; Praško, Prašková 1996; Vališová 1998).

Fungování navrženého modelu v praxi a účinnost spojení autogenního tréninku a nácviku asertivity jako protistresových metod jsem ověřovala v rámci výzkumného projektu, který probíhal v několika zařízeních, na území Moravy, pečujících o děti s postižením. Přes tato zařízení jsem navazovala kontakt s rodiči. Tento postup jsem zvolila pro eliminaci počáteční nedůvěry rodičů. Jednotlivá zařízení pro ně byla jednak zárukou kvality a přínosnosti kurzů, jednak pro ně představovala dobře známý subjekt, který vše zprostředkoval. Projektu se účastnilo asi sto rodičů s dětmi všech typů postižení.

Stanovila jsem tyto hypotézy:

H1: Předpokládám, že hodnota psychické pohody a energie se u matek postižených dětí po terapeutické intervenci signifikantně zvýší.

H2: Předpokládám, že hodnota psychické deprese a pocitů vyčerpání se u matek dětí s postižením po terapeutické intervenci signifikantně sníží.

H3: Předpokládám, že hodnota asertivity se u matek handicapovaných dětí po terapeutické intervenci signifikantně zvýší.

Jako metody měření jsem zvolila Mikšíkovu a Břicháčkovu škálu SUPOS 7 a Levinshonův Dotazník asertivity. Získané výsledky byly statisticky zpracovány použitím Studentova t-testu. Na jejich základě jsem konstatovala, že hypotéza H1 se prokázala, neboť po terapeutické intervenci došlo u matek dětí s postižením k signifikantnímu zvýšení hodnoty psychické pohody a energie. Také hypotéza H2 byla potvrzena, jelikož se u matek handicapovaných dětí po terapeutické intervenci snížila hodnota psychické deprese a vyčerpání. Konečně i hypotézu H3 jsem mohla přijmout, protože hodnota asertivity se u matek dětí s postižením po terapeutické intervenci signifikantně zvýšila.

Model psychohygienické podpory rodičů dětí s postižením

Samotný model sestává ze šesti setkání. První z nich je zahajovací, jde o seznámení účastníků s osobou, která povede jednotlivá setkání. Dále je vysvětlena náplň jednotlivých sezení a poskytnut prostor pro dotazy. Cílem je zejména odstranění nedůvěry a pocitů nejistoty rodičů. Na závěr jsou domluveny termíny dalších setkání.

Samotný nácvik autogenního tréninku a asertivního chování jsem rozčlenila do čtyř standardně probíhajících sezení. Každé trvá tři hodiny a koná se jednou týdně. Obě terapeutické metody jsou součástí každého setkání.

Na úvod prvního terapeutického sezení jsem zařadila explikaci obou technik, poté jejich nácvik. Jako první jsem zvolila autogenní trénink. Před asertivitu jsem ho zařadila záměrně, aby pro nácvik komunikace a hraní rolí byli účastníci uvolnění a více otevření, naklonění aktivní spolupráci. Provádění autogenního tréninku je pozitivně vyladí.

Rodičům je vysvětleno, co je to autogenní trénink, jaké jsou principy jeho fungování, jaké jsou jeho cíle, co jim může poskytnout a jaké jsou jednotlivé kroky jeho nácviku. Dále je důležité zdůraznit vhodné podmínky ke cvičení a nutnou délku i frekvenci cvičení. Během všech setkání se účastníkům poskytuje možnost klást otázky, vyjadřovat své názory, postoje a zkušenosti.

Před samotným autogenním tréninkem jsem zařadila zkrácenou verzi Jacobsonovy progresivní relaxace, tak jak ji v této souvislosti doporučuje Morávek na kurzech relaxačních technik probíhajících v rámci IPIPAPPu (Institut Pro Integrativní Psychoterapii A Psychologické Poradenství). Nácvik autogenního tréninku je vhodné provádět simultánní cestou. Schultz sice doporučuje sukcesivní typ nácviku, ale zkušenosti z mnoha zahraničních i našich pracovišť potvrzují užitečnost tohoto odklonu. Během nácviku se užívají heterosugesce k demonstraci a společnému nácviku. Ve zbývajících dobách cvičí rodiče samostatně – autogenní cestou. V klasické formě doporučované autorem má terapeut pouze několikrát zopakovat formulku a regulovat čas cvičení, klienti si pak opakují formulky nebo vyvolávají představy sami. To, že jsou účastníci do tréninku uváděni pomocí heterosugesce, zvyšuje, dle mého názoru, pravděpodobnost jejich subjektivního prožitku navozovaných pocitů a odstraňuje jejich skepsi. Většina probandů v mém výzkumném projektu již při prvním cvičení pociťovala známky tíhy. Touto cestou také získávali představu o tom, jak se mají formulky vyslovovat, což jim pak usnadnilo cvičení autogenní formou.

Po provedení základního stupně autogenního tréninku a prodiskutování pocitů a zážitků jednotlivých účastníků, následuje osvětlení principů asertivity jako formy výcviku komunikace a sociálně – psychologických dovedností. Je žádoucí také vysvětlit možný přínos metody pro klienty. Dále jsem do tohoto sezení zařadila popis teorie typů sociálního jednání a postojů člověka k vlastní roli v komunikaci (základní rozdíly mezi asertivitou, agresivitou a pasivitou), následně se otevírá diskuse na téma vlastních zkušeností rodičů s těmito typy chování.

Na závěr sezení jsou zadány domácí úkoly: cvičit autogenní trénink pokud možno třikrát denně a všimnout si, jak se chovají sami účastníci a lidé v jejich okolí z hlediska uvedených typů jednání. Toto monitorování chování vede pak k jakési vstupní diagnostice, kdy rodiče zjišťují, jak se převážně chovají a v jakých situacích, a zda jsou s daným stavem spokojeni. Na základě těchto informací se pak mohou více zaměřit na určitou oblast a užít v této souvislosti i intenčních formulí z autogenního tréninku.

Úvod druhého terapeutického sezení je věnován zodpovězení otázek, které u účastníků vyvstaly během jejich samostatného cvičení autogenního tréninku, osvětlení případných nejasností, eventuálně doporučení individuálních postupů (vhodná poloha při bolestech páteře apod.). Následuje opět společný nácvik AT, který je nejen vhodnou přípravou a vyladěním pro nácvik asertivity, ale též podporou a upevněním pocitů, kterých již rodiče dosáhli cvičením AT doma. Dále pokračuje nácvik asertivity. Nejdříve jsou probrány zážitky a poznatky týkající se zadaného domácího úkolu. Pak jsou prezentována a objasněna základní asertivní práva. Zbytek času je věnován explikaci hlavních principů manipulace, typů manipulativního jednání a popisu možných způsobů obrany před tímto jednáním.

Domácím úkolem je i nadále soustavné cvičení autogenního tréninku, pokus začít se chovat podle zmíněných asertivních práv a zejména seznámení ostatních členů rodiny, kteří setkání neabsolvovali s principy asertivity. Mělo by tak být zabráněno případným nedorozuměním, které nové, nezvyklé chování může vyvolávat. Jako poslední úkol je možno zvolit zaměření se na monitorování manipulativních tendencí v chování samotných účastníků a u lidí v jejich blízkém okolí.

Na začátku třetího sezení je opět dán prostor prohovoření zážitků z cvičení relaxace doma. Následuje popis středního stupně autogenního tréninku, objasnění principů fungování a tvoření intenčních formulí a praktický nácvik. Pro toto společné cvičení jsem zvolila jednotnou intenční formuli: „všechny obtíže překonám“, aby klienti získali konkrétní představu o tom, kdy a jak formule do cvičení zakomponovat. Následující část setkání je pak věnována zkušenostem z plnění asertivních domácích úkolů v uplynulém týdnu a nácviku prosazení oprávněných požadavků, požádání o laskavost, odmítání nevyhovujících žádostí a dosažení kompromisu. Po explikaci daných technik probíhá praktické cvičení prostřednictvím hraní rolí, při němž by měla osoba, která sezení vede, pozorovat chování účastníků v modelových situacích, poskytovat jim zpětnou vazbu a korigovat případné nedostatky. Hraní rolí jsem zvolila pro lepší zapamatování nového chování a modifikaci stávajících zafixovaných postojů. Domácím úkolem pak může být vytvoření intenčních

formulí na základě svých zkušeností z asertivní části výcviku a vyzkoušení nových asertivních technik v praxi.

Ve čtvrtém terapeutickém sezení se zkontrolují a dle nutnosti i upraví formulky, které si klienti doma připravili. Provede se opět společný nácvik s výše zmíněnou jednotnou formulkou a následně se pokračuje s asertivní částí. Opět je věnován prostor diskusi o plnění zadaných úkolů, popíší se jednotlivé typy kritiky a nejčastěji se vyskytující způsoby reakce na ni. Posléze jsou vysvětleny asertivní možnosti zvládnutí kritiky a způsoby jejího podávání. Formou hraní rolí se pak procvičují jednotlivé asertivní techniky spadající do této oblasti. Zbytek času je věnován procvičování přijímání a skládání komplimentů.

I zde jsem zařadila domácí úkoly: procvičovat naučené techniky i autogenní trénink, spolu se zavedením konkrétních individuálních formulí. Za vhodné považují domluvit se s účastníky na posledním setkání, které proběhne s časovým odstupem. V mezičase získají více konkrétních zkušeností s různými typy situací, které není možno v rámci setkání procvičit. Jejich zvládnutí pak mohou probrat s ostatními rodiči a s odborníkem, který sezení vede.

Na tomto posledním setkání se opět provede společné cvičení relaxace a stručně se zopakují jednotlivé asertivní techniky s tím, že je kladen důraz na úspěchy i problémy, které klienti měli při jejich aplikaci. Každý se také může vyjádřit k otázce, zda mu techniky v něčem pomohly, zda pro něho měly nějaký přínos z pohledu uplynulé doby, případně v čem konkrétně. Každý účastník má na závěr možnost přednést konkrétní problém, společně se pak hledají způsoby jeho řešení.

V průběhu jednotlivých sezení, která probíhala v rámci mého výzkumného projektu, jsem probandy povzbuzovala, aby zkoušeli nové způsoby chování, nevyvíjela jsem však na ně nátlak, aby za každou cenu techniky užívali. Změna dosavadního způsobu chování pro ně představovala zátěž, nácvik asertivity má být protistresovou technikou, nemá tedy produkovat další stres. Snažila jsem se rodiče spíše pozitivně motivovat ke spontánnímu používání technik, než abych je nutila k bezpodmínečnému okamžitému užití.

To, že trénink asertivity probíhá skupinově, dává jednotlivým účastníkům možnost procvičit si asertivní jednání s množstvím různých typů lidí ze skupiny, což u nich zvyšuje generalizaci procvičovaných dovedností i na ostatní lidi z jejich okolí. Skupina také často poskytuje množství kreativních asertivních odpovědí, jednotliví členové skupiny by měli být také vedeni k tomu, aby vymýšleli asertivní odpovědi pro ostatní. Navíc se ve skupinovém uspořádání mohou účastníci setkat i s neasertivním, agresivním chováním, což opět pozitivně doplňuje výcvikové cíle.

V mém výzkumném projektu prokázaly výsledky testu SUPOS 7, že u probandů došlo ke zvýšení pocitů spokojenosti, dobré nálady, optimismu a vnitřní vyrovnanosti. Vzrostla

těž jejich bezprostřední pohotovost k aktivní interakci a snížila se u nich míra úzkostných obav. Zmírnily se jejich pocity vyčerpání, bezmoci a deprese.

Statisticky významně se zvýšila i úroveň asertivity a míra příjemnosti prožívání asertivních situací.

Na posledním setkání, které se ve zmíněném výzkumu odehrávalo tři měsíce po ukončení terapeutických sezení, měli účastníci zhodnotit, co jim obě metody přinesly. Uváděli, že na základě nácviku asertivity si začali uvědomovat, co dělají špatně, co dobře a více přemýšlejí o svém chování. Domnívám se, že obě techniky jim pomohly k lepšímu sebepoznání, hlubšímu pochopení svého chování a realističtější sebepercepci, ke které přispěla i zpětná vazba, které se jim v rámci našich sezení dostalo.

Nácvik obou technik je dále, dle jejich slov, naučil hledat a vystihovat podstatu problému, a tím ho i rychleji a snáze vyřešit. Popisovali, že se jim zvedlo sebevědomí, použili-li některou z asertivních technik, dokonce i tehdy, když situace nedopadla tak, jak si představovali. Cítili se dobře, jelikož nebyli pasivní. Někteří probandi uváděli, že při kritizování své osoby zůstávají klidní a protistranu si vyslechnou až do konce, i když je to pro ně nepříjemné. Jiní zase oceňovali, že si kritiku už neberou tak osobně a neurážejí se, více nad ní přemýšlejí a snaží se nereagovat hned obranou či útokem. Převažuje teď u nich spíše tendence věc napravit a zbytečně se svou chybou dále nezaobírat. Uváděli, že kritiku pronášejí jiným způsobem, než dříve, jsou více „nad věcí“. Umějí také již odmítnout požadavky, které jim nevyhovují, mají tím pádem méně starostí, nemusí dělat, co nechtějí, neřeší problémy jiných lidí, cítí se lehčeji a volněji. Oceňovali skutečnost, že dělají-li autogenní trénink večer před usnutím, probudí se ráno více svěží a odpočatí. Některé matky také popisovaly, že se cítí vyrovnanější a mají více trpělivosti se svými dětmi. Měly také dojem, že i jejich děti jsou klidnější. Po relaxaci také pociťovaly zlepšení nálady, optimismus, pocity nahromadění energie.

Závěr

I přes svou závažnost a naléhavost nutnosti psychohygienické podpory rodičů, není problematika péče o rodiče dětí s postižením dosud adekvátně řešena. Pozornost odborníků se stále zaměřuje spíše na samotné děti, případně na poskytování kompetentních doporučení a pokynů týkajících se jejich optimální výchovy. Pokud budou rodiče v psychické pohodě, pokud budou schopni řešit vznikající problémy bez jejich odkládání a následného kumulování napětí, ovlivní to pozitivně všechny členy daného rodinného systému, tedy i děti s postižením. K této myšlence inspiruje právě systémový pohled na rodinu, který nezaměřuje svou pozornost pouze na jednotlivé členy systému, ale poskytuje komplexní pohled na všechny komponenty tvořící kontext rodiny v jejich vzájemné součinnosti. Tuto skutečnost dobře vystihuje vymezení rodiny Nováka a Capponi (1988). Podle nich je rodina interakční jednotkou, systémem, v němž každý člen působí na ostatní a chování každého člena je zase zpětně ovlivňováno a kontrolováno chováním ostatních. Rodina je

místem neustálých interakcí mezi jednotlivými „částmi“ a zároveň mezi bližším i vzdálenějším okolím a členy rodiny. Slovy Sobotkové (2001), ideální pohled na rodinu ji vidí jako systém, soustřeďuje se na vzájemnou interakci, ale neztrácí ze zřetele jedinečnost jejích členů.

Literatura

- Capponi, V., Novák, T.: Než řeknou ano. Brno, Okresní kulturní středisko 1988.
- Capponi, V., Novák, T.: Sám sobě mluvčím. Praha, Grada Publishing 1994.
- Jakubowski, P., Lange, A. J.: The Assertive Option. Your Rights and Responsibilities. Champaign, Illinois, Research Press 1980.
- Kebza, V., Šolcová, I.: Burnout syndrom: teoretická východiska, diagnostické a intervenční možnosti. Československá psychologie 42, 1998, 5, 429-448.
- Kratochvíl, S.: Základy psychoterapie. Praha, Portál 2002.
- Křivohlavý, J.: Jak neztratit nadšení. Praha, Grada Publishing 1998.
- Matějček, Z.: Rodičům dětí s vážnějším mentálním postižením. Praha, Státní zdravotní ústav 2000.
- Praško, J., Prašková, H.: Asertivitou proti stresu. Praha, Grada Publishing 1996.
- Schultz, J. H.: Autogenní trénink. Praha, Zdravotnické nakladatelství 1969.
- Smith, M. J.: When I Say No, I Feel Guilty. New York, Bantam Books 1980.
- Sobotková, I.: Psychologie rodiny. Praha, Portál 2001.
- Vališová, A.: Asertivní výchovné působení a rozvoj sebevědomí. In: Asertivita, sebereflexe, kooperace a dramatická výchova. Sborník z výzkumného projektu EXTRA „Asertivita a rozvoj sebevědomí“. UK Praha, Studia Paedagogica 14, 1995, 15-27.
- Vališová, A.: Asertivita v rodině a ve škole. Jinočany, H+H 1998.
- Vašina, B., Zášková, H.: Vybrané otázky psychologie zdraví, anomálního a abnormálního vývoje. Ostrava, Ostravská univerzita FF 1996.
- Vojáček, K.: Autogenní trénink. Praha, Avicenum 1988.
- Vojáček, K.: Autogenní trénink - cesta ke zdraví. KÚNZ Středočeského kraje 1989.
- Vybíral, Z.: Psychologie lidské komunikace. Praha, Portál 2000.

Souhrn

Otázka duševní hygieny rodičů dětí s postižením není dosud adekvátně řešena. Pozornost odborníků je stále zaměřena spíše na samotné děti, zatímco potřeby jejich rodičů jsou opomíjeny. V tomto článku chci tedy představit v praxi ověřený model jejich psychohygienické podpory.

Klíčová slova:

rodiče dítěte s postižením, psychohygienická podpora, autogenní trénink, trénink asertivity

Summary

The question of psychohygienic support of parents with handicapped child is not accordingly resolve. Nowadays, the tendency of the specialists in the field is to focus all attention and efforts on the handicapped children while their parents' needs are being ignored. So I want to introduce the model of psychohygienic support of the parents in this article.

Key words:

parents with handicapped child, psychohygienic support, autogenic training, assertiveness trainig.

SEZNAM AUTORŮ SBORNÍKU

Doc. PhDr. Alena Plháková, CSc.

Katedra psychologie
Filozofická fakulta UP
Vodární 6, Olomouc

PhDr. Emil Šiška, Ph.D.

Katedra psychologie
Filozofická fakulta UP
Vodární 6, Olomouc

Prof. MUDr. Jaroslav Opavský, CSc.

Katedra fyzioterapie
FTK UP
Olomouc-Neředín

Doc. PhDr. Panajotis Cakirpaloglu, Dr.Sc.

Katedra psychologie
Filozofická fakulta UP
Vodární 6, Olomouc

PhDr. Bohumila Baštecká

Katedra psychologie
Filozofická fakulta UP
Vodární 6, Olomouc

RNDr. Eva Reiterová, Ph.D.

Katedra psychologie
Filozofická fakulta UP
Vodární 6, Olomouc

Doc. PhDr. Zdeněk Vtípil, CSc.

Katedra psychologie
Filozofická fakulta UP
Vodární 6, Olomouc

PhDr. Soňa Lemrová, Ph.D.

Katedra psychologie
Filozofická fakulta UP
Vodární 6, Olomouc

Doc. PhDr. Irena Sobotková, CSc.

Katedra psychologie
Filozofická fakulta UP
Vodární 6, Olomouc

PhDr. Lucia Lacková

Katedra psychologie
Filozofická fakulta UP
Vodární 6, Olomouc

PhDr. Hana Wiedermannová

Katedra psychologie
Filozofická fakulta UP
Vodární 6, Olomouc

Mgr. Simona Cakirpaloglu

Katedra psychologie
Filozofická fakulta UP
Vodární 6, Olomouc

Dr. Momčilo Simonović, CSc.

Katedra psychologie
Filozofická fakulta v Kosovské Mitrovici
Srbsko

PhDr. Dana Štěrbová, Ph.D.

Katedra kinantropologie a společenských věd
FTK UP
Olomouc-Neředín

Mgr. Denisa Otipková, Ph.D.

Katedra kinantropologie a společenských věd
FTK UP
Olomouc-Neředín

ACTA
UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FACULTAS PHILOSOPHICA
PSYCGHOLOGICA 34 - 2005

VARIA PSYCHOLOGICA X

Výkonná redaktorka: RNDr. Eva Reiterová, Ph.D.
Odborný redaktor: doc. PhDr. Vladimír Řehan
Technická redaktorka: RNDr. Miroslava Kouřilová
Odpovědná redaktorka: Mgr. Jana Kreiselová

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci, Křížkovského 8, 771 47 Olomouc
www.upol.cz/vup
e-mail: vup@upol.cz

Olomouc 2005

1. vydání

Ediční řada - AUPO

Za obsah prací a jejich jazykovou správnost odpovídají autoři

ISBN 80-244-1060-5
ISSN 1214-3251